

ПСИХОАНАЛИЗ АСОСЛАРИ

*Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус
таълим вазирлиги олий ўқув юртлари талабалари
учун ўқув қўлланма сифатида тавсия этган*

Тузувчи-муаллиф: **М. Отажонов**

Илмий муҳаррир: психология фанлари доктори,
профессор **Ф. Шоумаров**

Тақризчи: психология фанлари номзоди **К. Раҳимова**

Қўлланма ҳозирги даврда психолог мутахассислар тайёрлаш талаблари асосида ёзилган. Унда Зигмунд Фрейднинг психоаналитик назарияси асосида шахс муаммолари, унинг ички зиддиятлари, бу зиддиятларнинг келиб чиқиш сабаблари ва уларни бартараф қилиш усуллари бўйича чет мамлакатлардаги илғор психоаналитик мактаблар тажрибалари умумлаштирилган. Психоанализдаги мавжуд назария ва методларни Ўзбекистон шароитида қўллаш имкониятлари таҳлил қилинган.

П $\frac{0303010000 - 44}{M(351)04 - 2004}$ 2004

ISBN 540-03097-6

Дунё тап олган кўп улуг файласуфларнинг асарлари ҳанузгача ўзбек тилида нашр этилмаганлиги туфайли аксарият зиёлилар, хусусан ёшларимиз уларнинг ғоявий қарашлари билан яхши таниш эмас. Сократ ва Платон, Ницше ва Фрейд каби олимларнинг, ҳозирги замон чет эл файласуфларининг китобларини ҳам тушунарли қилиб, изоҳ ва шарҳлар билан ўзбек тилида чоп этиш ناҳотки мумкин бўлмаса?

Ислом Каримов

КИРИШ

ШАХС НАЗАРИЯСИДА ПСИХОДИНАМИК ЙЎНАЛИШ

XIX асрнинг иккинчи ярмида психология фалсафадан ажралиб чиқиб, мустақил фанга айлангач, унинг асосий мақсади лаборатория шароитида интроспекция (ўзини ўзи кузатиш) усули ёрдамида катта ёшдаги одам психик ҳаётининг асосий элементларини очишдан иборат бўлиб қолди. Кейинчалик психологияда структуравий мактаб деб ном олган бу йўналишга 1879 йили Лейпцигда биринчи психологик лаборатория ташкил қилган Вильгельм Вундт асос солганди. Вундт психологиянинг асосий вазифаси сифатида онг жараёнини қисмларга ажратиш ва улар ўртасидаги қонуният боғланишларини ўрганишни таклиф қилди. Шунинг учун веналик ёш врач Зигмунд Фрейд томонидан ҳеч кимнинг ёрдамисиз ишлаб чиқилган одамларни ўрганишнинг бутунлай янги ёндашуви пайдо бўлганда ўша даврнинг психологлари қарахт ҳолатга тушиб қолишди. Одам психик ҳаётининг марказига онгни қўйиш ўрнига Фрейд уни озгина қисми сувнинг тепасига чиқиб турган айсбергга қиёслади. Шу давргача ҳукмронлик қилиб келган одамга ўз хулқини англай оладиган ақлли мавжудот сифатида қарашларга зид равишда у бошқача назарияни таклиф қилди: одамлар доимий зиддият ҳолатида бўлишади ва бу зиддиятларнинг сабаби бутунлай бошқа, психик ҳаётнинг янада кенгроқ соҳаси бўлган — англамай-диган жинсий ва агрессив майллардадир.

Фрейд биринчи бўлиб психикани ҳеч қачон ўзаро келиша олмайдиган инстинкт, мулоҳаза ва онг кучлари ўртасидаги жанг майдони сифатида тақдим қилди. «Психодинамик» атамаси айнан ана шу шахснинг турли қисмлари ўртасидаги доимий курашга ишора қилади. Психоаналитик назария психодинамик ёндашувнинг кўриниши сифатида хизмат қилиб, инсон хулқини бошқаришда ҳукмронлик учун ўзаро рақобат қиладиган ёки курашадиган инстинктлар, мотивлар (фаолниятга ундовчи сабаблар) ва майлларнинг мураккаб ўзаро ҳаракатларига асосий эътиборни қаратди. Асосан Фрейд талқинидаги, шахс ҳеч қачон тўхтамайдиган, ўзаро зиддиятда бўладиган жараёнларнинг ўсиб боровчи мураккаб қурилмасидан иборат, деган тасаввурда психодинамик ёндашувнинг моҳияти ифодаланган. Шахсга нисбатан қўлланиладиган динамика тушунчаси инсоннинг хулқи тасодифий ёки бебош бўлмай, балки детерминлашган, яъни сабабий боғланган деган маънони англатади. Психодинамик йўналишда детерминизм биз бажараётган, ҳис қиляётган ёки ўйлаётган, ҳатто айрим одамлар бутунлай тасодиф деб ўйлайдиган ҳодисаларга ҳам, шунингдек билмай гапириб юбориш, билмай хато ёзиб қўйиш ва шунга ўхшаш барча ҳолатларга ҳам бирдек тааллуқлидир. Бу тасаввур бизни психодинамик йўналиш тақдим қиладиган энг асосий ва ҳал қилувчи мавзуга олиб келади, яъни айнан шу тасаввур инсон хулқини бошқаришда онгсиз психик жараёнларнинг аҳамиятини таъкидлайди. Фрейднинг фикрича, фақат қилиқларимизгина аксарият ҳолларда иррационал (мантиқ қоидаларига зид) бўлмай, бизнинг хулқимизнинг аҳамияти ва сабаблари ҳам камдан-кам ҳолларда англашган бўлади.

Фрейд таълимотини тан олмай туриб замонавий шахс назарияларини объектив баҳолаб бўлмайди. Унинг у ёки бу (ёки ҳамма) ғоялари тан олинishi ёки тан олинмаслигидан қатъи назар, Фрейднинг XX аср Ғарб цивилизациясига кўрсатган чуқур ва мустақкам таъсирини инкор этиб бўлмайди. Шунини таъкидлаш жоизки, инсониятнинг бутун тарихи давомида камдан-кам ғоялар шунчалик кенг ва кучли таъсир кучига эга бўлган. Унинг инсон табиатига ўзига хос қарашлари ўша даврда ҳукмрон бўлган тасав-

вурларга кескин зарба берди: Фрейд инсоннинг қоронғи, яширин, демак, англаб бўлмас деб ҳисобланган психик ҳаёти қирраларини тушунишга эришишнинг қийин, лекин жалб қилувчи йўлини таклиф қилди.

Ўзининг 45 йиллик самарали илмий фаолияти давомида Фрейд: 1) шахснинг биринчи кенг қўламли назариясини; 2) ўзининг терапевтик тажрибаси ва ўзини ўзи таҳлил қилишга асосланган клиник кузатишларнинг кенг миқёсли тизимини; 3) невротик бузилишларни даволашнинг ўзига хос усулини; 4) бошқа ҳеч қандай усул билан ўрганиб бўлмайдиган психик жараёнларни тадқиқ қилиш усулларини яратди.

Фрейддан кейин шахс назариясининг психодинамик йўналишида бир-бири билан унчалик боғлиқ бўлмаган назариялар пайдо бўлиб, уларнинг муаллифлари ё Фрейдча ёндашувни кенгайтиришга ёки уни қайта кўриб чиқишга ҳаракат қилишди. Фрейд унинг қарашларини маъқуллайдиган кўплаб интеллектуалларни ўзига жалб қилган ва руҳлантирган эди. Уларнинг баъзилари психологизмга назарий тизим сифатида содиқ қолишди, унга шунчаки сайқал бериб, замонавийликка яқинлаштиришди. Бошқалари эса бутунлай ўзгача йўналишдан кетишди, ўзларининг шахсий, аксарият антагонистик позицияларига эга бўлишди.

Улардан иккитаси — энг машҳур назариётчилар Альфред Адлер ва Карл Густав Юнг Фрейд билан алоқаларини узиб, ўзларининг ноёб шахсий назарий тизимларини яратишди. Уларнинг ҳар иккаласи ҳам даставвал психоаналитик ҳаракат иштирокчилари сифатида Фрейд назариясининг қўлами ва янгилигини қизғин қўллаб-қувватлашган. Бироқ вақт ўтиши билан улар Фрейднинг сексуаллилик ва агрессияга инсон ҳаётининг марказий мазмуни сифатида ҳаддан ташқари катта аҳамият бераётганлиги билан келишолмасликларини билдиришди. Фрейд билан психоанализнинг бошқа назариётчилари ўртасида ҳам кўплаб фикрларда келишмовчиликлар мавжуд эди ва улар ҳам ўзаро зиддиятли мактаблар яратишда давом этишди. Бироқ Адлер ва Юнгни ҳисобга олмаганда, уларнинг биронтаси ҳам инсон хулқининг асосий қирраларини қамраб

олиш кўлами жиҳатидан Фрейд билан беллаша оладиган тугал мустақил назария ярата олмадилар.

Адлер қарашлари тизимининг марказий нуқтасини индивидуум (шахс)нинг социум (жамият)дан ажралмаслиги ғояси ташкил қилади. Ижтимоий-когнитив йўналиш вакиллари сингари Адлер шахснинг ижтимоий детерминантларига алоҳида эътибор беради. Веналик психиатр Адлер томонидан муҳим деб ҳисобланган яна бошқа мавзулар одамларнинг:

— ўз тақдирларини ўзлари яратишлари;

— янада қониқарлироқ ҳаёт кечириш учун ҳайвоний майлларини ва назорат қилиб бўлмайдиган муҳитни бар-тараф қилишлари;

— ўзини ўзи англаш орқали ўзларини ва атроф олами-ни такомиллаштиришлари каби қобилиятларида жамланган.

Адлер сингари Юнг ҳам Фрейдни инстинктив сексуал майлларга ҳаддан ташқари катта аҳамият берганлиги учун танқид қилган. Юнг томонидан кўтарилган марказий мавзу одамларга айни вақтда ҳам уларнинг келажакка интилишлари, ҳам ҳаёт тажрибалари таъсир кўрсатади, деган ғояни ўзида акс эттиради. Юнг шахс назарий-чилари орасида биринчи бўлиб шахснинг психик саломатлигига эришиш учун унинг турли йўналишдаги интилишлари ўзаро мутаносибликдаги бир бутунликка жамланиши керак деган фикрни исбот қилди. Бу ғоя Юнг назариясида «шахсий ўсиш» атамаси билан номланади.

Хукмингизга ҳавола қилинаётган ушбу қўлланмада Фрейд назариясининг энг асосий қондалари ва замонавий психоаналитик тажрибада унинг қарашлари асосида ишлаб чиқилиб, амалиётга татбиқ қилинаётган усуллар билан таништириш мақсад қилиб қўйилди. Ишонч билан айтиш мумкинки, ушбу рисола ҳам, бундан кейин кўп нашр қилинадиган шунга ўхшаш ишлар ҳам Фрейд қолдирган бой илмий-амалий меросни тўла-тўқис қамраб ололмайди. Ўзбекистонда психоаналитик марказлар ва муассасалар фаолиятининг иш бошлашига кўп вақт қолгани йўқ, зеро, янги аср мураккаб шахслараро муносабатлар тизими ва инсон психикасига турли стресс ҳолатлари кўринишида таъсир

этиб турувчи кучли ахборот оқими билан психик ҳаётдаги юқорида эслатилган турли қирралар ўзаро зиддиятини кучайтирса кучайтираяптики, асло сусайтиргани йўқ. Айнан мана шундай тўхтовсиз ички, руҳий зиддиятли ҳолатларда психикани таҳлил қилишнинг психоаналитик ёндашуви кўплаб илмий мактаблар томонидан энг самарали усул сифатида тақдим қилинади.

ЗИГМУНД ФРЕЙД: ИЛМИЙ-БИОГРАФИК ОЧЕРК

Зигмунд Фрейд 1856 йилнинг 6 майида Австриянинг Фрайберг (ҳозирги Чехиянинг Моравия) шаҳарчасида туғилган. У оилада етти фарзанднинг энг каттаси бўлиб, Фрейд тўрт ёшга тўлганда унинг оиласи молиявий қийинчиликлар туфайли Венага кўчиб ўтган. Фрейд умрининг охиригача Венада яшади ва 1938 йилда, ўлимидан бир йил олдин Англияга кўчиб ўтди.

Ўша даврнинг барча ёшлари сингари Фрейд классик маълумот олди: юнон ва латин тилини ўрганди, буюк мумтоз шоирлар, драматурглар ва файласуфлар — Шекспир, Кант, Гегель, Шопенгауэр ва Ницше асарларини ўрганди. 1873 йилда Вена университетининг тиббиёт факультетига ўқишга кирди. Ўқиш жараёнида машҳур психолог Эрнст Брюкке қарашлари таъсирига берилди. Брюкке талқини бўйича, барча тирик мавжудот динамик энергетик тизим бўлиб, моддий олам қонунларига бўйсунди. Фрейд бу ғояларни жиддий қабул қилди ва кейинчалик улар Фрейднинг психик мавжудлик динамикаси борасидаги қарашларида акс этди.

1881 йили Фрейд университетни тугатиб, Мия анатомияси институтида ишлай бошлади ҳамда катта ёшдаги одам ва ҳомила миясининг қиёсий тадқиқотлари билан шуғулланди. Орадан кўп ўтмай у ўз ишини ташлаб, невропатолог сифатида фаолият кўрсата бошлади, бунга илмий фаолиятнинг унчалик тақдирланмаслиги ва антисемит кайфият хизмат поғонасидан кўтарилишга имкон бермаслиги сабаб бўлди.

1885 йил Фрейднинг тақдирида бурилиш йили бўлди. У Парижга бориш ва ўша даврнинг энг машҳур невро-

логларидан бўлган Жан Шарконинг қўлида тўрт ой шогирд-тадқиқотчи бўлиб ишлашга имкон берадиган тадқиқотчилик стипендиясини олишга муваффақ бўлди. Шарко кўплаб турли-туман соматик муаммоларда намоён бўладиган психик бузилиш — истерияларнинг сабабларини ва даволаш усулларини ўрганар эди. Истериядан азият чекадиган беморларда бармоқларнинг ишламай қолиши, кўрлик, карлик каби симптомлар кузатилади. Шарко гипнотик ҳолатда таъсир кўрсатишдан фойдаланиб, бу симптомларни кучайтириши ёки бартараф қилиши мумкин эди. Бирмунча кечроқ Фрейд терапевтик усул сифатида гипнозни рад қилган бўлса ҳам, Шарконинг маърузалари ва клиник тажрибалари унга жуда кучли таъсир кўрсатди. Парижнинг машҳур Салпетриер шифохонасидаги қисқа муддатли амалиётдан сўнг Фрейд неврологдан психопатологга айланди.

80-йилларда Фрейд Венанинг энг таниқли врачларидан бири Иозеф Брейер билан ҳамкорлик қила бошлади. Бу даврга келиб Брейер истерик касалликларни беморларнинг ўз касаллик симптомлари ҳақидаги эркин ҳикоялари усулини қўллаб даволаш соҳасида сезиларли муваффақиятга эришган эди. Брейер ва Фрейд истериянинг психологик сабаблари ва бу касаллик терапияси усулларини биргаликда тадқиқ қилишди. Бу иш «Истерияни тадқиқ қилиш» (1895) китобини нашр қилиш билан якунланди. Улар бу китобда истерик симптомларнинг пайдо бўлишига жароҳатловчи ҳодисаларни эслатувчи онг остига сиқиб чиқарилган хотиралар сабаб бўлади деган хулосага келишди.

Фрейд билан Брейер ўртасидаги шахсий ва касбий муносабатлар тахминан «Истерияни тадқиқ қилиш» китоби нашр қилиниши билан бир вақтда кескин узилиб қолган. Ҳамкасбларнинг бирданига ашаддий рақибларга айланиб қолишининг сабаблари ҳозиргача номаълум. Фрейднинг биографи Эрнест Жоуннинг тасдиқлашича, Брейер истериянинг келиб чиқишида сексуаллиликнинг роли масаласида Фрейднинг фикри билан умуман келиша олмаган ва шу нарса улар муносабатларининг узилишига сабаб бўлган. Бошқа бир тадқиқотчи Стилнинг фик-

рича, Брейер ёш Фрейд учун худди «ота фигураси» вази-
фасини бажарган ва унинг бартараф қилиниши Фрейдда-
ги «эдип комплекси» туфайли ҳам шарт бўлган (Изоҳ: «эдип
комплекси» туфайли болада отанинг доимий васийлиги-
дан халос бўлиб, унинг ўрнини эгаллаш онгсиз майли пай-
до бўлади). Сабаби ноаниқ бўлса-да, бу икки шахс шун-
дан сўнг ҳеч қачон дўст сифатида учрашишмаган.

Фрейднинг истерия ва бошқа психик бузилишлар асо-
сида сексуаллилик билан боғлиқ муаммолар ётиши ҳақида-
ги фикрлари 1896 йилда унинг Вена тиббиёт жамияти аъзо-
лигидан чиқарилишига сабаб бўлди. Бу вақтда Фрейдда
кейинчалик унинг психоаналитик таълимотига асос бўла-
диган маълумотлар ниҳоятда кам эди. Устига-устак бу вақт-
да унда маълум маънода тушкунлик кайфияти ҳам пайдо
бўлган. Жонсинг кузатиши бўйича, бу вақтда Фрейднинг
ўзини ўзи баҳолаши унинг қўйидаги фикрида яққол ифо-
даланади: «Менинг қобилият ва истеъдодим ниҳоятда чек-
ланган — мен на табиий фанларда, на математикада ва на
ҳисобла кучли эмасман. Бироқ, ўйлайманки, менинг чек-
ланган билимларимнинг ўзиёқ жуда ҳам кучли ривожлан-
ган».

1896 — 1900 йиллар оралиғи Фрейд учун ёлғизликда
кечган сермахсул давр бўлди. Бу даврда у ўз тушларини
таҳлил қилишни бошлайди, 1896 йил отасининг ўлими-
дан сўнг эса ҳар куни уйқудан олдин ярим соат ўзини ўзи
таҳлил қилиш билан шуғулланади. Унинг машҳур «Туш-
ларни таъбирлаш» (1900) асари ўз шахсий тушларини
таҳлил қилишга асосланган. Лекин даставвал бу ноёб асар
психиатрия жамияти томонидан инкор қилинди, Фрейд
эса, ўз меҳнати учун атиги 209 доллар муаллифлик гонор-
арини олди ва ишониш қийин бўлса ҳам, у кейинги сак-
киз йил мобайнида ўз китобидан атиги 600 нусха сота
олди, холос.

«Тушларни таъбирлаш» нашр қилингандан кейинги беш
йил ичида Фрейднинг обрўси шунчалик кўтарилдики, у
дунё таниган врачлар сафидан ўрин олди. 1902 йилда «Пси-
хологик чоршанбалар» жамияти ташкил бўлиб, унга
Фрейднинг энг содиқ интеллектуал издошлари кирди. 1908
йилда бу жамият Вена психоаналитик жамияти деб атала

бошлади. Жамият аъзолари бўлган Эрнест Жонс, Шандор Ференци, Карл Густав Юнг, Альфред Адлер, Ганс Сакс, Отто Ранк каби Фрейднинг кўплаб сафдошлари кейинчалик ҳар бири ўз йўналишида таниқли психоаналитиклар бўлиб етишдилар. Бирмунча кечроқ эса Адлер, Юнг ва Ранклар Фрейд издошлари сафидан чиқиб, ўзаро рақобатдаги илмий мактабларга асос солишди.

1901 — 1905 йиллар Фрейднинг ижодий фаолиятида алоҳида сермахсул давр бўлди. Фрейд ўзининг бир неча асарларини, жумладан «Кундалик турмуш психопатологияси» (1901), «Сексуаллилик ҳақида уч эссе» (1905), «Юмор ва унинг онгсизликка муносабати» (1905) каби китобларини нашр қилди. «Уч эссе...»да Фрейд болалар жинсий майллар билан дунёга келадилар ва ота-оналар улар учун дастлабки сексуал объектлар бўлиб хизмат қилдилар, деган фикрни илгари сурди. Ушбу фикрга нисбатан дарҳол ижтимоий норозилик пайдо бўлди. Фрейдни сексуал перверсиялардан (лотинча *perversio* — нотўғри томонга йўналган) азият чекадиган, ахлоқсиз одам сифатида айблай бошлашди. Кўплаб тиббиёт муассасаларининг Фрейднинг болалар сексуаллиги ҳақидаги қарашларига тоқат қилаётганлигидан норози бўлган одамлар уларга қатнамай қўйишди.

1909 йилда психоаналитик ҳаракатни ўлик нуқтадан қўзғатиб, изоляция ҳолатидан халқаро обрў-эътибор йўлига олиб чиққан воқеа содир бўлди. Г. Стенли Холл Фрейдни Массачусетс штатининг Уорчестер шаҳридаги Кларк университетига маърузалар ўқиш учун таклиф қилди. Тингловчилар маърузаларни илиқ кутиб олишди ва Фрейд faxрий доктор даражаси билан тақдирланди. Унинг обрўси кундан-кун ортиб борарди, одамлар дунёнинг турли бурчакларидан унга маслаҳат сўраб мурожаат қила бошлашди. Лекин муаммолар ҳам йўқ эмас эди. 1919 йилда у уруш туфайли ўзининг барча жамғармаларидан айрилди. 1920 йили унинг 26 ёшли қизи вафот этди. Лекин унинг олдидаги энг катта синов фронтда жанг қилаётган икки ўғлининг тақдири учун хавотир кайфияти бўлди. Қисман биринчи жаҳон уруши ва антисемитизмнинг янада авж олиши таъсирида Фрейд 64 ёшида инсоннинг универсал

инстинкти ҳақидаги назарияни — ўлимга мойиллик назариясини яратди. Инсоннинг келажаги ҳақидаги пессимизмга қарамасдан, Фрейд ўз гоёларини янги асарларида баён қилишда давом этди. Нашр қилинган асарлар ичида «Психоанализга кириш бўйича маърузалар» (1920), «Лаззатланиш тамойилининг у томонида» (1920), «Мен ва У» (1923), «Бир иллюзиянинг келажаги» (1927), «Цивилизация ва ундан норозилар» (1930), «Психоанализга кириш бўйича янги маърузалар» (1933) ва 1940 йилда Фрейднинг ўлимидан сўнг нашр этилган «Психоанализ очерки» асарлари алоҳида ўрин тутади. Фрейднинг 1930 йилда адабиёт соҳасидаги Гёте соврини билан мукофотланиши унинг ниҳоятда қобилиятли ёзувчи бўлганлигидан далолатдир.

Биринчи жаҳон уруши Фрейднинг ҳаёти ва тасаввурларига кагта таъсир кўрсатди. Клиникада даволанаётган аскарлар билан ишлаш унинг психопатологик белгиларнинг турли-туманлиги ва ўта нозиклиги ҳақидаги тасаввурларини кенгайтди. Шунингдек, 1930-йилларда антисемитизмнинг кучайиши унинг инсон ижтимоий табияти ҳақидаги қарашларига кучли таъсир қилди. 1932 йилда у гитлерчиларнинг доимий таҳдид нишонига айланди (Берлинда нацистлар унинг китобларини бир неча марта гулҳанда ёқишди). Бу воқеаларни Фрейд шундай шарҳлаган эди: «Қанақанги тараққиёт! Ўрта асрларда улар менинг ўзимни ёқишган бўлишарди, ҳозир эса китобларимни ёқиш билан қаноатланишяпти». Фақат Вена обрўли фуқароларининг дипломатик йўллар билан аралашувларидан сўнг унга 1938 йилда нацистлар бостириб киргандан сўнг шаҳарни тарк этиб чиқиб, Англияга кетишга рухсат берилди.

Фрейд 1939 йилнинг 23 сентябрида Лондонда вафот этди.

У яратган таълимотнинг ўзагини ташкил қилувчи психоанализ атамаси уч хил мазмунни англатади: 1) шахс ва психопатология назарияси, 2) шахс бузилишлари терапияси усули ва 3) индивидумнинг англамаган фикрлари ҳамда ҳиссиётларини ўрганиш усули. Назариянинг терапия ва шахс ўлчови билан бундай боғланиши Фрейднинг инсон хулқи ҳақидаги тасаввурларининг барча

қирраларини қамраб олади. Лекин бу мураккабликлар остида бир неча асосий концепция ва тамойиллар борки, улар Фрейднинг шахсга психоаналитик ёндашувиининг ўзигини ташкил қилади. Ушбу қўлланма ана шу асосий тушунча ва тамойилларнигина ёритишни ўз олдига мақсад қилиб қўйган.

ФРЕЙДНИНГ МАДАНИЯТШУНОСЛИК ВА ПСИХОСЕКСУАЛ НАЗАРИЯСИ

ФРЕЙДНИНГ ПСИХОСЕКСУАЛ НАЗАРИЯСИ

Зигмунд Фрейд невроз касалликларини ўрганиш орқали оддий психиатрдан жамият ва маданият психоаналитиги даражасига кўтарилган буюк олимдир. Унинг илмий изланишлари натижаси сифатида жамият ва индивид тараққиётининг психосексуал назарияси юзага келди. Фрейд ўз дунёқарashi тараққиётида мураккаб ва зиддиятли йўлни босиб ўтди. Психиатриядаги биринчи маърузаларида у XX аср табиий-илмий материализми қоидаларига амал қилди. Лекин психоанализнинг яратувчиси сифатида Шопенгауер. Нишле ва бошқаларнинг идеалистик-иррационалистик “ҳаёт фалсафаси” томон бурилди. Бу таълимотлар таъсирида индивиднинг инстинктив-физиологик майилларига хос бўлган, инсон ҳулқи учун асосий аҳамият касб этувчи “психик энергия” ҳақидаги тасаввурлар шаклланди. Фрейд инсон психикасида даставвал нисбатан автоном, лекин доимий ўзаро фаолиятда бўлувчи иккита структура, онгсиз “У” («Оно», «Ид») ва онгли “Мен” («Я», «Эго») ни ажратди, кейинчалик уларга “Юқори Мен” (Сверх-Я) ни ёки Супер — Эгони қўшди, “Юқори-Мен” “Мен”га жойлашиб олади ва махсус таҳлилсиз “Мен” уни англамайди. Фрейднинг фикрича, неврознинг сабаби “У”, “Мен” ва “Юқори-Мен” ўртасидаги ўзига хос зиддият ҳисобланади. Ҳар учала субстанция ўртасидаги асосий зиддият нимадан иборат? Ҳар бирини алоҳида-алоҳида кўриб чиқамиз.

Инстинктлар. Ички “У”

Агар инсонни бошқа барча жониворлар сингари табиат фарзанди деб ҳисобласак, унда уларга хос бўлган хусу-

сиятлар инсонга ҳам хосдир. Агар бошқа барча жониворлар инсонга ўхшаб ақлга эга эмаслигини ҳисобга олсак, унда улар ўртасидаги умумийлик фақат инстинктлардан иборат бўлади. Маълумки, инсонда иккита асосий инстинкт мавжуд: ўзини ўзи сақлаш ва насл қолдириш, яъни кўпайиш инстинкти. Бу инстинкт, ўз навбатида, яна кўплаб бошқа инстинктив омиллардан ташкил топади. Бу иккала инстинкт ўзаро боғлиқдир. Ўзини ўзи сақлаш инстинктига қуйидаги инстинктлар киради: овқатланиш, ўсиш, нафас олиш, ҳаракат каби ҳар қандай организмнинг тирикчилигини таъминлайдиган барча ҳаётий функциялар. Даставвал бу омиллар инсон ҳаёти учун ниҳоятда муҳим бўлган, лекин инсон ақли ва тафаккурининг ривожланиб бориши билан улар ўзларининг дастлабки муҳим ҳаётий аҳамиятларини йўқотганлар. Чунки инсон бора-бора овқат топишнинг янги, қулай усулларини қидириб топа бошлаган, энди овқат очликни қондиришигина эмас, балки инсонгагина хос бўлган очкўзликни қондириш учун ҳам хизмат қила бошлаган. Вақт ўтиши билан овқат топиш гобора енгиллашиб борди ва инсон уни топишга тобора камроқ вақт сарф қила бошлади.

Инсон ўзига бошпана ва бошқа мосламалар қуриб олиб, ўз ҳаётига имкон қадар хавфсизликни таъминлади. Шундай қилиб, ўзини ўзи сақлаш инстинкти ўзининг дастлабки аҳамиятини йўқотди ва биринчи ўринга кўпайиш инстинкти, Фрейд тили билан айтганда **либидо** чиқди. Агрессивлик, биринчи бўлишга интилиш каби инсонга хос бўлган, ўзини ўзи сақлаш инстинктига тегишли бўлган интилишлар, диалектиканинг иккинчи қонунига кўра янги сифат кўринишига, яъни либидога ўтади. Шундай қилиб, эволюция жараёнида инсон ҳаётининг асосий ҳаракатга келтирувчи кучи кўпайиш инстинкти бўлиб қолди.

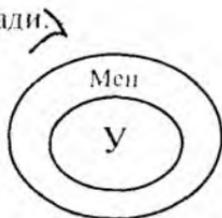
Назорат қилувчи “Мен”

Фрейд назариясига кўра, “У” ўзининг дастлабки қувватини наслий йўл билан олади, лекин параллел равишда “Мен” ҳам ривожланиб боради. Инсон ўзининг табиатдаги биродарларидан ақли билан фарқ қилади.

Психоанализда ақл сифатида “Эго” тақдим қилинади. Инстинктлар ёки “У” фақатгина ички тўлдирувчи бўлганлиги туфайли “У” ни суюқликка қиёслаш мумкин, яъни “У” қатъий бир шаклда мавжуд бўла олмайди, акс ҳолда бир хил инстинктларга диққатни қаратиш натижасида инсон ҳомосапиенсдан ҳомовульгариусга, яъни ҳайвонга айланиб қолган бўлар эди. Шунинг учун “Мен” ёки “Эго” инстинктларни тутиб турувчи ўзига хос қобик вазифасини бажаради. Айнан шу босқичда янги зиддиятлар пайдо бўлади, ҳамма нарса доимий ривожланиши ва осойишталик инсбий бўлганлиги туфайли ўз-ўзидан “Мен” ва “У” вақт ўтиши билан ўзгариб боради, лекин “У” шаклланиб бўлган бўлса, “Мен” маданий тараққиёт жараёнида ўсиб боради. Ҳар бир нарса ва ҳолисанинг ўз ўрни ва вақти борлигини эътиборга олсак, ўз-ўзидан инсон психикасининг ҳам умумий табиатда ўз ўрни ва ўз вақти бор. Одний қилиб айтганда, инсон психикасини муайян ҳолисалар содир бўладиган ҳужайрага ўхшатиш мумкин. Тегишинча ҳужайранинг қобиғи “Мен” бўлса, унинг ички мазмунини “У” ташкил қилади (“У” да ҳар доим турли хил майда-чўйда жараёнлар бўлиб туради). Вақт мобайнида ҳужайра ривожланиб бориши керак, лекин агар унинг ички мазмуни “У” шаклланиб бўлган бўлса ва унча катта аҳамиятга эга бўлмаган ўзгаришларга учраса, унинг устки қобиғи маданиятнинг ўсиб бориши билан бирга ўсиб, қалинлашиб боради. Қобик ташқарига қараб ўса олмайди, чунки у ердаги жойларни бошқа ҳужайралар, индивидуумлар (одамлар) эгаллаб олишган, демак, у фақат ичкарига қараб ўсиши мумкин, бунда эса ҳужайранинг ички мазмуни “У” ни тобора сиқиб бориши керак. Ниҳоят, бундай сиқилиш натижасида ҳужайранинг ичидаги босим шу қадар кучаядики, ички мазмун “У” ташқи қобиқни ёриб ўтишга ҳаракат қилади. Айнан ана шу ички зиддият психосексуал “У” билан назорат қилувчи “Мен” ўртасидаги асосий қарама-қаршилик ҳисобланади. §

Маданиятнинг ривожланиб бориши билан инсоният ўз муҳитида тобора кўпроқ неврозларга дуч келади ва бу тасодифий ҳол эмас. Лекин асосий муаммо шундаки, инсон ўз ичидаги зиддиятни англаб етмайди. Фрейд невро-

гик симптомлар мазмунини психоаналитик тилсимдан халос қилиш орқали инсон томонидан ўз ички конкрет майлларини англашни психик саломатликни тиклашнинг асоси, деб билган. Содда қилиб айтганда, психоанализ ёрдамида психиканинг босим кучайган ва ўсма пайдо бўлган жойлари аниқланади. Бу жойни аниқлаш ва пайдо бўлган зиддиятни бартараф қилиш орқали инсоннинг психик саломатлиги тикланади.

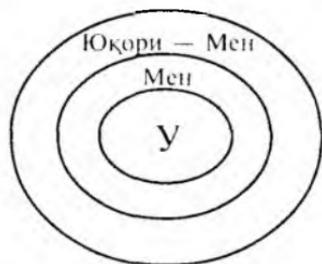
“Юқори-Мен” тизими

Энди “Супер-Эго” ёки “Юқори-Мен” тизимини кўриб чиқамиз. “Юқори-Мен” инсон психикасининг ажралмас қисмидир. Инсон жамиятда яшар экан, жамият инсонга таъсир кўрсатади. Юқоридаги мулоҳазамизга қайтамиз. Агар инсон алоҳида тизим ёки ҳужайра бўлса, демак, у алоҳида яшай олмайди (организмдан алоҳида ҳужайрани ажратиб бўлмайди). Бу ҳужайралар тўқимани (образли қилиб айтганда, одамларнинг кичик гуруҳларини), тўқима, ўз навбатида, органни (яъни, нисбатан каттароқ гуруҳларни) ташкил қилади, органлар эса катта, бир бутун организмни (жамиятни) ташкил қилади.

Ана шу ҳужайралар ташқи қобиклари — “Мен” лар бири бири билан боғланган. Айнан ана шу “Мен” лар тўплами “Юқори-Мен” ни ташкил қилади. Айтиш мумкинки, “Юқори-Мен” ҳамма ижтимоий муносабатлар (инсон ҳулқини назорат қиладиган ижтимоий муносабатлар) тўпламидан иборат.

“Эдип комплекси” ва тотемизмнинг бошланиши

Энди “Мен”, “У” ва “Юқори-Мен” нинг биргаликдаги фаолиятини тажрибада конкрет мисолда кўриб чиқамиз. Одамлар қадимдан инцест (қариндош-уруғлар ўрта-

сидаги никоҳ) авлодга салбий таъсир қилишини сезишган. Генотипини тоза сақлаш ва инсоният эволюциясини таъминлаш учун инцест дин, қонуни йўли билан тақиқланган. Бу тақиқловчи кўрсатмани “Юқори-Мен” ёки барча онгли параметрлар тўлими беради. “Мен” жамиятнинг бу талабига бўйсуниб, ўзининг инцестуоз майлларини жиловлайди. Бироқ, боланинг сексуал майллари ния ёшлик даврларида яқинларига, биринчи навбатда опасига йўналтирилади, чунки она бошқаларга нисбатан унга яқин инсон ҳисобланади, яъни айтиш мумкинки, ихтиёрий ёки ихтиёрсиз, онгсиз “У” ижтимоий ахлоқ томонидан бостириладиган инцестуал шарт-шароитни яратади. Мана шу ерда вақт ёки “ёш” ўтиши билан ҳал қилинадиган ёки “эдин комплекси”га айланадиган қарама-қаршилик пайдо бўлади. Бошланғич босқичда бола отасини ўз рақиб деб билганлиги учун унда отанинг тоталитар режимини ағдариш ёки уни бартараф қилиш нотаги пайдо бўлади. Фрейднинг умумлашган назариясига кўра, қадимда полигам жамоада болалар отанинг чекланмаган ҳокимиятига қарши исён кўтаришганлигини айтиш, аниқроғи, тахмин қилиш мумкин. Тил бириктириб уни ўлдиршган. Кейинчалик ўз қотилликларининг мазмунини тушуниб, ўзлари билан ҳам шундай ҳолиса содир бўлиши мумкинлигини ўйлаб қўрқиб кетишган. Шунда уларнинг ҳар бири ўз таъсир доираларини бўлиб олиб, ҳар бири ўз оиласида ўлик отанинг авторитар ҳокимиятини ўрнатган (илоҳийлаштирган), яъни отани тоталитаризм рамзига айлангиришган. Уларнинг болалари ўз оталарини эмас, балки ўлик боболарини деспотизмда айблаган. Кейинроқ қабилаларда ота рамзини ҳар хил ҳайвонлар алмаштирган. Шундай қилиб, дастлабки динлардан бири бўлган тотемизм келиб чиққан.

Ички ёшиқлик

Юқорида айтилганлардан шундай табиий хулоса қилиш мумкинки, одам “У” ва “Мен” нинг “Юқори-Мен” билан зиддияти ҳисобига ривожланади (Бу ҳақиқатан шундай). Бироқ у ҳолда шундай нарсани таъкидлашга тўғри келадики, дунёда бирорта ҳам соғлом одам йўқ, чунки ҳар бир индивиднинг ўз зиддиятлари бор ва маданиятнинг бундан кейинги тараққиёти ижтимоий портлашга олиб келади, чунки ички мазмун ёки “У” ташқи қобиқни бузиб ташлайди. Бу тўғри, лекин гап шундаки, инсонда ҳар доим ички психик омил енгиллашиб, бўшашиб, тарақлиги пасайиб туради. Ички психик энергияни бундай сарфлаш икки хил йўл билан амалга ошади. Биринчиси, нормал жинсий мулоқот орқали, бундай мулоқот инстинктларнинг юзага чиқишига имкон беради (лекин шуни эътиборга олиш керакки, жамият жинсий мулоқот нормасини чеклаб қўйган ва бундай тор йўлак орқали психосексуал энергиянинг озгина миқдори сарф бўлиши мумкин). Биринчи омилни тўлдирадиган иккинчи омил қўйидагилардан иборат: диалектиканинг иккинчи қонунига кўра қондирилмаган сексуал энергия бошқа сифат кўринишига ўтади, хусусан ижтимоий энергияга айланади, яъни одам ижтимоий фаол бўлиб қолади. Агар ички психик энергия сарф бўлишининг ҳар иккала канали очиқ бўлса, индивид нормал ҳолатда бўлади. Агар биринчи канал ишламаса, бутун энергия ижтимоий соҳага ўтади, *сублимация* қилинади. Агар иккинчи канал ишламаса, унда онгсизлик соҳасига сиқиб чиқарилган инстинктлар психик портлаш ёки неврозларга олиб келади. Бундай ҳолат ҳар хил шаклда, фонтом касалликлардан психик бузилишларгача, яъни таъқиб қилиш манияси, параноя ва бошқаларда намоён бўлиши мумкин. Кўп ҳолатларда психикани назорат қилишнинг йўқолиши ўнглаб бўлмайдиган оқибатларга олиб келади. Психоанализ шундай ҳолатларнинг олдини олишга ёрдам беради. Табиийки, биз психика фаолиятининг энг содда схемасини тасвирладик. Инсон организми, хусусан унинг психикаси автоном, ўзини ўзи бошқарувчи тизимдир. Шунинг учун ҳам психика бузили-

шининг бош омили онгеизлик ва онг ўртасидаги зиддият эмас, балки “Юқори-Мен” нинг таъсири ҳисобланади.

ФРЕЙДНИНГ МАДАНИЯТШУНОСЛИК КОНЦЕПЦИЯСИ

Маданиятнинг ижтимоий муносабатлар тараққиётидаги роли

Фрейдизм тузилиши ва яқин мақсадига кўра индивидлар психикасини ўрганиш ва даволашга йўналтирилган. Лекин бу таълимот аввалдан ижтимоий онгининг ҳозирги кунга ва ўтмишини тушунтириб беради. Фрейднинг фикрича, сексуал майлларни онг остига сиқиб чиқарадиган ва неврозлар келтириб чиқарадиган тақиқлар, моҳият жиҳатидан инсоният тарихининг бошланишида пайдо бўлган ахлоқийлик ва ҳуқуқнинг ижтимоий нормаларидан бошқа нарса эмас. Фрейд уларни “маданий тақиқлар” деб атаган ва нима учун, қандай шароитда улар пайдо бўлган, мустақамланган, ривожланганлигини аниқлаш ниҳоятда муҳим, деб ҳисоблаган. Инсоният маданиятининг шаклланиши ва моҳияти муаммолари олимнинг диққатини ўзига жалб қилган. Фрейд ўзи ёзганидек, у инсониятнинг умумий тараққиётини алоҳида шахсларнинг болаликдан етукликкача бўлган тараққиёти давридаги руҳий жараёнларни ўрганиш орқали оритирган тажрибаси воситасида тасаввур қилишга ҳаракат қилган. Алоҳида тавсифларни алоҳида одамдан бутун инсониятга кўчириб, Фрейд шу йўл билан жамият эволюцияси жараёнини тушунишга ҳаракат қилган. Шунинг эътиборга олиш керакки, Фрейд бутун инсониятга оддий индивиднинг эмас, балки невротикнинг психологик сифатларини кўчиради. Бу йўналишларда олим айрим қондаларни илгари суради. Унинг фикрича, биринчидан, ҳамма одамлар у ёки бу даражада невротик ҳисобланишади. Иккинчидан, ҳар бир бола ўз индивидуал тараққиётида невроз босқичидан ўтади. Учинчидан, невроз босқичи ибтидоий жамоа одами учун ҳам ҳосилдир. Ҳамма халқлар ўз маданий-тарихий тараққиётида шу босқичдан ўтади. Маданиятнинг индивид невротик онги орқали изоҳлаб, Фрейд маданият одамнинг табиий майл-

ларини боғлаб қўядиган тақиқлар тизимидан иборат, деб баҳолайди. Унинг фикрича, майлларни сиқиб чиқариш — бу эришилган маданият даражасининг мезони, инсониятнинг маданий тараққиёти эса бизнинг “Мен” имизга элементар лаззат берадиган табиий эҳтирослардан воз кечишдан иборатдир.

Шуни таъкидлаш лозимки, Фрейднинг “маданият” атамаси кўп ҳолларда “жамият” тушунчасига тенг келадиган даражада кучлидир. Фрейд ўзининг “инсоният маданияти” ҳақидаги кенг таърифида кўрсатадики, “инсоният маданияти” табиат кучлари устидан ҳукмронлик қилиш, фаровонликка эга бўлиш ёки ўз эҳтиёжларини қондириш учун одамлар томонидан ўзлаштирилган ҳамма билим ва усулларни қамраб олади ва айни пайтда, у одамлар ўртасидаги муносабатларни бошқарадиган, ноз-неъматларни тақсимлайдиган ижтимоий институтларни ҳам ўз ичига олади. Лекин шуни ҳисобга олиш керакки, ҳамма одамларда ҳар доим деструктив, антисоциал, маданиятдан ташқари анъаналар яшаб қолган ва бундай интилишлар кўпчилик одамларда шунчалик кучлики, улар бундай одамларнинг хулқини бошқалардан ажратиб туради.

Инсон ҳар доим икки ўт орасида яшайди. Бир томондан, маданият инсонни эзади, уни лаззатланишдан маҳрум қилади (шунинг учун одам маданиятдан қутулишга ҳаракат қилади), иккинчи томондан, маданият одамни атроф муҳит омилларидан ҳимоя қилади, табиатнинг барча ноз-неъматларини ўзлаштириш, улардан фойдаланиш ва одамлар ўртасида тақсимлаш имконини беради. Демак, агар одам маданиятдан ўз лаззатлари ҳисобига воз кечса, ҳимоядан, кўплаб ноз-неъматлардан маҳрум бўлиши ва ҳалок бўлиши мумкин. Агар у маданият фойдасига ўз майлларидан воз кечса, бу нарса унинг психикасига оғир юк бўлиб тушади. Инсон қайси томонга мойил? Албатта, иккинчи томонга. Фрейд бу ҳақда шундай ёзади: “Шу туфайли ҳам ҳар қандай маданият мажбурийлик ва майллардан воз кечиш ҳисобига қурилиши керак ва уни тушунишда шу нарса маълум бўладики, оғирлик маркази моддий неъматлардан психика томонга сурилган. Ҳал қилувчи масала шундаки қандай қилиб одамларнинг ўз майлларидан воз кечиши

ҳисобига берадиган қурбонларининг оғирлигини енгиллатиш, уларни бундай йўқотишнинг мажбурийлигига кўниктириш ва уларни ўзлари берган қурбонлари учун тақдирлаш мумкин”.

ФРЕЙДНИНГ ТЕОЛОГИК ТАСАВВУРЛАРИ

Дин ижтимоий невроз сифатида

Фрейднинг маданиятшунослик соҳасидаги мулоҳазалари уни дин муаммосига яқинлаштирди. Маданият муаммосини ҳал қилиш дин муаммоси билан чамбарчас боғлиқ бўлиб қолди. Маданий таъқиқларни кўриб чиқишда Фрейд уларнинг диний тасаввурлар билан боғлиқлигини сезмаслиги мумкин эмас эди, қолаверса, кўплаб диншунослар инсон ҳаётини бошқарувчи қадимий меъёрларга илоҳий тус беришди. Қадим-қадимдан инсоният маданияти диний асосга қурилади деб ҳисобланган.

Бундан дин қадрсизланиши билан жамиятда маданият деградацияси кузатилади деган хулоса келиб чиқади. Диннинг пайдо бўлишини Фрейд шундай тушунтирди: инсон ожиз ва яшаб қолиш учун кўн нарсадан воз кечиши керак. У тараққиёт натижасида унинг истакларини ман қиладиган жамиятга қўшилиши керак. Эслатиб ўтганимиздек, одам яшаб қолиши учун ўзининг кўнгиа майлларидан воз кечиши керак. Одамни ўз майлларидан воз кечганлиги учун тақдирлаш, уни табиат ҳодисалари ва бошқа индивидларнинг тажовузларидан ҳимоя қилиш учун кимдир керак бўлади. Бу функцияларни ким бажара олади, деган савоя туғилади. Илк болаликда ҳар бир одам онада отанинг таъсирини сезади. У ҳокимиятга эга, ўз қоидаларини ўрнатади, оилани ҳимоя қилади. Болада отага нисбатан комплекс шаклланади: у отани кучли ва меҳрибон деб ҳисоблайди. Ота унинг учун авторитет, яна бола онасини отасига рашк қилади, унинг ўрнини эгаллашни хоҳлайди, лекин кейинчалик инцестуоз майллар ўз кучини йўқотади, лекин отанинг олдидаги ҳурмат ва кўрқув қолади. Худди шундай функцияни худо ҳам бажара

рали. Даставвал тотемдан худоларнинг бутун бир гуруҳи ўсиб чиққан, кейинчалик фақат ёлғиз, қудратли, жазовчи худо қолган, бу худо кейинчалик гамхўр ва адолатли худога айланган. Шундай қилиб, одамлар ўзларининг бутун антисоциал хулқлари учун масъулиятни худонинг елкасига юклашган. Одамлар ўз майлларидан воз кечишгани учун худодан мукофот олишга умид қилишди ва ниҳоят худонинг обрўси уларга ўзларининг ички зиддиятларидан кутулишга ёрдам беради. Кўриб турибмизки, дин маданиятнинг асосий бўлақларидан биридир. Лекин Фрейд динни оммавий невроз деб атайтиди. У нимага асосланиб бундай хулосага келган? Гап шундаки, дин ўзининг кўп қоидалари билан ёпишқоқ невротик ҳолатни эслатади. Масалан, невротик қандайдир ҳаракатларни амалга оширмасликдан қўрқса, ҳақиқий диндор ҳам худди шундай, қандайдир диний маросимни амалга оширмасликдан қўрқади. Фарқ шундаки, невротик ўзининг доимий қайтариловчи машғулотлари мазмунини тушунтириб бера олмайди, диндор эса ўзининг теологик билимларидан келиб чиқиб у ёки бу маросимларни изоҳлай олади. Шундай қилиб, айрим эътирозлар билан динни ижтимоий невроз деб аташ мумкин. Шу билан бирга дин ижобий аҳамиятга эга. Гап шундаки, хусусий невроз ижтимоий невроздан кўра хавфлироқ, у беморнинг жисмоний ҳолатига таъсир қилади, ижтимоий невроз эса бутунлай хавфсиздир. Худди шундай динни антиневроз деб ҳам аташ мумкин, чунки у хусусий неврозларни эритишга ва ижтимоий зиддиятларни юмшатишга ёрдам беради. Диннинг бузилиши маданиятнинг кескин таназзулига сабаб бўлади. Худди шундай ҳолат Ўзбекистонда инқилобдан кейинги бутун шўролар даврида кузатилди.

Шубҳасиз, Фрейд таълимоти мукамалликка даъво қилолмайди, лекин Зигмунд Фрейд инсоният жамияти тараққиётини тушуниш ва баҳолашда жуда катта қадам қўйди. Психоанализ назариясини яратиб, инсон психикасини англаш ва унинг қатламларини очишда ниҳоятда илгарилаб кетди. Бизнинг давримизда бу назария янада такомиллашди. У ўзининг кўплаб издошларига эга бўлди.

ПСИХОАНАЛИЗДА ИНСОН ОБРАЗИ

Фрейд даставвал инсон образини майяларнинг бошқарувчилик кучи орқали аниқлаган. Бу майялар Фрейд назариясида тушда, нутқдаги хатоларда, ҳазилларда, киноя гапларда намоён бўлади деб таъкидланади. У ўзининг “Тушлар таъбири”, (1900 йилда ёзилган) “Ўткир сўзлик ва унинг онгензликка муносабати”, “Кундалик ҳаёт психологияси” (1901) каби асарларида бу фикрни илгари суради. У бизнинг у ёки бу вазиятларда қандай қилиб онг ости фантазиялари таъсирига тушиб қолишимизни ёрқин тасвирлаб берган. Ҳар биримиз ўз ҳаётимизда кўплаб билмай гапириб юбориш, онгенз унутиш, хулқ ва нутқда хато қилиш, ўзимиздаги тушкунлик ва хафачиликни ҳазил ёрдамида бартараф қилиш ҳолларини эслашимиз мумкин. Маълумки, психоанализ инсон шахси тараққиётини маълум “орал”, “анал”, “фаллистик”, “генитал” босқичларга бўлиб ўрганади ва бу босқичлар туғилгандан беш ёшгача давом этади деб ҳисоблайди.

Орал босқичда бола инстинктив равишда она кўкрагини эмини учун уни қидиради, кейинчалик кўкракни катта бармоқ ёки сигаретага алмаштиради. Анал босқичда биз ўз кечинмаларимиз соҳасига физиологик жараёнларни, масалан, дефекация ва сийдик чиқаришни қўшамиз. Лекин ҳар бир босқичдаги шахс тараққиётига ота-она ва атрофдагиларнинг муносабати таъсир қилади. Масалан, ўта покиза аёллар боланинг ахлат чиқариш ва сийдик чиқаришнинг доим назорат қилишани, бошқа оналар болани бу жараённи мустақил назорат қилишга ўргатишани. Биринчи ҳолатда бола онага тобе бўлиб қолади, иккинчиседа бола бу жараённи ўзи назорат қилиб, ундан ўзига қулайлик топади.

Психоанализда *сексуальлик* ва *агрессивлик* инсон ҳаёти ҳамда шахслараро муносабатларнинг иккита қўзғовчи мотиви деб қаралади. Ҳар бир одамда агрессивликка мойиллик бўлиб, унинг мақсади бошқаларга зарар етказиш, ҳақорат қилиш, талани ҳисобланади. Ижтимоийлашиш жараёнида агрессивлик конструктив йўналишга бурилади. Даставвал тийиқсиз, тизгинсиз, мувофиқлаштирилмаган,

шафқатсиз, қўпол хулқни предметсиз агрессиядан аниқ, адресли, инсонга ўз фикрини ҳимоя қилишга ва хавфдан ҳимояланишга имкон берадиган агрессияга айлантириши мумкин. Ёшликда болалар ўзаро муносабатларни рақобат ёрдамида, катта ёшда ақлий мусобақа ёрдамида ҳал қилишади.

Предметсиз агрессия шахслараро муносабатларга зарар етказиши. Бундай хавфнинг биринчиси геноцид бўлса, иккинчиси суицид ҳисобланади.

Психоаналитик шахс назариясида *аффект — жароҳат модели* алоҳида ўрин тутди. Бу моделга кўра илк болаликдаги жароҳатли ҳодисалар ёш бола шахси томонидан ҳазм қилина олмаслиги туфайли бевосита психик бузилишга, психик жароҳатланишга олиб келади. Етказилган жароҳат кейинги тараққиётда сезиларли бузилишларга сабаб бўладиган из қолдиради.

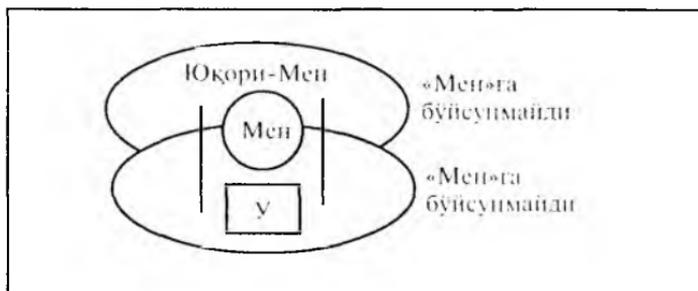
Бундай жароҳатларга жинсий хиралик, шилқимлик, оғир жисмоний муомала, болаларга уларнинг халақит бераётганлиги, асабга тегаётганлиги, уларнинг унчалик қувонч келтирмаётганлигини англатиш воситасида билдириладиган руҳий қаттиққўллик ва совуқлик киради. Бу ерда ташқи жароҳат бирламчи бўлиб, психик жароҳат, яъни ички жароҳат иккиламчи ҳисобланади. Бошқача айтганда, бузилиш бирламчи, зарар эса иккиламчидир.

Бу зарар ғамхўрликнинг етишмаслиги, жароҳатловчи ҳодисаларнинг кўплиги бўлиб, унинг натижасида болаларда хавотирли ҳаяжонланиш, реактив газаб пайдо бўлади. Бу аффектлар баъзан очиқ намоён бўлмаслиги ҳам мумкин. Шунда улар “тараққиётнинг тормозланиши”га ёки “болалар неврозлари”га сабаб бўлишади. Бундай неврозларга “ахлат, сийдикни тута олмаслик, қайсарлик, апатия” киради. Кейинроқ эса таълимда қийинчиликлар вужудга келиши мумкин.

Ушбу модель бўйича реалликка нисбатан шахс кичик тизимининг учта қатлами фаол ҳаракат қилади: “У”, “Юқори-Мен” ва “Мен”. Бошқача айтганда “У” — бу “Ид” *онг ости ёки онгсизлик соҳаси, инстинктив майллар тўплами*, “Мен” — бу “Эго”, *шахс, онг*. “Юқори-Мен”, “Супер-Эго”, *ижтимоий ахлоқ, хатти-ҳаракат нормалари, ижти-*

мой онг, хулқ. “У” онгсизлик соҳасидан иборат, унинг ҳукмрон принципи “Лаззатланиш” принципи бўлиб, сиёсатда бу анархия кўринишида майдонга чиқади.

“Юқори-Мен” да норма ва қадриятлар локализация қилинган. Булар тарбия ва ота-она эталон “матрицаси, ота-она томонидан болага сингдириладиган хулқ-атвор шакллари”нинг” натижасидир.

1-расм

“Мен” — “Юқори-Мен” ва “У” томонидан эзиб, сиқиб қўйилган, “У” ва “Юқори-Мен” ўртасида онгсиз алоқалар мавжуд.

1-расмдаги “Мен” “У” ва “Юқори-Мен”га инебатан анчагина мураккаб ҳолатда, у ҳар иккала томондан эзилади. “У” ўз жинсий ва агрессив импульсларини қондириш учун “Мен”га тазйиқ ўтказди. Лекин уларни қондириш ўсмирга ота-она томонидан катта ташвиш келтиради. Иккинчи томондан “Юқори-Мен” ижтимоий ахлоқ меъёрлари ва қонуларини бажаришни талаб қилади. Агар айтилганларга долзарб воқеликнинг “Мен”га таъсир қилувчи омиллари ҳам қўшилса, бундай шахс “Мен” ининг аҳволи анчагина фожиали бўлиб кўринади.

Агар “Мен” ни болалик ва невротик бузилишлардан ҳоли, аъло даражада тараққий этган, етук “Мен” сифатида тасаввур қилинса, ҳолат ўзгаради.

Бундай “Мен” онг эгаси бўлиб, “У” дан эсадиган инстинктлар шамоли ва “Юқори-Мен” да жойлашган таъқик ва қоидалар ўртасида воситачи ҳисобланади. Бундан ташқари “Мен” назорат, қайта назорат ва қарор қабул қилиш

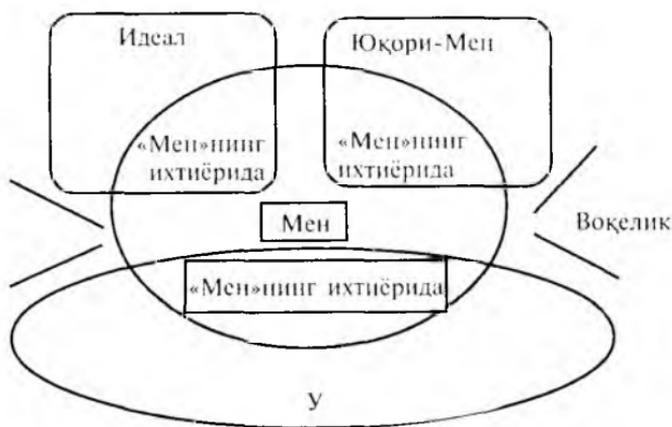
органи ҳисобланади, у “У” билан “Юқори-Мен” дан чиқадиган талабларни тергов қилади. “Мен” у ёки бу қарорни текширади, натижада ё маъқуллайди ёки рад қилади. Қарор онгли равишда қабул қилинади. Шу билан бирга инстинктив истак ёки “Юқори-Мен” нинг буйруғини бажариш кечроқ муддатга сурилиши мумкин.

Компромисс (муроса) қисман воз кечини ёки ижтимоий жиҳатдан мумкин шаклда қисман қондириш ёки “сублимация-энергиянинг бир турининг, масалан, сексуал энергиянинг энергиянинг бошқа турига, масалан, ижтимоий фаолликка йўналтирилиши” кўринишида бўлиши мумкин. Бундай қулай вазиятда “У” нинг барча кучлари “Мен”нинг ихтиёрида бўлади.

Шунинг учун “Мен” ўзини ҳукми ўтадиган, бойитилган деб ҳис қилади, чунки ўзи акс эттираётган эротик, ҳиссий ва эҳтиросли майллар унинг ўзига боғланган.

“Юқори-Мен” га нисбатан ҳам “Мен” автоном ҳолатда, чунки “Юқори-Мен” томонидан илгари сурилаётган таъқиқловчи вазиятларга амал қилиш керак ёки керак эмаслигини у ўзи онгли равишда ҳал қилади. “Мен” у ёки бу бидъатнинг мақсадга мувофиқлигини танқидий қайта текширади, бидъат онгли фикр — эътиқодга айланади.

“Идеал” ҳам “Мен” билан мувофиқ муносабатларда бўлади. “Мен” “Идеални” амалга оширишнинг реал

2-расм

имкониятларини баҳолайди ва унга етишиш йўлларини таштайди. Бошқача айтганда, у қатъий ҳаракат билан идеалга яқинлашиш керакми ёки идеални реал хулққа тенглаштириш керакми деган масалани мустақил ҳал қилади.

Етук шахснинг “Мен”, “У”, “Юқори — Мен” ва “Идеал”и бир-биридан ажратилган бўлиб, болалар ёки невротикларга ўхшаб оғир зиддиятларга тортилмаган. “Мен” шахс стержени сифатида ҳаёт жараёнида “У” ва “Юқори-Мен” соҳаларини тула ўзлаштириб олгунча кўлаб ўзгаришларга учрайди.

Фрейд тили билан айтганда, шундан сўнггина “У” бўлган жойда “Мен” бўлади. “Юқори-Мен” “Мен” га хўжайинлик қилмай қўяди, унинг қаторидан жой олади. Шунинг учун ҳам психоанализда “Мен” шахс тушунчасига тенг, Фрейд “Мен” га шахс руҳий жараёнларининг боғловчи таъкилотли деб қараган.

Шу ўринда Платон фойдаланган чавандоз ва аргумоқ мисолини келтириш ўринли. Тасаввур қилиш мумкинки, отни миннида тажрибаси йўқ бола отга бўйсунди, моҳир чавандоз эса отнинг кучидан ўз манфаатлари йўлида фойдаланади.

Бу мисол иккита муқобил хулосани илгари суради: чавандоз отни бошқара олма, унинг кучи “Мен”, от кучининг бир қисми ҳисобига кўнаяди, акс ҳолда чавандоз “Мен” мағлубиятга учрайди, ўзини ожиз, кучсиз, от (“У”)нинг ихтиёрига бутунлай бўйсунган деб ҳис қилади.

НЕВРОЗЛАР ҲАҚИДА ПСИХОАНАЛИТИК НАЗАРИЯ

Психоанализда неврозлар табиатини тушунтиришда *Эдип комплекси, қўрқув ва ҳимоя механизмлари* тушунчаларига катта эътибор берилади.

Эдип комплекси ҳақида “Эдип комплекси” ва тотемизмнинг бошланиши бандида батафсил тўхталинган. Бу ерда муаммога қайта мурожаат қилмадик.

Қўрқув барча одамларда бир хил табиатга эга. У бизни яқин тезлигида бутунлай эгаллайди, шахсга бундай ўз-ўзидан пайдо бўладиган ҳуружни назорат қилишга имкон бермайди. Биз қўрқув олдида ожизмиз, унга бўйсунамиз.

Ваҳима қўрқувни назорат қилиш бутунлай йўқолганда пайдо бўлади. Бу ерда биз гўёки аллақачон бартараф қилинган ожиз болаларча қўрқув ҳолатига тушамиз. Бироқ айна пайтда қўрқув англанган ва мақсадга йўналтирилган хавф ҳақидаги сигнал (белги) бўлиши мумкин. Биз уни сезамиз ва руҳий имкониятларимиз кучи билан уни қайта ишлаймиз ҳамда қўрқувга қарши туриш, унинг ортидаги хавфни бартараф қилиш имкониятига эга бўламиз.

Назорат қилинмайдиган, автоматик тарзда ваҳима билан кечадиган қўрқув шахс тараққиётининг илк, архаик босқичини эслатади. Сигнал қўрқувга қобиллик эса, аксинча, шахснинг маълум даражада етуқлигини билдиради. Айна пайтда автоматик қўрқув “Мен” ни эзиб, янчиб ташлашга қобил бўлса, сигнал қўрқув “Мен”га хизмат қилади, уни хавф ҳақида огоҳлантиради.

Хавфдан бундай ҳимояланиш унга реал қарши туриш қобиллигидан иборат бўлиши керак.

Лекин болаликда ҳали бундай қобилият шаклланмаган бўлади. Шунинг учун ҳам болалар қўрқувининг кенг тарқалганлиги табиий бўлиб, буни биз ўз шахсий хотираларимиз ёки болаларимизни кузатиш орқали биламиз: қоронгидан қўрқиш, ёлғиз қолишдан қўрқиш, ажинадан қўрқиш, момақалдирокдан, талончилардан қўрқиш ва ҳоказо. Болалар “Мен” ида афсуски бундай қўрқувларга қарши туришнинг керакли хулқ усуллари йўқ.

Заруратдан келиб чиқиб, бола ўзини қўрқувдан ҳимоя қиладиган психик механизмларини кашф қилади. Қўрқув бир мунча чидаса бўладиган даражага камаяди. “Мен” ўз ҳимояси учун уни хавфдан ажратадиган, керак бўлганда орқасига ўтиб беркинса бўладиган ўзига хос девор қуради. Бунинг учун ҳимоя девори қўрқувни қайтаришга қобил даражада бақувват бўлиши керак. Хавф эса ҳар доим ҳам ташқаридан келавермайди, у ички шахсий психик қобиқдан ҳам ёриб ўтиши мумкин. Демак, ташқи ва ички хавфдан сақлайдиган ҳимоя девори ўртасидаги фарқни билиш керак.

Даставвал психоанализ невротик ҳолатлар сабабини ташқи жароҳатланишдан қидирган. Кейинчалик бу назария ўрнини майллар назарияси эгаллади, яъни психик

бузилишлар сабаби сифатида ички, жинсий ва агрессив майллар ўрганила бошланди. Ҳимоя девори ёки ҳимоя механизми, бошқача айтганда, сиқиб чиқариш “Мен” нинг фаол тадбири бўлиб, бунинг оқибатида оғи остидан оғига қалқиб чиққан майллар худди сув бетига қалқиб чиқиб, яна сувга чуққан предметлар каби сиқиб чиқарилади. Бундай таққослаш сиқиб чиқарилишининг моҳиятини яққолроқ намоён қилади. Сувга чуқтирмоқчи бўлаётган пукакни кўз олдингизга келтиринг. Пукакни сиз қандай куч билан сувга чуқтирсангиз, у шундай куч билан сув бетига отилиб чиқади. Пукакни сув остида узоқ вақт ушлаб туриш учун кагга урилиши керак бўлади, чунки у ҳар доим сув бетига интилаверади. Нима учун у сув остида қолади? Физикадан психологияга кўчиб жавоб берамиз: агар сув бетига қалқиб чиқса, қўрқув яна уйғонади.

↳ Қўрқувнинг қандай ҳимоя шакллариини фарқлаш мумкин?

Жазоланиш қўрқуви, жароҳатланиш қўрқуви, тасаввурдаги бичиб қўйилиш (кастрация) қўрқуви, уялиб қолтиш қўрқуви, муносабатнинг муҳим қатнашчиси бўлишга мойиллиқни йўқотиб қўйиш қўрқуви, жиддий оқибатлар, бузилишлар учун характерли бўлган қўрқув, бу олам ўзи учун қалрли инсонни йўқотиб қўйиш қўрқувидир.

Буларнинг ҳаммаси невротик бузилишларга сабаб бўладиган қўрқув турларидир. Пукакни сув остида нима ушлаб туради? Аффектив жўшқинлик, тенг маънода айбдорлик ва уят ҳисси. Энди биз ўзимизда кечаётган мураккаб оғи-сиз жараёнларни кузата олишимиз мумкин. Майл худди пукакка ўхшаб юқорига интилади, бу қўрқув, уят ёки айбдорлик ҳиссини уйғотади. Шунинг учун нафақат қўрқувдан, балки айбдорлик ва уят ҳиссидан ҳам ҳимояланиш керак.

Бирмунча кўп тарқалган **ҳимоя механизмларига** қўйиладиганлар кирди: “У” нинг талаблари остида эзилган (образли айтганда ахлатга булганган) “Мен” жазоланишдан қўрқиб, бутун кучи билан бу талабларнинг бажарилишига йўл қўймайди ва “Мен” нинг антиреакцияси шаклидаги **“реакция”** шаклланади. Бу ахлат билан булғанишга қарши “Мен” қатъий қарши ҳаракат билан жавоб бериб, покизаликнинг ашаддий ишқибозига айланишини англатади.

Изоляция ҳимоя механизмида майл билан боғлиқ тасаввур ёки фантазиялар аффектдан (аффектнинг умумий мазмуни эмоция, эмоционаллик, ҳиссиёт, кайфият билан бирга ишлатилади, тарихий мазмуни билиш ва ирода билан бир қаторда учинчи «фикрлаш функцияси» ҳисобланган, замонавий мазмуни умумий ва узоқ давом этадиган жўнқин эмоционал «эҳтиросга берилиш» ҳолати) изоляция қилинади (ажратилди). Бу аффект бевосита кўрқув аффекти бўлиши ҳам мумкин. Лекин улар айбдорлик ёки уят ҳисси билан боғлиқ ёки шодлик ва қайғу аффектлари бўлиши ҳам мумкин. Бундай ҳолда уят, айбдорлик, шодлик, қайғу билан боғлиқ тасаввурлар улар билан боғлиқ аффектлардан узоқлаштирилади. Масалан, мен дўстимдан жаҳлим чиқди ва уни ҳақорат қилмоқчиман. Дўстлигимизни сақлаб қолиш учун ўз газабимни “дўст” тасаввуридан изоляция қиламан. Бунда невротик ютуқ шу бўладики, газаб аффекти дўст тушунчасидан узоқлаштирилади. Натижага газаб дўст тушунчаси билан боғлиқ газабга нисбатан анчагина хавфсизроқ бўлади.

Аралаштириб юбориш ҳимоя механизми шундан иборатки, кўрқув уни чақирган бирламчи вазиятда, масалан, бола билан қаттиқ муомала қилаётган отанинг олдида эмас, балки бирмунча кечроқ, масалан, болага хавф солаётган итнинг олдида, итга нисбатан пайдо бўлади. Бу ҳимоя механизми кўпроқ фобияларда намоён бўлиб, ҳар қалай қаттиққўл ота олдида кўрқув пайдо бўлмаслигига эришадди, агар бола итга дуч келмаса, у кўрқувдан бутунлай озод бўлади.

Аралаштириб юбориш кўпроқ тушда содир бўлади, бунда онг учун изтиробли бўлган мазмун бирмунча енгилроқ нарсага сурилади. Лекин ҳаётда бу механизм кўп қўлланилади, биз ўзимиз учун ёқимсиз бўлган исмни унутамиз, бирон нарсани “йўқотиб қўямиз”, билмай ганириб юборамиз ва ҳоказо.

Яна бир ҳимоя механизми — проекция, тасвирни кўчириш — бу ерда кўрқувни бошқа объектга йўналтириш. Бу механизм шундан иборатки, биз ўзимиз учун нохуш инстинктив майллардан ҳимояланиш учун уларни оддийгина қилиб бошқа одамларга проекция қиламиз, ўзимиздан

узоқлаштирамиз. Бунда биз ўзимиз майлимизни проекция қилган одамимизни ҳақиқатда қандай бўлса шундай эмас, балки ўзимизнинг тасаввуримизга мос ҳолда идрок қиламиз.

Ҳимоянинг бу механизми энг кўп тарқалган: проекция воситасида ўзгарган бошқа одам ҳақидаги идрок, проекция жараёни англангандан сўнг ўз шахси идрокининг ўзгаришига тўла мос келиши керак, чунки проекция қилган шахс проекция жараёнини англагандан сўнг дастлаб бошқа одамга проекция қилган ўз шахси таркибий қисмларини энди қайд қилишга, англаб етишга қодир бўлади. Масалан, шахсий майллар, айтайлик, ножуя жинсий ёки агрессив импульслар.

Бинобарин, проекция сиқиб чиқариш, реакция шакллантириш ва изоляциядан фарқ қилиб, доимо ўз ҳимояси учун бошқа шахсни ҳам қўшиб олади. Энди бу ерда гап фақат бизнинг ўзимизда мавжуд бўладиган интра-психик (ички) ҳимоя механизмларидан фарқ қилиб, шахслараро ҳимоя механизми ҳақида бормоқда (*Мудом шамолларни куйлар тутқунлар, ҳаёдан сўзлайди барча шарманда. Иқбол Мирзо*). Баъзан проекция фақат бошқа одамларнигина эмас, балки ижтимоий институтлар ва муассасаларни, ҳатто бутун жамиятни ёки унинг бир қисми бўлган ҳукумат, парламент, суд ёки мактаб, оила, қишлоқ хўжалиги қамраб олиши ҳам мумкин. Ҳар доим бундай ташкилотлар ё кучли идеаллаштирилганда, ё кучли қораланганда, биз бу ерда онгсиз проекция жараёни бўлмаятигиникин, деб ўйлашга асосимиз бор. Шу муносабат билан психоанализ сиёсий жараёнларни реал идрок қилишга ўз ҳиссасини қўшиши мумкин. Чунки айрим ижтимоий институтлар ёки муассасалар ҳаддан ташқари мақталса ёки қораланса, жумладан давлат ва унинг аппарати террорчилар, муҳолифат кучлар томонидан қоралана бошласа, бунда онгсиз проекция жараёни кечяпти деб шубҳаланишга асос бор.

Психоанализни сиёсий жараёнларга нисбатан қўллашнинг бир неча ўзига хос хусусиятлари бор. Социология, сиёсатшунослик сингари фанлар сиёсий-ижтимоий жараёнларни эмпирик маълумотлар йиғиш билан ўрганadi. Лекин фақат шу методлар ёрдамида онгли ва онгсиз жа-

раёнлар чегарасига яқинлашиш мумкин эмас. Фақат психоанализгина ўз методлари ёрдамида бу чегарага яқинлашиши мумкин. Бундай методга эркин ассоциациялар ва регрессив анализдан фойдаланиш билан бирга ишлатиладиган психоаналитик интервью мисол бўлади. Унча катта бўлмаган гуруҳларда онгсиз жараёнларни гуруҳли аналитик метод ёрдамида ўрганиш мумкин 50 кишигача бўлган катта гуруҳларда истак ва қаршилиқ, кўчириш ва қарши кўчириш гуруҳли концепциясини ҳисобга олиб, бу методни қўллаш мумкин.

Фрейд ўзининг “Оилавий психология ва одам “Мен”и таҳлили” асарида баён қилган назариясига кўра, омма, ҳарбий хизматчилар ёки диний қавм ўзларини ўзлари шахсий Мен-идеаллари шоҳсупасига кўтариб қўйишган раҳбарлари, йўлбошчилари билан идентификация қилишади ва айни пайтда у билан ҳамфикрликни ҳис қилишади.

Бундай таҳминларни текшириш учун психоаналитик ана шундай гуруҳ, жамоа аъзоси билан гаплашиш имкониятига эга бўлиши керак. Бу ерда проектив тестлар ёрдамида қўлланиладиган психоаналитик интервью ҳар қандай вақтда ўтказилиши мумкин. Бунда психоаналитик қоидага кўра тадқиқотчи ўзи ўрганаётган предмет билан идентификацияланиши ва ўзининг қарши кўчиришида тадқиқот предмети ўзида қандай ҳиссиёт (қизиқувчанлик ва ажабланиш ёки асабийлашиш ва нафрат) уйғотаётганлигига эътибор бериши керак.

Ижтимоий психоаналитик тадқиқотга нисбатан жамиятда маълум бир қаршилиқ установкаси (майли) мавжуд. Фрейд 1911 йилда бу ҳақда шундай ёзди: “Жамият бизнинг обрўйимизни тан олишга шошилмайди. У бизга нисбатан муҳолифатда туриши керак, чунки биз ўзимизни унга нисбатан танқидий тутаяпмиз. Биз жамиятга унинг ўзи неврозларнинг сабабларини яратишда қатнашаётганлигини кўрсатаёпмиз” Ижтимоий психоанализнинг мазмуни ижтимоий таҳлил, маданий таҳлил ёки ижтимоий танқиддан иборат бўлади. Агар ижтимоий жараёнлар диагностикаси билан шуғулланаётган психоаналитик ўз тадқиқотлари натижаларига амалий тус берса, бунинг натижасида ижтимоий терапияга эришиш мумкин.

Психоанализнинг турли гуруҳ ва муассасалар учун ноқулайлиги шундаки, у ҳар доим ҳақиқат тарафида туради. Гуруҳ, муассаса ва танкилотларда эса ҳақиқат уни тан олишга қаршилик бартараф қилингандан сўнггина юзага чиқиши мумкин.

Бошқа томондан ҳар қандай ижтимоий қатламда онгсиз жараёнлар устунлик қиладиган соҳалар мавжуд ва бунда реалликни идрок қилиш бузиллади. Психоаналитикнинг вазифаси шма ҳақиқатга мослигини, шахсий ва гуруҳли проекция ёрдамида реаллик қанчалик бузилганлигини аниқладанан иборат.

КЛАССИК ИСТЕРИЯ ЁКИ КОНВЕРСИОН НЕВРОЗ

Конверсион неврозда майллар истерик симптомларга айлантирилади, психоаналитик тил билан айтганда конвертация қилинади. Кўплаб истерик симптомларни қўйидагича тақсимлаш мумкин:

— *Бош оғриқлари — сусаймайдиган жинсий қўзғалишлар “бошга уради”;*

— *Ошқозон санчиқлари — ошқозондаги “жаҳлдорлик” бўшаишмайди;*

— *Истерик қайт қилиш — жинсий қўзғалиш билан боғлиқ нафрат ҳисси қайт қилиш орқали намоён бўлади: “бундан менинг кўнглим айниydi”;*

— *Кўриш ва эшитишдаги бузилишлар: таъқиқланган инстинктив истақларни кўрмаслик, найқамаслик, улар билан онгни безовта қилмаслик керак.*

Симптомларнинг ўзи унчалик хавфли эмас, балки таъқиқни ва у билан боғлиқ зиддиятни идрок қилмайдиган жинсий майллар хавфлироқдир. Конверсион неврозлар психик симптом жисмоний симптомни вужудга келтириши билан характерлидир. Эркақлар ва аёллар ўртасидаги танқидий муносабатни “Сен менга унчалик эътибор бермаяпсан. Сенга барибир бўлганлиги учун ҳам сени танқид қиладман” деган фикр билан тушунтириш мумкин.

ЁПИШҚОҚ ҲОЛАТЛАР НЕВРОЗЛАРИ

Бундай невроз учун аввало унинг соф психик характерга эга эканлиги, хато санаш, гапни қайтаравериш, у

ёки бу воқеалар тартиби ҳақида тинмай фикрлаш хосдир. Яна бунга баъзан беҳос хаёлга келиб қоладиган ножўя ниятлар ҳам киради.

Бундай неврозларнинг келиб чиқиши заминда ҳар қандай жинсий ва агрессив импульсларнинг ота-оналар билан эмоционал муносабатлар йўқлиги шароитида кучли сиқиб чиқарилиши ётади.

Фобиялар

Турлари: эритрофобия — қизаришдан қўрқиш, юрак фобияси — юрак хасталиги билан касалланишдан қўрқиш, СПИДофобия — СПИД юқишидан қўрқиш ва радиофобия — радиактив нурланишдан қўрқиш.

Депрессив невроз ёки невротик депрессия

Аҳолининг 10 фоиздан ортиғи шу невроздан азият чекади. Бу неврознинг белгилари: тушқунлик — эзгин кайфият, бирон-бир ташаббус намоён қилишнинг йўқлиги ва ташқи оламдан узоқлашиш хусусияти. Бу невроз сабаблари ундан азият чекадиганлар томонидан англомайди. Анализда тўртта психодинамик хусусият аниқланиши мумкин:

- 1. Яқин одамни йўқотиш кечинмаси.*
- 2. Айбдорлик ҳисси.*
- 3. Агрессивлик.*
- 4. Ўзини-ўзи баҳолаш муаммоси.*

Нарцистик невроз

Неврознинг бу турида нарциссизм (бошқаларга нисбатан ҳар қандай муҳаббат ҳиссини йўққа чиқарадиган ҳаддан ташқари ўзини яхши кўриш, ўзи билан ортиқча банд бўлиш)нинг учта турини ажратиш мумкин:

1. Объектга муҳаббат ҳисобига пайдо бўладиган ўз-ўзига муҳаббатнинг патологик ҳолати.

2. Болалик тараққиёти давридаги боланинг ўз-ўзи билан ортиқча банд бўлиши, худбинлигининг ўтиш даври.

3. *Ўзини ишончлироқ ва қойилмақомроқ ҳис қиладиган аффектив ҳолат ёки субъектив мойиллик.*

ДЕЛИНКВЕНТ ХУЛҚ

Делинквент ва криминал хулқ кўп босқичли ижтимоий жараёнлар воситасида сақланиб туради. Делинквент ҳодисаларнинг фақат индивидуал муаммоларига тўхталиб, жиноий хулқнинг ижтимоий сабабларини кўрсатмаслик тўғри бўлмайди.

Роберт Мертоннинг фикрича, ҳозирги истеъмолчилик жамиятида кўпчилик одамлар нима қилиб бўлса ҳам, даромад, истеъмол ва муваффақиятга интилишади. Жамият томонидан инкор қилинган, тан олинмаган, четга суриб қўйилган одамлар учун бу мақсадларга қонуний йўл билан етиш жуда оғир. Шунинг учун улар муваффақиятга криминал йўл билан эришишга чоғланишади ёки шунга мажбур бўлишади. Бундай одамлар камомал килинади, аллашади ёки талашади, қисқаси қонун йўли билан олишлар мумкин бўлган нарсага жиноят йўли билан эга бўлишади.

Бир қараганда бундай одамлар жамиятнинг паст табақасига мансуб кишилардан иборат деган ҳулоса келиб чиқади. Лекин кейинги пайтларда авж олиб кетаётган индустриал криминалистика (сотиб олиш, пора, камомал) кўринишидаги, аксарият жамиятнинг олий табақасига хос жиноятчиликни ҳам эсдан чиқармаслик керак.

Баъзан жамиятдаги “ёрлиқ ёпиштириш” одати ҳам криминал шахс тақдирида катта роль ўйнайди. Одам бир марта жиноят қилиб, бундан буёнига криминал ҳаракат қилмасдан яшаш имкониятини йўқотади. Шундай қилиб, делинквент карьера қўйидаги кетма-кетликда амалга ошади:

1. *Бирламчи, тасодифий содир қилинган жиноят (делинквентлик)*

2. *Жазолаш.*

3. *Иккиламчи делинквентлик.*

4. *Янада қаттиқроқ жазолаш.*

5. *Янада жиддийроқ делинквент хулқ.*

Шундай қилиб, делинквент шахс айланиб юриб, ўзига ва атрофдагиларга зарар келтирадиган ёпиқ доира вужудга келтиради.

Делинквент шахс билан уни таъқиб қилаётганлар ўртасида ўзига хос муносабатлар стереотипи вужудга келадики, бунда бир томон иккинчи, жабрланувчи томон шахси билан ҳисоблашмасдан ўз ҳокимиятини намоиш қилади.

Бир томонда Қонунни ҳимоя қилувчи ҳуқуқ-тартибот органлари, иккинчи томонда гўёки ўзига тегиши керак бўлган улушни олишга ҳаққи бўлган делинквент шахс. “Олиш” жараёни талончилик ёки билвосита фирибгарлик, камомад йўли билан амалга оширилади.

Паул Рейвальднинг фикрича, жамият, тасаввурга сифмаса ҳам, оқлаб бўлмайдиган ҳаракатлари ва ўта жиддий жазо чоралари билан ўзи қутулмоқчи бўлган жиноятчиларни тарбиялайди. Бу фикрга шунинг учун қўшилса бўладики, индивидуал делинквент шахс ва уни таъқиб қилаётган жамият ўртасидаги ўзаро таққослашни баҳолашда шахсий ҳимоя механизмлари иштирок этади.

Бу проектив жараён бўлиб, ҳар бир одамдаги криминал компонентлар у ёки бу жиноятни чиндан ҳам амалга ошираётган одамларга проекция қилинади, кўчирилади, натижада бу одамлар аслидагига қараганда ҳам кўпроқ жиноятчиноқ бўлиб кўринадилар. Шунинг учун жазо баъзан жиноятга қараганда оғирроқ бўлади.

Айтиш мумкинки, жазолаш аслида шахсий агрессив-криминал импульсларни қондиришнинг онгсиз ўрин алмаштириш усулидир. Албатта бу қоида эмас, ҳар қандай жазо жараёнида ҳам шундай бўлмайди. Лекин айрим ўта оғир жазо чоралари белгиланганда ҳуқуқшуноснинг шахсий криминал-агрессив импульслари ҳам маълум роль ўйнаши мумкин. Айрим ҳолларда айнан бир хил жиноят таркиби учун иккита судья икки хил, бири кўзда тутилган жазо чорасининг энг оз миқдорини, иккинчиси энг кўп миқдорини белгилайди, бунда энг юқори жазо чорасини тайинлаган судья ёки агрессив-криминал, лекин қондирилмаётган майлга эга ёки ўзи ҳам шундай жиноят, масалан, порахўрликни содир қилган деб тахмин қилиш мумкин. Ўз ўқувчиларини ўзлари ичдан кечира олмаган ке-

чинмалари учун, кечинмалар қанча кучли бўлса, шунча қаттиқ жазолайдиган ўқитувчилар ҳам шу жараёнга мисол бўла олади. Масалан, шўхлик, ўйинқароқлик ва ҳоказо. Бу ерда оддий проєкция, кўчириш жараёни амалга ошди, яъни шахс, бизнинг мисолимизда судья ёки ўқитувчи ўз агрессив — криминал майллари ёки жиноятларини ўзлари айбдор деб ҳисоблаётган шахсларга кўчиришади ва шу йўл билан ўзларини оқлашади, гўёки айбдорга қўшиб ўзларини ҳам жазолаб олишади. Тан олиш керакки, ўз-ўзини жазолашнинг бундай усули анчагина хавфли ҳисобланади, чунки бунда айбдорга унинг шахсий гуноҳидан ташқари яна жазоловчининг гуноҳи ҳам қўшиб жазо белгиланади.

ДЕЛИНКВЕНТ ХУЛҚНИНГ ИНДИВИДУАЛ ЖИҲАТЛАРИ

Делинквент хулқли одамлар ўзларининг ички зиддиятларини невротикларга ўхшаб ҳимоя механизмлари билан қўриқлай олмайдилар. Лекин улар шизофреникларга ўхшаб иллюзиялар дунёсига чекиниб, реаллик билан ўз алоқаларини узмайдилар ҳам. Ички зўриқишга бардош бериш учун улар ички касалликка ҳам мурожаат қилмайдилар. Шундай бўлса ҳам улар ҳар ҳолда реаллик билан алоқани узадилар ҳамда таъқиб қилинадиган, давлат томонидан ва қонун йўли билан жазоланадиган таъқиқланган ҳаракатлар содир қилиш йўли билан ўз ички воқеликларидан қутуладилар.

Агар бундай одамларнинг хулқ стереотипларига назар ташланса, уларнинг болалигида психоз ёки психосоматик касаллик билан оғриганларга ўхшаш муносабатларнинг жароҳатловчи бузилишини кузатиш мумкин. Бундай одамларни ёшлигида яхши кўришмаган, суйишмаган. Ҳеч бўлмаганда уларга эътибор беришмаган, уларнинг тарбиясини “қўлдан чиқаришган”, бундай одамлар етишмовчилик экстремал ҳолатини, каггалар томонидан мулоқот ва эътибор дефицитини бошдан кечиришган. Бунинг фожиали оқибати эса — руҳий тузилишдаги кучли етишмовчилик бўлган.

Бундай аҳволга яна қўшимча жароҳатловчи ҳодисалар: болаларга нисбатан шафқатсиз муносабат (жисмоний жазо) ёки уларнинг руҳий шафқатсизлик ва бефарқлик шароитида тарбияланишлари ҳам қўшилиши мумкин. Делинквент хулқ тарбияда жазолаш усули билан узвий боғлиқ. Шундай муҳитда ўсган бола жазолаш ва шафқатсиз муомала ҳақидаги билимдан бошқа нарсани ўзлаштирмайди. Бундай тарбия қурбони кейинчалик ўз тажрибасини бошқа одамларга ҳам тарқатади, “агрессор билан идентификация” қилиш ҳодисаси содир бўлади. Жиноятчи ўзи билан болаликда нима қилишган бўлса, ўз қурбонлари билан ҳам шундай йўл тутайди.

Делинквент хулқли шахс руҳий тузилишини ўзлигини йўқотиш кўркуви, бировни яхши кўрмаслик, яккаланиш, маъносизлик, ожиз газаб ва умидсизлик билан боғлиқ оғир кечинмалар психик ҳолатлар ташкил қилади. Агар бундай шахс ўзига ўхшаган одамлар билан бир гуруҳга бирлашса, ўз шахсий вазиятининг чидаб бўлмаслигини унутиши осон кечади. Агар улар биргаликда жиноят содир қилинса, бундай жиноят одатда жамият вакилларига қарши қаратилган бўлади. Гуруҳ иштирокчилари энди тарбияни сўзма-сўз тушуниб, бир вақтлар ота-оналари уларга нисбатан қўллаган тарбиянинг қурбонлари бўлишдан қутуладилар. Шу билан бирга улар энди ўзларининг аҳволини қониқтирадиган машғулот билан шуғулланишга йўл қўймаётган турли инстанцияларнинг қурбонлари ҳам эмаслар. Энди улар фаол ҳаракат қилаётган айбдорлардир. Чунки бундай одамлар ўз тасавурида ҳеч бўлмаганда ўз хоҳиши билан қонунни оёқости қилаётганидан ҳам қониқиш ҳосил қилиши мумкин.

Кўп ҳолларда қасос фантазиясига яна улуғлик ва дабдабазлик фантазияси ҳам қўшилади. Делинквент хулқ шахсга ўзини давлат ва жамиятнинг ҳуқуқни ҳимоя қилувчи органларига қарши тура оладиган одам деб тасаввур қилиш имконини беради.

Агар давлат ва жамият чиндан ҳам бирор нарсада айбдор бўлса, буни тушуниш қийин эмас, албатта. Бироқ делинквент хулқда кўп ҳолларда шахсий негатив тасаввурни жамиятга кўчириш ҳодисаси содир бўлади, жамият (иллюзор кўринишда) аслидагидан кўра ёмонроқ кўри-

на бошлайди (“ментлар”, “бульдоглар” даражасига туширса бўладиган милиционерлар, воқеани жиддий суриштиришига ва ҳақиқатни юзага чиқаришга ҳеч ким ишонмайдиган юристлар).

Ниҳоят, жинсий жиҳатдан ўзига хос делинквент хулқ ҳақида икки оғиз сўз. Карол Смарт маълумотларига кўра, болаларни ўлдириш, фоҳишалик, дўконларда ўғрилиқ қилиш каби жиноятларни эркакларга нисбатан кўпроқ аёллар содир қилишади. Эркаклар кўпроқ машина олиб қочиш, талончилик, тан жароҳати етказиш, қотиллик ва зўрлаш билан шуғулланишади. Судда кўп ҳолларда аёлларни ақли норасо деб тан олишади ва руҳий касалликлар шифохонасига жўнатишади. Лекин шунга қарамай, сўнгги йилларда эркаклар ва аёллар криминал хулқи ўртасидаги фарқ камайиб бормоқда. Бу соҳада ҳам ўзига хос рақобат жараёни бошланди.

Яна бир кичик факт шуки, қотиллик содир қилганларнинг 90 фоизини биринчи марта жиноят қилганлар ташкил қилар экан. Бу ҳодиса психикада уятчанлик, тортинчоқлик хислари билан боғлиқ. АҚШда ўтказилган тадқиқотларда аниқланишича, қамоқхоналарда сақланаётган рецидивист жиноятчиларнинг 90 фоизи ўзини уятчан, тортинчоқ деб ҳисоблашган.

АЛКОГОЛ ТОБЕЛИК

Психоанализда алкоголь тобелик орал — сўриш хулқининг кечки шакли сифатида қаралади. Шиша ёки стакан она кўкрагига қараганда устунликка эга, чунки у ҳар доим топса бўладиган нарсалардир.

Ичкилик истеъмол қилишга мойиллик алкогольнинг енгил қўзғовчи ва айни пайтда тинчлантирувчи таъсиридан келиб чиқади. Ана шундан кейин кучли ҳавотир ҳиссини ёки руҳий маъносизлик ҳиссини туяётган ичкиликбоз аста-секин ичимлик таъсирига одатланади ва бора-бора ичимлик дозасининг ортиб бориши ва бош оғриғи синдроми алкоголь тобеликни орттиради.

Ичимлик ичкиликбозни чидаб бўлмас ички руҳий ҳолатлардан ҳимоя қилувчи механизм ролини ўйнайди.

Бундай руҳий ҳолатлар қўрқув, айбдорлик, уят ҳисси бўлиши мумкин. Психоз ёки психоматик бузилишларда бундай ҳолатлар ҳимоя механизми ёрдамида қайтарилади, ичкиликбоз эса уларни оддийгина қилиб ичкиликка “чўктириб” юборади. Шу билан бирга, таъқиқ ва маън қилувчи қодалар ўчирилади, “Юқори-Мен” алкогольда эриб кетади. Одам алкоголь ёрдамида ўзининг депрессив ҳиссини енгади, ўзини қийнаётган ташвишларни унутади.

НАРКОТИК ТОБЕЛИК

Жамиятда гиёҳванд модда истеъмол қилувчилар муаммоси кейинги йилларда янада мураккаблашди. Ичкилик истеъмол қилувчилардан фарқи равишда, героин, кокаин ёки гашиш ва марихуана истеъмол қилувчилар жамиятнинг аксари аъзолари томонидан маъқулланмайди.

Бунда худди делинквент хулққа ўхшаб бир томондан жамият, иккинчи томондан алоҳида гиёҳванд ёки гиёҳвандлар гуруҳи ўртасидаги онгсиз жараёнлар катта роль ўйнайди. Бу ерда биринчи навбатда кўпчилик фуқаролар ўзларининг шахсий салбий сифатларини гиёҳвандларга кўчирадиган проектив жараёнларни назарда тутиш керак. Наркотик тобе одамлар бизнинг шахсий истеъмолчилик хулқимизни акс эттиришади, яъни бирор нарсани хоҳлаш ва хоҳлаган нарсага нима қилиб бўлмасин эга бўлиш, эгалик ва хусусийчилик ҳисси, теппа-тенг равишда ижтимоий совуқлик ва бепарқлик. Биргина мисол, ўзининг ичкиликбозлигини гиёҳванд ўғлини айблаш билан оқлашга уринадиган ота. Жамиятнинг гиёҳвандларга бундай салбий муносабати яна шу билан енгиллашадикки, гиёҳванд моддалар сотилиши таъқиқланган ва гиёҳванд хоҳлайдими-хоҳламайдими, уларни ноқонуний йўл билан сотиб олишга мажбур.

Наркотик тобеликнинг иккита тури ажратилади. Биринчиси руҳий тобелик, бунда гиёҳванд модда истеъмол қилиш даражаси назорат қилиб бўлмайдиган интилиш, мания, бартараф қилиб бўлмайдиган хоҳиш, очкўзлик, очофатликка айланади. Жисмоний тобеликда гиёҳванд модда истеъмол қилиш натижасида организмда модда ал-

машинуви жараёни шундай бузиладики, натижада уни истеъмол қилиш ҳаётий эҳтиёжга айланади.

Гиёҳванд модданинг организмга, асосан марказий нерв тизимига токсин-заҳарловчи таъсирини унутмаслик керак. Бу ерда гап ўз-ўзидан кокаин, бензедрин, риталин таъсирида пайдо бўладиган тетиклик, ўз-ўзига ишонч ҳисси ҳақида бормоқда.

Безовталиқ вақтида героин, морфин, валиум, барбитурат ва бошқа седатив пренаратлар беморни тинчлантиради, ҳиссиётни бўғайди ва умуман ҳар қандай ҳиссиётни йўқ қилиши мумкин. Марихуана ва гашиш кайфиятни кўтаради, уятчанлик, тортинчоқлик ва тутилиб қолишни бартараф қилиш имконини беради. Галлюциногенлар фантазияни кўзготади, ташқи олам реаллигини четлатиб, ташқи оламни тасаввур ва ҳиссиётлар билан алмаштиради.

Гашиш ва марихуана “юмшоқ норозилиқ наркотиги” ҳисобланади. Героин ва кокаин “қаттиқ” ёки “кучли” наркотик саналиб, улар тафаккурни, ҳиссиёт ва ҳаракатларни кенг кўламда ўзгартиради.

ПСИХИКА ВА НАРКОТИКЛАР

Наркотиклар биринчи навбатда аффектларга, кўрқув, айбдорлик ва уят ҳиссига таъсир қилади. Шу билан бирга гиёҳвандлар таъсири ҳимоя механизмларига ўхшайди. Неврозда ҳимоя механизми қиладиган ишни наркотик тобеликда гиёҳванд модда амалга оширади: нохуш тасаввур ва ҳиссиётлар идрок қилинмай кўйилади.

Оддий невротиклардан фарқли ўлароқ, наркотик тобе одамларда кўшимча фармакологик эффект бор — бу ё кўзгалиш ёки тинчланиш.

Соғлом одамлар саргузашт истаб қолса, ўз истаклари орқасидан керакли даврани қидириб топади, агар сокинлик ва тинчлик истаб қолса, керакли дўстлар давраси ёки меҳрибон дўстни қидириб топиши, тинчланиши мумкин. Наркотикка тобе одамлар бундай қила олмайдилар. Улар реалликда ўзларига керак нарсани қидириш қобилиятидан маҳрумдир. Уларнинг онгли идроки учун кечинмалар

тансиқлигини акс эттириш ниҳоятда оғир, шунинг учун улар нима қилиб бўлса ҳам, зарарли бўлса ҳам ўз аҳволларини тоқат қиларли даражага келтиришга интилинади.

Наркотиклар айнан уларнинг ёқимли таъсири туфайли ҳам қимматбаҳо, ижобий объектга айланади.

Шу билан бирга наркотикларнинг зарарли таъсири ё умуман ҳисобга олинмайди, ёки психологик ҳимоя механизмлари воситасида сиқиб чиқарилади. Баъзан шундай бўладики, наркотиклар айнан зарарлилиги учун ҳам истеъмол қилинади. Фикримизча, бу ерда инсон агрессивлиги маълум роль ўйнайди: одамлар онгли равишда бошқаларга зарар келтирини, ўлдириши (айбдор, ижрочи сифатида) ёки ўзлари ўлдирилишлари, жабрланнишлари (қурбон сифатида) мумкин.

НАРКОТИКЛАР МУАММОСИ

Наркотикка тобе одамларнинг онгли равишда ўзларига зарар келтиришларини суицид майл, атрофдагиларни айблан функцияси дейиш мумкин: “Сизлар мен билан шундай муносабатда бўлянсизларми, мен учун зарар бўлса ҳам, наркотик истеъмол қилишдан ўзга чора йўқ”. Аслида бундай шикоят бiron-бир жамиятнинг обрўли доираларида ҳеч қандай ҳамдардлик уйғотаётгани йўқ. Гиёҳвандлар ўзларини жамият томонидан тақдир ҳукмига ташлаб қўйилган, аутсайдер, жамиятдан тобора кўпроқ сиқиб чиқарилаётган одамлар деб ҳисоблашади.

Бунда аслида наркотик тобе одамнинг илк болалигида ўзлаштирган негатив тажрибаси айбдор. Боланинг ҳурмат, меҳр-муҳаббат ва мулоқимликка бўлган қонуний эҳтиёжлари оға-оналар томонидан у ёки бу сабабларга кўра қондирилмаган. Шу жиҳатдан бундай одамларнинг болалиги делинквент хулқли ёки психосоматик касал одамларнинг болалигига ўхшаб кетади: эзгуликнинг етишмаслиги ва ёвузлик, зарарқунандалик, ҳақоратнинг кўплиги.

ПЕРВЕРСИЯЛАР

Делинквент хулқ, наркотик тобелик ва перверсиялар жамиятда социал нормаларга мос келмаса а-социал, со-

циал нормаларга қарама-қарши келса, антисоциал хулқ деб қаралади. Перверсияларга жамиятда “нормадан оғиш” сифатида тавсифланадиган ҳаракатлар киреди.

Фрейд ўзининг 1905 йилда ёзган “Сексуаллилик назариясидан уч очерк” асарида ҳамма одамлар аввалбошдан “полиморф перверсивлардир”, чунки ҳар бир инсон кўн-идаги ҳаракатларга эҳтиёж сезади дейди:

— ўзини яланғоч кўрсатиш, яланғочлигидан лаззатланиш, **эксгибиционизм**;

— ўзи хоҳлаб турган одамнинг ўрнига интим предметлардан фойдаланиш, **фетишизм**;

— унинг кийимини кийиб, қарама-қарши жинснинг ҳолатига кириш, **трансвестизм**;

— ўзини қарама-қарши жинсга манеуб деб англаш, **транссексуализм**;

— бошқаларни азоблаш, жисмоний ёки руҳий камситиш, **садизм**;

— азобланишни, жафо кўришни хоҳлаш, **мазохизм**.

Соғлом, етук сексуаллилик перверсиялар ривожланишининг олдини олади. Лекин бунинг учун шунга мувофиқ тарбия ва айрим қобилиятлар керак: бошқа одамлар билан алоқа ўрната олиш қобилияти, ўзига ишонч, юмор ва қувноқлик, ўзи ва бошқалар билан муносабатда кўрқув билмаслик, дефференциаллашган ҳиссиёт ва одамлар ҳақидаги билимлар.

ПЕРВЕРСИЯЛАР ПАЙДО БЎЛИШИНИ ТУШУНТИРИШ

Перверсив невроз

Фрейд перверсияларда болалар сексуаллигининг давомини кўрган. Масалан, эркак худди болага ўхшаб атрофдагиларга жинсий органини намойиш қилади, аёл киши бир кийимини кийиб аслида уни ечишни ният қилади. Рок юлдузининг муҳлиси унинг кийимлари деталларидан фетиш ўрнида фойдаланади.

Айрим перверсив ҳаракатларни осон тушунса бўлади. Лекин ҳаракатлари доим хавф билан боғлиқ бўлган экс-

гибиционист, фетиш билан қаноатланадиган бўйдоқ, гомосексуалист, нима қилиб бўлса ҳам бошқаларга азият етказишга интиладиган одамни тушуниш қийин.

Перверсия етишмовчилик неврози

Агар нарцистик невроз, етишмовчилик неврозларини эсга олсак, айрим перверсив ҳаракатлар сабаблари бир мунча ойдинлашади. Чидаб бўлмас ожизлик, тобелик ва нотавонлик ҳисси перверсив ҳаракатларда шундай акс этадики, одам ўзини кучли, мустақил ва улғувор деб ҳис қила бошлайди. Мисол тариқасида ўқувчини азоблаётган ўқитувчи, хотинини калтаклаётган эр, фоҳиша билан ўзининг ҳар қандай истагини пулга қондираётган, фақат ҳузур-ҳаловатни ўйлайдиган одамни олиш мумкин.

Бу ҳаракатларда йўл-йўлакай бўлса ҳам шахсий улғуворлик ҳисси жонланади, перверсив ҳаракатлар воситасида чидаб бўлмас ожизлик, нотавонлик ва тобелик ҳисси осонроқ кечирилади. Бу нарса садо-мазохистик ҳаракатда яққол кўринади: садо-мазохистда гўёки бир вақтда иккита одам яшайди, унинг шахси иккига парчаланган, биттаси ўта яхши, бақувват ва идеал, иккинчиси ўта ёмон, ожиз, лаънатланган. Агар бошқа одамга шахснинг салбий қисми проекция қилинса, бошқаси дарров ўз кучи, улғуворлигини намоён қилади, садистга айланади, агар ижобий томони проекция қилинса, дарров ожизлик идрок қилинади, одам мазохистга айланади.

Проектив ҳаракат, перверсив муносабат ҳимоя механизми ролини ўйнаб, ҳиссий танқислик, ички бўшлиқ, мазмунсизлик ва иложсизлик ҳиссини енгиллаштириши керак. Албатта, бу жараён унга мос шароитда ишлаши мумкин, холос. Масалан, битта одамнинг садистик ниятлари бошқасининг мазохистик эҳтиёжларига мос келгандагина ишлай бошлайди, перверсия амалга ошади.

Перверсия муҳаббатнинг агрессив шакли сифатида

Роберт Дж. Столлернинг таъкидлашича, перверсив ҳаракатларда, асосан садизмда “нафратнинг эротик шакли”

намоён бўлади. Бундай нафрат старлича кучли ва бошқариб бўлмайдиган бўлади, чунки у кўп ҳолларда реактив ҳолда, перверсив шахс болалигида бошдан кечирган руҳий жароҳатга жавоб кўринишида намоён бўлади. Катта ёшдаги перверсив шахс энди ҳимоядан ҳужумга ўтиб, перверсив акт жараёнида галабага эришади, чунки унинг ўзи ҳам қачондир ўз устидан бошқаларнинг галабасини ҳис қилган.

Нафрат ёки ҳурматеизлик кўринишлари бошқа перверсив ҳаракатларда ҳам ўзгармайди. Фетишист бошқа оламдан кўра фетишини, унинг ўрнини қоплайдиган буюмни афзал кўради. Экстибиционист аёлга эга бўлишни хоҳламайди, у аёлга ўз эрекция ҳолатидаги жинсий органини намойиш қилиб, уни қўрқита олиш имкониятига эга бўлганлигидан лаззатланади.

Трансвестит ўзининг биологик жинсидан қониқмай, бошқа жинс вакилининг кийимини кийиб, бошқаларни ва ўзини алдан билан қаноатланади (трансвестизм). Агар жинсий мансубликнинг жисмоний ўзгаришлари ҳақида гап кетса, унда бу трансесекуализм кўринишида бўлади.

Перверсив шахсларнинг шахсий эҳтиёжлари васвасасига йўлиққанлиги, ортиқча куйинтирадиган ҳаракатлар, истақлари мақсадини келишувчанлик йўли билан қондириш, буларнинг барчаси ўз характериға кўра, мафия, наркотик тобелик, психозларға яқин туради. Ўз жинсини реал идрок қила олмайдиган одамлар аслида ақдан озган одамлардир.

Зўравонликнинг яширин ёки очик намоён бўлиши билан перверсив ҳаракатлар гуманизм, инсонийликка тескаридир. Шундай бўлса ҳам перверсив шахсларнинг позициясини қуйидагича баён қилиш мумкин: Бундай ҳодисалар болаларни ёшлигида таъқиб қилишганда, азоблашганда, улар билан бўлган муносабатда суниетъомолға йўл қўйилганида ва уларни яхши кўришмаганда содир бўлади.

Делинквент криминал-жиноятчилик хулқи, алкоголь ва наркотик тобелик, перверсиялар доирасида ҳозирги пайтда бутун инсоният учун глобал муаммоға айланиб қолаётган террористик хулқ психологиясини, унинг таркибий қисми бўлган шахснинг оломон ичидаги хулқи муа-

ммосини кўриб чиқиш лозим. Психология учун алоҳида индивид, конкрет шахс психологиясини тушунтириш катта қийинчилик туғдирмайди. Мавжуд қонуниятлар асосида алоҳида одам хулқини изоҳлаш ва ҳатто типик вазиятларда унинг хулқи қандай бўлишини башорат қилиш ҳам мумкин. Лекин одамнинг яна бир одатдан ташқари, экстремал ҳолатдаги, кўпчилик оломон таркибидаги хулқи ҳам борки, айнан шу муаммо психология учун доимий равишда изоҳлаш нуқтаи назаридан катта қийинчилик туғдириб келади. Вундт, Ле Бон, Мак Дугалл, Сигеле, Тард, Фрейд каби тадқиқотчилар ушбу муаммони “халқ психологияси”, “оммавий психология”, «оломон психологияси» кўринишида ўрганишга, шахснинг ўз хулқи, миллати, омма, оломон таркибидаги хулқини изоҳлашга уриниб кўришган.

Юқорида таъкидлаганимиздек, алоҳида, индивидуал ҳолатда инсон хулқини тушунтириш унчалик қийин иш эмас, лекин айнан ана шу, жамиятда ўз хулқи билан агрофдагиларда ҳеч қандай эътироз уйғотмайдиган, ҳатто баъзан намунали хулқли одам оломон орасида бутунлай қарама-қарши томонга ўзгаради, шафқатсизлик, хунрезлик, бузғунчилик ҳаракатларини амалга оширади. Ҳар ҳолда оломон орасида айрим шахс психикасида қандай ўзгариш содир бўлади? Ле Боннинг айтишича, одам оломон таркибида ўзига хослигини йўқотади, психик устқурма шаклидаги ҳар бир одамда турлича ривожланган «Юқори-Мен» ўчади. Онгсиз пойдевор, ҳар бир одамда унинг ирқидан, миллатидан, жинсидан, ёшидан қатъи назар, бир хил мазмунга эга бўлган майллар тўплами, онгости «У» очилади, ҳаракатга келади. Энг асосийси, ҳар бир оломон иштирокчисининг онгсизлик соҳаси, «У» ягона бир қурилмага бирлашади. Бунинг натижасида, биринчидан кўпчилик орасида эканлиги туфайли одам ўзида енгиб бўлмас қудрат ҳиссини туяди, одамни алоҳида ҳолатда жиловлаб турадиган маъсулият кучи ўчади. Иккинчидан, оломон таркибида юқумлилик шу қадар юқори бўладики, у ҳар бир оломон иштирокчисига гипнотик таъсир кўрсатади, ҳар бир ҳаракат, ҳиссиёт шу қадар кучли юқадики, одам осонгина ўз шахсий манфаатларини оломон учун қурбон қилади.

Учинчидан, оломон таркибида одамнинг таъсирга берилувчанлиги ортади, иккинчи шарт — юқумлилик эса, таъсирга берилувчанликнинг ортиши туфайли пайдо бўлади.

Бир сўз билан айтганда, оломон таркибида онгли шахс йўқолади, онгсиз индивид устунлик қила бошлайди, таъсирга берилувчанлик оқибатида бутун оломоннинг фикри ва ҳиссиёти битта йўналишга бирлашади, ҳар қандай юқтирилган ғояни бетўхтов амалга ошириш истаги пайдо бўлади. Одам ўз-ўзига эга бўлмағи қолади, у иродасиз автоматга айланади.

Оломон психологиясининг яна бир хусусияти шуки, оломон учун мантиқ мантиқсизликдан иборат. Унинг учун шубҳа ҳам, ишончсизлик ҳам йўқолади. Ҳар қандай образ ассоциатив — ҳар бир оламда бир-бирига боғлиқ равишда пайдо бўлади, ҳар қандай шубҳа ишончга айланади, ҳар қандай антипатия — салбий ҳиссиёт нафрат тугдиради. Бир сўз билан айтганда, оломоннинг айғир ортидан хавфга тикка бораётган отлар уюридан ёки серка ортидан жарга қулаётган қўйлар сурувидан фарқи бўлмайди.

Оломоннинг мантиқсизлиги, ишонувчанлиги унинг кучли авторитетга, алоҳида обрўли шахсга бўйсунувчанлигига сабаб бўлади. Оломон кучнигина ҳурмат қилади, ўз қаҳрамонидан қудратни, куч ишлатишни талаб қилади. Бу ерда гўёки инсон психикасига хос бўлган икки қарама-қарши (амбивалент) ҳиссиёт-мазохизм (азобланиш) ва садизм (азоблаш, шафқатсизлик) барабар уйғонади. Оломон ўзи шафқатсиз, лекин айни пайтда у ўзига эгаллик қилишларини, уни бошқаришларини хоҳлайди. Ўзининг қолоқлиги туфайли оломон ҳар қандай янгиликдан нафратланади ва ҳар қандай анъанага бўйин эгади. Оломонга таъсир кўрсатишни хоҳлаган одам ўз фикрларининг мантиқийлигини ўйламаслиги, ўз фикрини ёрқин ранглар, эҳтирослар билан ифодалаши ва ҳар доим битта фикрни такрорлашига тўғри келади. Ақлга эмас, эҳтиросга муурожаат қилиш, илоҳиёт пардасига ўралган ғайритабиийлик оломонни тиз чўкишга мажбур қилади. Мак Дугалнинг таъкидлашича, оломон психологиясининг энг ҳайратланарли белгиси унинг аффективлиги, қаҳр-газабининг жунбушга келишидир. Қонуниятга кўра, газабланган одамни кузатиб турган одамда ҳам ўз-ўзидан шунга ўхшаш ҳолат

вужудга келади ва индукция қонунига кўра индивиддан индивидга ўтган сайин ғазаб ҳисси кучайиб бораверади. Оломон аффекти (ғазаби) шу даражага етадики, у ҳеч қандай ижтимоий норма, жиловловчи омилни назар-писанд қилмай кўяди. Оломоннинг ҳар бир аъзоси бошқаларга тақлид қилишга, уларга жўровоз бўлиб ҳайқиришга ҳаракат қилаверади.

✎ Мак Дугалнинг фикрича, оломон ғазабининг ортиб боришига юқумлилик ва тақлидчанликдан ташқари яна оломоннинг алоҳида ҳар бир одамда чексиз қудрат ва бар-тараф қилиб бўлмайдиган хавф таассуротини уйғотиши ҳам сабаб бўлади.

Шу ерда Иммануел Кантнинг одамлар ўйинни ёқтиришади ва хавфга интилишади, деган ҳикматли гапи бениҳтиёр ёдга тушади. Ҳақиқатан, одам ўзининг оломондаги ҳуққини узоқ вақтлардан бери етишолмаётган ўйин сифатида тасаввур қилади ва у ўзини хавф-хатар билан ўйнаша оладиган даражада қудратли деб ҳис қилади. Кўшимча равишда оломон таркибида одамнинг бутун ҳаёти давомида ижтимоий ахлоқ нормалари туфайли сиқиб чиқарилиб келинган, йўл берилмаган агрессияси, алами, ғазаби, нафрати, норозилиги, ҳайқириш истаги вулқон каби отилиб чиқади, чунки юқорида таъкидлаганимиздек, ижтимоий норма ва қадриятлар тимсоли бўлган «Юқори-Мен», ижтимоий онг “ўчиб қолади”.

Оломон психологиясини ҳозирги кунда бутун инсоният учун даҳшатли воқеликка айланиб қолаётган, тинч аҳоли, давлат қурилмаларига хавф солаётган терроризм ҳодисаси орқали таҳлил қилишга уриниб кўрайлик. Олдиндан шуни айтиш лозимки, ҳар иккала ҳодисанинг моҳияти ва хусусиятлари ҳайрон қоларли даражада бири-бирига ўхшаб кетади, фарқ шуки, оломон ташкиллашмаган, стихияли ташкилот бўлса, террор муҳити эса ташкиллашган ташкилот ҳисобланади.

Юқорида таъкидлаганимиздек, оломон таркибида одамда бир томондан онгсиз истаклар, майллар уйғонади, иккинчи томондан, иллюзор — амалга ошириб бўлмайдиган орзулар таъсирида кўтаринкилик, руҳланиш, олий мақсадлар пайдо бўлади.

Замонавий террор муҳити лидерлари ва ташкилотчилари оломон психологиясининг ҳар иккала қонуниятини яхши билишади ва ундан усталик билан фойдаланишади. Террор муҳитининг мафкуравий назариётчилари террористларга ўзларини террорчилик ҳаракатида қатнашишларини оқлаши учун иккита баҳона беришади. Биринчидан, террордан мақсад — қандайдир олий гояларни демократия, инсон ҳуқуқлари, миллий мустақиллик, диний эътиқод кабиларни ҳимоя қилишдан иборат деб тушунтирилади. Иккинчидан, террористлар онгига мавжуд тузум ҳақида шундай жирканч, чиркин тасаввурлар шакллантириладики, патижада ўз-ўзидан бу тузумга қарши курашнинг учун ҳар қандай воситани қўллаш мумкин деган таассурот уйғонади. Лекин бунда террорнинг асосий мақсади, давлат тузумини ағдарини ва ҳокимиятга эга бўлиш оддий террорчилардан яширилади. Бориб-бориб, террор муҳити лидерлари «олий мақсад»ни унуттиришади, ундан узоқланишади, асосий мақсад ҳомийлардан пул ундириш ва бойлик орттириш бўлиб қолади, оддий террорчилар эса ҳали ҳам «олий мақсад» учун курашяпмиз деган хом ҳаёл билан жонларини қурбон қилаверинишади. Уларни тинчлантириш ва ҳафсалаларини шир қилмаслик учун вақт-вақти билан варақалар тарқатилиб, битта-иккита террористик ҳаракатлар уюштирилиб турилади.

Одатда, террористик гуруҳларга «олий мақсадлар» воситасида ва пул ёрдамида ўзининг етук эмаслиги туфайли радикал миллий, ижтимоий ва диний гоялар қармоғига осон иллинадиган ёшлар жалб қилинади. Чунки катта ёшдагилар «Юқори-Мен», ижтимоий онгининг мустаҳкамлиги туфайли бундай алдовга учинилари қийин бўлади. Ёшларни жалб қилиш учун гиёҳванд моддалар ёрдамида зомбилаштириш (яъни инсоннинг продасини бутунлай сўндириб, уни «устоз» ёки «лоҳий» продасига бўйсундириш) ва диний, мафкуравий мазҳаблардан фойдаланилади.

Ҳозирги пайтда айрим ҳурматли олимларимизнинг террористик гуруҳларга асосан тарбияси издан чиққан, назорати сусайган, кўпроқ эркинлик бериб юборилган ёшлар қўшилиб кетяпти деган фикрлари ҳақиқатга унчалик

тўғри келмайди. Бундай гуруҳларга қўшилган ёшларнинг ҳаёти таҳлил қилинса, уларнинг аксарияти одоб-ахлоқли, интизомли, ёшлиқдан ота-оналарининг қатъий назоратида бўлган, айримлари ҳатто қўй оғзидан чўп олмаган эканликларини кўриш мумкин. Бу ерда ақлга сиғмайдиган ғайритабiiийлик йўқ. Фрейд таъбирича, болаликнинг қондирилмаган ҳар қандай майли ўчмайди ва онг остига сиқиб чиқарилади. Доимий назорат, қаттиққўллик шароити болаликнинг нормал кечинишга йўл бермайди. Ота-она, катталар, ўқитувчиларнинг тазйиқи билан бола одобли, интизомли, ахлоқли бўлиб катта бўлади, лекин айнан шу муҳит болани аста-секин ўз ҳиссиётларини яширишига, одамови бўлиб қолишига, муҳитнинг ҳар қандай талабинини сўзсиз бажарувчи оддий ижрочига айланиб қолишига сабаб бўлади. Мустақилликнинг йўқлиги, уларнинг ўз фикрини ҳимоя қилиш, қатъийлик кўрсатишларига тўсқинлик қилади. Бундай ёшларнинг ғазаби ҳам, нафрати ҳам, шодлиги ҳам, қувончи ҳам, муҳаббати ҳам ичида қайнайди. Уларда тортинчоқлик ривожлана бошлайди. Бора-бора бундай ёшлар ўзларининг ҳолатларидан норозилик ҳис қила бошлайдилар ва шу ҳолатлари учун аввало ота-оналари, ўқитувчилари, катталарни айблайдилар, бора-бора бу агрессия бутун жамиятга, тузумга кўчирилади, яъни проекция қилинади. Террор мафкураси эса уларга гўёки ўзларига ўтказилган алам учун қасд олишнинг ягона йўли бўлиб туюлади.

Кўпчилик билан доимо мулоқотда бўлган, болаликнинг шўхлигию одобсизлигини бошидан кечирган болалар ҳаёт қадриятлари, кўпчилик билан мулоқот усуллари ни эгаллашади, ҳаётнинг турли қалтис вазиятларига ҳам тайёр бўлишади. Бундайларни йўлдан уриш осон эмас.

Ҳозирда турли «элитар» мактабгача тарбия муассасаларининг кўпайиб бораётганлиги, бундай муассасаларда мурғак гўдакларни ўйин бир ёнда қолиб, тобора ўқитишга зўр берилаётганлиги ташвишланарли ҳол. Унинг салбий оқибатларини 10-15 йилдан сўнггина пайқаш мумкин. Болалиги ўғирланган бундай болаларда балоғат ёшида невротик ҳолатлар, унинг оқибатида соматик касалликлар, онгсиз норозилик, қондирилмаган болалик майлларининг ўрнини қоплашга интилиш мойиллигини башорат қилиш мумкин.

Асосий фикримиз, террористик гуруҳлар ташкилотига қайтамыз. Террористик гуруҳ аъзоларининг террористик машқлар пайтида, яширин шароитда узоқ вақт бирга бўлишлари ва уларга нисбатан зомбилаштириш (иродасини сўндириш) махсус психологик таъсир технологиясининг қўлланилиши жиноятчилик руҳига ўхшаган ўзига хос онгли одамлардан ташкил топган махсус террор муҳитининг вужудга келишига сабаб бўлади.

Бундай муҳит учта ўзига хос хусусиятга эга. Биринчидан, содда, исбот талаб қилмайдиган диний-фанатик дунёқараш туфайли улар террорнинг якуний мақсадларини таҳлил қилишга урининдан воз кечишади. Иккинчидан, уларда бошқа гуноҳкор бандалардан устунлик ҳиссининг шакллантирилиши террорнинг ҳар қандай мараз усуллариини англашни камайтиради ёки бутунлай бекор қилади. Учинчидан, ўта қийин террористик машқлар ўлдирини ва ҳалок бўлишга тайёрликка йўналтирилиб, ўзи ва бошқаларнинг азоб-уқубатларига бефарқликни шакллантиради.

Террористик ташкилотлар қуриямасини Мак Дугалининг ташкиллашган омманинг беш хусусияти ҳақидаги фикрига таққослаб, муайян ўхшашликларни топиш мумкин. Бу назарияга кўра, ташкиллашган омманинг **биринчи асосий шарт** унинг таркибининг маълум даражада доимийлигидир. Бундай доимийлик моддий ёки расмий бўлиши мумкин.

Биринчи ҳолатда — айнан бир хил одамлар унинг таркибида узоқ вақт бирга бўлишади, иккинчи ҳолатда — омманинг ичида маълум мансаб, вазифалар ташкил қилиниб, унга бир-бирини алмаштирадиган одамлар тайинлаб турилади.

Иккинчи шарт шундан иборатки, ҳар бир алоҳида одамда оммага нисбатан ҳиссий муносабат пайдо бўлиши учун, унда омманинг табиати, вазифалари, ютуқлари ва талаблари ҳақида тасаввур шакллантирилади.

Учинчи шарт — омма ўзига ўхшаган, лекин ундан фарқ ҳам қиладиган ташкилотлар билан алоқа қилиши ва ҳатто рақобат ҳам қилиши шарт (Изоҳ: ҳар қандай террористик ташкилот маҳаллий криминал, мафиоз, коррупцион гуруҳлар билан бирлашиб, устунлиги туфайли уларни ўз назоратига олади).

Тўртинчи шарт — омма ичида унинг аъзоларининг ўзаро муносабатларига тааллуқли бўлган урф-одат, анъана ва қоидаларнинг мавжудлиги.

Бешипчиси — оммада ҳар бир одамнинг ихтисослашуви ва дифференциациясида ифодаланадиган бўлинмаларнинг мавжудлиги.

Бундай шартлар ва оломон психологиясининг бошқа хусусиятлари ҳақидаги назарияларнинг замонавий террористик ташкилотлар тузилмалари, уларнинг шаклланиш тамойилларига мос келиши ҳақиқатан ҳам ҳозирда халқаро террор муҳитининг ўз мафкураси, фани, матбуоти, маданияти, ўз илмий тадқиқот йўналишлари борлигини исботлайди. Террор муҳити ўзининг қурилиши, ташкилийлиги ва ҳаракатчанлиги жиҳатидан биз тасаввур қилганимиздан кўра хавфлироқ ҳисобланади. Қандайдир мухолифлар, қандайдир гуруҳлар биз кўриб турган оддий ижрочилар, холос. Аслида, уларнинг ортида ўйинни усталлик билан бошқариб бораётган, ўта билимдон, тажрибали ташкилотчилар бор.

ПСИХОАНАЛИЗДА ДИАГНОСТИК МЕТОДЛАР

Психоанализдаги энг муҳим диагностик метод суҳбат, диалог ҳисобланади. Аналитик (психолог) пациент билан суҳбатни бошлаб, унга турли саволлар беради ва бунда пациент тилга олган бирон-бир мавзунини ҳам назардан қочирмайди. Шундай қилиб, аналитик билан пациент ўртасида вербал мулоқот вужудга келади. Бундай суҳбатнинг мақсади ташхис (диагноз) қўйиш бўлганлиги учун ҳам у диагностик суҳбат ҳисобланади.

Ташхис биринчи навбатда тадқиқот ҳисобланади ва суҳбат психоанализда терапевтик вазифани ҳам бажаришини эътиборга олиб, ташхис қўйишни ҳар доим суҳбатнинг аниқ мақсадини аниқлашдан бошлаш керак. Шахсий суҳбат билан аналитик ва пациентнинг диалоги ўртасида сезиларли фарқ бор. Шунинг учун аналитик ва пациент қандай суҳбат олиб бораётганликларини яққол тасаввур қилишлари керак, чунки суҳбатнинг нафақат ташқи шакли, балки унинг ички мазмуни ҳам шунга боғлиқ. Ташхис қўйиш учун стандартлашган интервьюдан, яъни пациентга савол бериб, “ҳа” ёки “йўқ” деган жавоб олишдан, ёки ярим стандартлашган, яъни жавоблар “ҳа” ва “йўқ” билан чекланмаган интервьюдан фойдаланиш

мумкин. Бундан ташқари психоанализда суҳбатнинг табиий кечишини чекламайдиган стандартлашмаган ва эркин интервьудан ҳам фойдаланилади. Лекин ташаббус ҳар доим аналитик томонида бўлади.

Суҳбат давомида пациент тугилган йили ва жойи, касби, ота-оналари тирикми ёки йўқ, онда аъзолари ҳақидаги объектив ва субъектив маълумотларни маълум қилади. Субъектив маълумотларга пациентнинг шахсий кечинмалари, унинг отаси, онаси, хотини ва бошқа қариндошларига nisbatan ҳиссиёти киради. Бундан ташқари, суҳбат давомида аналитикнинг пациент хулқини кузатиш орқали олган маълумотлари ҳам ниҳоятда муҳим.

ПСИХОАНАЛИТИК “ИНТЕРВЬЮ”

Интервью сўзи телевидение ва матбуотда ўтказиладиган сўровни эслатса ҳамки, психоаналитик интервью аслида фақат савол бериб, унга жавоб олинган билан чекланмайди, шунинг учун интервью сўзи бу ерда кўштирноқ ичига олинган. Психоаналитик сўзи эса бундай интервьюда психоаналитик методлар қўлланилишини билдиради.

Фрейд психоаналитик методни фанга бир вақтнинг ўзида ҳам тадқиқот, ҳам психик бузилиш билан азият чекаётган одамларни даволаш методи сифатида киритган. Ҳозирги психоаналитик методларга келсак, улар асосан диагностик вазифаларни бажаради, шунинг учун психоаналитик (психолог) уларни қўллаб туриб, биринчи навбатда, диагностик категориялар билан фикрлайди. Аналитик пациентдан эшитганларини психоанализдаги шахс назарияси ва касалликлар ҳақидаги таълимот билан солиштириб, у ёки бу симптом ортида қандай психодинамика яширинганлиги мумкинлиги ҳақида хулоса чиқаради.

Бироқ айни пайтда психоаналитик маслаҳат (консултация) ўтказаетиб, бирон-бир назария мавжудлигини унутишга ҳаракат қилади ва ўз олдида ўтирган одамни ҳар қандай тахминийлик эҳтимолидан ҳоли идрок қилади. Психоаналитик интервьюнинг гўёки бир-бирига мос келмайдиган бундай икки шарт, моҳияти бир вақтнинг ўзида соф назарий ва қуруқ амалий ёндашувнинг мавжудлиги

билан изоҳланадиган мантиқсизликни келтириб чиқаради. Агар психоаналитик маслаҳатда назарияга кўпроқ ўрин берилса, шошма-шошарлик билан ташхис қўйиш хавфи пайдо бўлади. Одамга ўша заҳоти у ёки бу “типик” невроз ёрлиғи ёпиштирилади. Бундай маслаҳатнинг қадри унчалик баланд эмас. Бошқа томондан шуни таъкидлаш керакки, ўзини назария билан қийнамайдиган психоаналитик аниқ касаллик белгиларини пайқамай қолиши мумкин. Бундай мураккаб вазиятдан чиқишнинг бирдан-бир йўли психоаналитик учун илмийлик билан пациентни бевосита идрок қилиш ўртасида тўсиқларга чап беришдан иборатдир.

Кўпчилик аналитиклар ўз пациентларини аввало одамгарчилик нуқтаи назаридан қабул қилишади, улар билан яқиндан танишишга ҳаракат қилишади. Бундай нокасбий ёндашув, ҳамдардлик, қайғудош бўлишга тайёрлик бошқа одамнинг тафаккур тарзи ҳақида тасаввур қилиш имконини беради.

Ташхис қўйишнинг муваффақияти учун суҳбатнинг ишончлилиги катта аҳамиятга эга. Афсуски, эркак психоаналитикнинг аёл-пациент ҳиссиётларини адекват идрок қилиш имконияти чекланган, лекин шундай бўлса ҳам, адабиётларни ўрганиш ва ижодий тасаввурни қўллаш орқали бу тўсиқни бартараф қилиш мумкин. Психоаналитик пациентнинг хулқига бутунлай холис, табиий муносабатда бўлиши лозим. Пациентнинг кўпол ҳаракатлари ёки такаббурлиги психоаналитикнинг гашига тегишидан кўра қўрқинчлироқ нарса йўқ. Шу билан бирга, аналитик ҳар доим ўз ҳиссиётларини назорат қилиши ва улардан пациент чорлаётган муносабат шаклини аниқлаш учун фойдаланиши лозим. Шундан келиб чиқиб, психоаналитикнинг шахсий ҳислари муносабатлар бузилишини диагностика қилишнинг ажойиб қуролига айланади, бу қуролдан интервьюда фойдаланиш пациентдан шахсий ва интим характерга эга бўлган маълумотларни олишга ёрдам беради, бу маълумотларни эса бошқа ҳеч қандай йўл билан олиб бўлмайди.

Бироқ бу тадбирни амалга ошириш тўғридан-тўғри айрим зарурий шартларни бажаришга боғлиқ:

1. Интервьюер маслаҳат пайтида шундай муҳитни яратиши лозимки, бунда пациент очиқ суҳбат учун ўзини эркин

тутсин, психоаналитикнинг ўзи эса суҳбатдошини ҳар қандай тахминларга асосланмасдан идрок қила олсин. Агар аналитик бунга эришса, унда:

2. Пациент суҳбатнинг муваффақиятига ёрдам бериб интервьюерни қўллаб-қувватлаши керак. Бошқача айтганда, аналитикка эшитаётган нарсаларига диққатини жамлашига имкон бериши керак. Бу ерда гап эшитишнинг фаол жараёни ҳақида кетаяпти, бунда идрокнинг уч босқичини ажратиш мумкин.

Интервьюнинг уч босқичи:

1. *Мантиқий сабаб-оқибат боғланишларини аниқлашга яроқли объектив ахборот олиш босқичи.* Масалан, аналитик депрессия уйғонишини пациентнинг бирон-бир қариндоши ўлими билан боғлаши мумкин.

2. *Психологик аниқлик принципига асосланадиган субъектив ахборот олиш босқичи.* Пациентнинг дарди тоғасининг ўлими билан боғлиқлиги ҳақидаги ишончи бунга мисол бўлиши мумкин.

3. *Ситуатив (вазиятли) ахборот олиш босқичи.* Бунга амал қилган аналитик суҳбат давомида пациентнинг хулқини ўргангани, бу унга пациент уни қандай онгсиз муносабат тортаётганлигини аниқлашга ёрдам беради. Бунинг у ёки бу ташқи вазиятли белгилари — пациент, масалан, ўзини болаларча тутиши мумкин, унга такаббурлик қилиши мумкин ёки уни жинсий алоқага чорлаши мумкин — қачонки, ҳар иккаласи ҳам биттаси бошқасини нима “қилмоқчи” ва “бошқаси” ўзини нима қилишга йўл қўяди, - деган нарсани аниқлаб олганларидан сўнггина равшан бўлади. Интервьюда тўғри йўналиш олиш учун қуйидаги схема ёрдам беради:

Бирламчи интервьюнинг модификациялашган схемаси

А) Пациент психоаналитикка қандай муружаат қилди?

1. Ким томонидан юборилган? Нима сабабдан?
2. Ўтказилган даволашнинг давомийлиги ва натижалари қандай?

3. Пациент ўтказилган даволаш ҳақида нима деб ўйлайди ва у терапевтларга қандай муносабатда?

- а) уларга қўшилади;
- б) қўшилмайди.

4. Психоаналитик суҳбатни ўз хоҳиши бўйича давом эттиради.

Б) Умумий таассурот.

В) Шикоятлар:

1. Айни пайтда шикоятлар нимадан иборат?

2. Касалликнинг дастлабки тарихи.

3. Пациент ўз касаллигининг психик сабаблари ҳақида нима деб ўйлайди?

4. Пациентни касаллик хуружига солувчи вазият (унинг пайдо бўлиши тадқиқотчининг тахминини билан боғлиқ).

5. Пациентнинг ўз касаллигига эмоционал муносабати.

6. Касалликнинг ташқи белгилари.

7. Унинг иккиламчи оқибатлари.

Г) Биографик маълумотлар.

Д) Ҳозир ишлар қандай аҳволда?

1. Пациент ўзига нисбатан қандай муносабатда?

2. У ўзининг қариндошлари ва яқинлари ҳақида нималарни ўйлайди?

3. Унинг ўз келажаги ҳақидаги қарашлари.

Е) Аналитик пациент билан ўртасидаги муносабатлар қандай ривожланыпти?

1. Пациентнинг аналитикка кўчириши.

2. Аналитикнинг қарши кўчириши.

Ж) Интервьюнинг алоҳида диққатга сазовор кўринишлари.

1. Пациент муайян ҳиссиётни қачон пайқаган (прогноз қилинаётган вазиятда ёки кутилмаганда).

2. Пациент интервью доирасида шароитни қандай қилиб тўғри баҳолаяпти?

3. Пациентнинг диққатни тортадиган шахсий сифатлари.

4. Пациент аналитик томонидан берилган интерпретацияга қандай реакция кўрсатапти?

З) Интервью натижалари ва уларнинг баҳоси.

1. Барқарор объект — муносабатлар уйғондими?
2. «Мен»нинг функционал қобилиятлари қандай («Мен»нинг имкониятлари қанчалик чекланганлиги).
3. Эмоционал муаммолар.
4. Зиёлилик даражаси.
5. Ҳамфикрликка қобиллик.
6. Терепевтик иллюзия.

И) Ташхис: психодинамикага мос ҳолда бузилишнинг келиб чиқиши ҳақидаги тахмин.

К) Ташхиснинг терепевтик яроқчилиги.

1. Қисқа терапия учун (асосланмаси билан).
2. Эътироз эҳтимоли.
3. Психоанализ учун (асосланмаси билан).
4. Эътироз эҳтимоли.
5. Психотерапиянинг ҳар қандай шаклини рад қилиш (асосланмаси билан).
6. Даволашнинг бошқа бирон-бир шакли борми?

Л) Касалликни даволаш ҳақидаги конкрет таклифлар.

М) Қисқа терапия таъланганда даволашнинг чекланган мақсадини аниқлаш.

Н) Башорат.

ЭМПИРИК АСОСЛАШ

Одатда, психоаналитик интервью доирасида, магнитофон ёки стенографик ёзувлар асосида вербал баённома тузилади ва бундай баённомалар тадқиқот учун аъло даражада яроқли ҳисобланади. Пациентнинг фикрлари, интерпретация ва унинг диагностик аҳамияти терепевтнинг хоҳиши билан истаган пайтда эмпирик қайта ишланиши мумкин. Пациент билан турли вақтларда ўтказилган суҳбатлар, шунингдек турли пациентлар билан ўтказилган суҳбатлар баённомаларини таққослаш имконияти мавжуд. Бундай қайта текширишнинг мақсади интервьюнинг мазмунини таҳлил қилишдир. Бунинг учун ҳам сифат, ҳам миқдор услублари қўлланилади. Интервьюнинг экспертлар томонидан баҳоланиши психоаналитик томонидан суҳбат давомида берилган талқиннинг тўғрилигини текшириш имкониятини беради. Сўнгги вақтларда анъана-

вий миқдор услублари билан бир қаторда компьютер тадқиқотлари ҳам кенг тарқалмоқда.

Суҳбат давомида қулоққа чалинган, пациент томонидан қўлланилган иборалар аналитикнинг интервью давомида айнан қандай аффектлар аниқланганлиги ҳақида хулоса чиқаришга имкон беради.

Кўпчилилик аналитиклар шу мақсадда анъанавий маъруза шаклидан фойдаланишади. Маъруза аниқ бир пациентга бағишланган бўлиб, новелла сифатида ўқилади ва пациентни жонли тасвирлайди. Бундай маърузалар старлича ифодали ҳисобланади ва тасвирланаётган индивиднинг ўзига хослиги намоён бўладиган адабий портретни эслатади. Лекин бунда муаллифнинг ҳаддан ташқари субъектив баҳоси жиддий хавф ҳисобланади. Бундан ташқари, шуни ҳисобга олиш керакки, аналитикларнинг у ёки бу вазиятни идрок қилиш, идрок қилган ва эслаб қолган нарсаларни қайта ишлаш қобилиятлари турличадир. Шу муносабат билан қайта текширишнинг фақат эмпирик усуллари таянадиган тадқиқотчилар олинган маълумотлар ва уларни баҳолаш назорат қилинадиган ва қайта текширишга яроқли бўлган, объектив методларни тан олиб, хотирада тикладиган баённомаларни тан олмайдилар. Шунга қарамай, конкрет ҳодисалар ҳақидаги маърузалар умуман психоаналитик тадқиқот учун катта аҳамиятга эга. Пациентнинг бундай маърузаларда келтирилган индивидуал хусусиятлари билан анкета ва тестлар рақобатлаша олмайди.

Шуни таъкидлаш керакки, биринчидан, агар баённомада психоаналитик суҳбатнинг ҳар бир босқичи аниқ ажратилса, иккинчидан, баённомада суҳбат жараёни ҳақидаги маълумот ва унинг алоҳида босқичлари ҳамда интервью талқини узвий ажратилса, маърузанинг объективлик даражаси ортади. Талқиннинг ҳар бир эпизоди илмий асосланса, объективлик янада ортади.

Психоанализнинг такомиллашган диагностик методларидан бири супервизия ҳисобланади. Бу методнинг моҳияти шундан иборатки, психоаналитик пациент билан суҳбатини тугатиб, ўз таассуротлари ва талқинини эксперт билан ўртоқлашади, эксперт бу ҳодисани таҳлил қила

туриб, ўзини гоҳ аналитик, гоҳ пациентга ўхшатишга ҳаракат қилади. Супервизия методи аналитик томонидан суҳбат давомида йўл қўйилган хатоларни аниқлаш, шунингдек берилган талқиннинг тўғрилигини баҳолашга имкон беради. Супервизияни бир эмас, бир неча эксперт ҳам ўтказиши мумкин. Бунда, албатта, объективлилик даражаси ортади. Битта эксперт томонидан йўл қўйилган ноаниқлик бундай маслаҳат давомида аниқланади. Албатта, битта ёки иккита аналитик томонидан берилган талқинни бешта обрўли супервизор тасдиқласа, унга ишониш учун асос кўпроқ бўлади. Психоаналитик талқиннинг тўғрилигини текширувчи яна бир метод тестдир. Тест методи бу ерда худди рентгенографияга ўхшаб экспертнинг ташхисини тасдиқлайди ёки уни рад қилади.

ПСИХОАНАЛИТИК ТЕСТ МЕТОДЛАРИ

СИФАТ МЕТОДЛАРИ

Сифат методлари ичида энг кенг тарқалгани текширилувчиларга сиёҳ доғларини талқин қилиш таклиф қилинадиган Роршах методи ҳисобланади. Бу методни Рой Шафер психоанализ учун қайта ишлаган. Зарурат туғилганда пациентнинг сўзлари баённомага киритилади. Шундан сўнг пациентнинг сўзлари психоаналитик шахс назарияси ва касалликлар ҳақидаги таълимот асосида талқин қилинган изоҳ тузилади. Бунда: пациент бутун расмни изоҳладими ёки алоҳида деталларга эътибор бердими; пациент расмдаги умуман кутилмаган парсаларни фаҳмладими ёки йўқми сингари жараёнлар ҳисобга олинади. Сиёҳ доғлари пациент томонидан ваҳший ҳайвон, одам, қандайдир дўстона ёки шафқатсиз саҳналар билан боғланиши мумкин. Бу боғланишларнинг мазмуни субъектив (сифат) ва объектив (миқдор) нуқтаи назаридан ўрганилади. Миқдорий тадқиқот деганда текширилувчининг жавоб учун сарфлаган вақти, жавобларнинг умумий сони, тўлиқ ва қисман жавоблар сонини аниқлаш тушунилади. Олинган маълумотлар кўпчилик ўртасида ўтказилган тадқиқот натижаларига солиш-

тирилади ва айнан шу пациент учун ўртача қиймат аниқланади. Бундай метод **ўзига хос кўрқув, ҳимоя механизмлари ва зиддиятларни** аниқлашнинг психоаналитик имкониятларини кенгайтиради.

Масалан, классик невроздан азият чекадиганлар одатда **сиқиб чиқариш, аффектни изоляция қилиш ва реакцияни шакллантириш**нинг яхши ишлайдиган ҳимоя механизмларини шакллантирадилар. *Шизофреник симптомли пациентлар Роршах тести давомида воқеликни у ёки бу даражада бузиб идрок қилиши намоён бўлади. Ичкиликбозлар ва наркотик тобе одамлар таклиф қилинган расмлардан “бирон нарсани ютиш ёки бирон нарсани олиш” билан боғлиқ образларни топиб, орал — сўриш ҳақида гапиришга асос беришади. Нарцисстик бузилишлар ёки чегарадош ҳолатлар мавжуд бўлган шахслар эса, регрессив тенденция ва аффектацияга мойилликлари билан илк объект муносабатлар бузилишини кўрсатадилар.*

Дастлабки таъхисни тасдиқлайдиган, рад қиладиган ёки тўлдирадиган проектив тестларга яна ТАТ ва ОРТ тестларини қўшиш мумкин. Бу тестларда пациентларга ифвогарлик руҳи рўйи-рост ифодаланган расмлар кўрсатилади. Расмларнинг мазмуни ҳар қандай одамдаги онгсиз инстинктларга яқин бўлади. Булар ҳаммамизга таниш бўлган қайғу, бахтсиз муҳаббат, жанжал, бахт, ўлим кўрқуви, мотам ҳолатларидир.

Шуни таъкидлаш жоизки, айнан юқорида айтилган тестлардаги ифвогарлик ифодаси туфайли улар ўз мақсадига эришади, яъни онгсизликни тадқиқ қилиш имкони туғилади. “Интервью” камдан-кам ҳолларда ифвогарлик талабини қондириши мумкин, чунки интервьюер пациентга нисбатан ўзини дўстона ва назокатли тутади.

Интервью натижалари каби тест натижалари ҳам текширилувчининг тест ўтказаётган одамнинг хулқига нисбатан реакциясига боғлиқдир. Текширилувчи нафақат таклиф қилинаётган расмларга, балки тадқиқотчининг шахсига ҳам ўз онгсиз майлларини проекция қилади, кўчиради. Аниқроқ айтганда, бу ерда гап проекциянинг икки даражаси ҳақида бормоқда. Шунинг учун бундай тадқиқотлар натижалари ҳам тўла объектив бўла олмайди.

Шу билан алоқадор ҳолда шарҳларда текширилувчи билан тадқиқотчи ўртасидаги муносабатлар қандай юзага келганлигини баённомада кўрсатиш муҳимдир. Тест вазиятининг ўзи шундай реакция намунасини юзага келтириши мумкинки, бунда тадқиқотчи пациент томонидан имтиҳон олувчи, судья ёки ўқитувчи сифатида, бир сўз билан айтганда, пациентнинг жавобларидан унинг ўзига маълум бўлмаган хулосалар чиқарувчи сифатида идрок қилиниши мумкин. Шунинг учун ҳам худди шунга ўхшаш муносабатлар намоён бўлганлигини билиш муҳимдир. Шу ўринда айтиш керакки, тест тадқиқотлари тадқиқотчи хулқи манерасига мос равишда турлича натижалар беради. Текширилувчининг тадқиқотчи хулқига нисбатан реакцияси тадқиқотчининг реакциясига адекват(мос)дир. Бундан шундай хулоса қилиш мумкинки, тест тадқиқотлари шундай бир маконки, бунда муҳим ролни икки томонлама кўчириш бажаради. Шунинг учун ҳам тест давомида кечадиган кўчириш ва қарши кўчириш жараёнлари шарҳларда текширилувчи билан тест материали ўртасида кечадиган жараёнлар талқини ва таърифи қаторида алоҳида эътиборга моликдир.

МИҚДОР (САНОҚ) МЕТОДЛАРИ

Энг кўп қўлланиладиган ва амалиётда ўзини оқлаган психоаналитик диагностика методлари ичида *Дитер Бекман ва Хорст Эбергард Рихтерлар томонидан ишлаб чиқилиб, такомиллаштирилган Гисен тестини* алоҳида кўрсатиш мумкин. Ушбу тест 40 дан ортиқ савол (итема) ни ўз ичига олиб, тадқиқотчига текширилувчининг шахси ҳақида умумий тасаввур уйғотишга имкон беради. Тест давомида текширилувчининг айна пайтдаги субъектив ҳиссиётлари (хусусан депрессия ёки ўзига ишонч), унинг ижтимоий аҳволи, шахсий ҳаёт қирралари ва шахсини характерловчи белгилар (дилкашлик, одамовилик ва ҳ.к) аниқланади.

Гисен тадқиқот гуруҳи томонидан аҳоли турли қатламлари ўртасида ўтказилган тест тадқиқотларининг кўрсатишича, қўйилган саволларга муносабат эркаклар-аёллар, кексалар-ёшлар, тиббиёт ва фалсафа факультет-

лари талабалари, психосоматик касалликдан азият чекувчилар, наркотик тобе шахслар, криминал жинсий бузуқликка мойил шахсларда яққол намоён бўлувчи фарқларга эга, шундай йўл билан олинган маълумотлар келажакда пациент азият чекаётган руҳий касаллик табиатини аниқ белгилаш имконини беради. Тест натижалари интерпретацияси текширилувчига хос бўлган хавотир, ҳимоя механизмлари ва зиддиятлар типларини аниқлайди ва шунинг учун у маълум маънода психоаналитик суҳбат талқинига ўхшайди.

Сўнги йилларда қуйидаги учта бошқа миқдорий тестлар ҳам кенг тарқалди:

1. “Психосоматик жараёнларни тадқиқ қилиш учун анкета” 1981 йилда Клаус Кох томонидан таклиф қилинган. Унинг асосида психосоматик касалликлар пайдо бўлишининг турли назариялари ётади. Анкетанинг ўнта пунктдан энг муҳимлари фантазия чекланганлиги даражасини баҳоловчи — 2-шахслараро муносабатларнинг эмоционал томонини текширувчи — 3-онгсиз агрессивлик ва унинг тормозланиш даражасини аниқловчи 5- ва 6-пунктлардир.

2. “Нарцистик анкета” 1985 йили Дейнеке ва Мюллер томонидан таклиф қилинган. Унинг ёрдамида нарцистик бузилишдан азият чекадиган одамлар руҳияти хусусиятлари текширилади. Биринчи пункт хавотир, ожизлик ва нотавонлик каби ўзига хос ҳиссиётларни очиб беради. Текширилувчиларга таклиф қилинадиган итема, масалан, шундай бўлиши мумкин: “ Мен тез-тез шундай ички бўшлиқни ҳис қиламанки, гўёки жонсизга ўхшаб қоламан. Бу ҳиссиётни таърифлаб бўлмайди”. Шахснинг ожизлиги ва нотавонлиги бошқа итемада ўз ифодасини топади: “Мен тез-тез ўзимни салга синиб кетадиган шиша идишда тургандек ҳис қиламан”. Ўзини ўзи маҳв қилиш ҳолати қуйидаги итемани тасдиқлашда аниқланади: “Баъзан ўзимдан шундай нафратланаманки бундан ўзим қўрқиб кетаман”. Пациент томонидан муайян итеманинг танланиши ундаги ҳам нарцистик, ҳам чегарадош касалликларга хос бўлган назорат қилинмайдиган агрессив импульслар борлигини (“Баъзан мен шундай дарғазаб бўламанки, ўзимни бошқара олмай қолишдан қўрқаман”) ёки шах-

сий потавонликни (“Баъзан ўзингнинг ҳеч нарсага арзимаслигинга чидай олмайсан”), ёки ижтимоий яққаланишни (“Мен байрамларни ёқтирмайман, чунки у ерда ўзимни бегонадай ҳис қиламан”), ёхуд ўз-ўзини улуғлашни (“Агар менда қандай истеъдод яшириниб ётганлигини билишганда, ҳамманинг оғзи очилиб қоларди”), ёки бўлмаса нарцисстик даргазабликни (“Агар мен хизматимга яраша тақдирланмасам, газабдан ёниб кетаман”, “Одамлар билан мулоқотда доим ҳушёр бўлиш керак”) намоён қилади.

3. “Агрессивлик омилини тадқиқ қилиш анкетаси”. У Фрайбургда ўтказилган шахсни ўрганиш бўйича тадқиқотлар натижалари асосида яратилган. Бу анкета текширилувчини ўрганиш пайтидаги мавжуд агрессивлик типини аниқлаш имконини беради. Психологик ва психоаналитик касалликлар назариясига мувофиқ, психосоматик касалликларнинг пайдо бўлишида бўғилган агрессиялар муҳим роль ўйнайди. Бундай касалликларни даволаш жараёнида агрессиялар очиқ кўринишга ўтади ва психосоматик симптомларнинг йўқолишига ёрдам беради. Агрессивлик омилини тадқиқ қилиш анкетаси бу ўзгаришларни аниқлашга ёрдам беради.

Тест ўтказишнинг миқдор методлари психоаналитик диагностикада муваффақият билан қўлланилишига қарамай, улар инсон психикасида кечадиган онгсиз жараёнларни аниқлай олмайди. Бироқ тестлар ёрдамида психоаналитик терапия жараёни назорат қилинади. Шу билан бирга даволовчи психоаналитикнинг субъектив фикрига объектив тадқиқот методлари ёрдамида аниқлик киритилади.

ДАВОЛАШ ВА МАСЛАҲАТНИНГ ПСИХОАНАЛИТИК МЕТОДЛАРИ

Сўнгги йигирма йил давомида терапевтик техниканинг қатор янги турлари пайдо бўлди, шунинг учун ҳам психоанализ уларнинг сафида руҳий хасталикларни даволашнинг тенг ҳуқуқли методи ҳисобланади. Ҳозир чет эллардаги психология факультетлари талабалари психоанализ

билан бирга систематик десенсибилизация, ўзига ишонч тренинги, аверсив ва оперант ҳолат каби тушунчаларга кенг ўрин бериладиган хулқий терапияни ҳам ўрганмоқдалар. Бундан ташқари, психологик дастурда сўзлашув психотерапиясига катта аҳамият берилмоқда.

Бундай ҳолат амалда ҳар қандай даволаш методини, шу жумладан нопсихоаналитик методларни ҳам танлаш имконини беради. Бироқ кўплаб психологлар аввал хулқий ёки сўзлашув терапиясини қўллаб кўриб, натижадан қониқмай психоанализга ўтишга қарор қиладилар.

Вужудга келган вазият психоанализ ва даволашнинг психоаналитик методларига янгича кўз билан қарашни тақозо қилади. Шунинг учун аввал хулқий ва сўзлашув терапиясини кўриб чиқиб, сўнг уларни психоанализ билан таққослаймиз.

ХУЛҚИЙ ТЕРАПИЯ

Хулқий терапияга эксперименталь ўрганиш назарияси асос бўлиб хизмат қилади. Вақт ўтиши билан хулқий терапия тушунчаси такомиллашди, ҳозирда у моҳиятан мантиқий, лекин мунозарали бўлган турли амалий даволаш методларини ўз ичига олади.

Ушбу терапиянинг муҳим шартларидан бири даволаш натижаларини эксперимент воситасида қайта объектив текшириш бўлиб, бу ҳолат уни психологиянинг табиий илмий бўлимига қўшиш имконини беради, бу бўлимнинг ажратиб турувчи белгиси эса, умумий қонуниятларни конкрет индивидга нисбатан қўллашдир. Психик бузилиш моделлаштирилади ва оддий йўл билан: истак-реакция схемасига амал қилиниб, лаборатория шароитида бартараф этилади. Шунинг учун ҳам хулқий терапияни ўрганиш осон. Масалан, фобия — хулқ терапиясига кўра, одамга хавф солувчи вазият оқибатида вужудга келган патологик шартли реакциядир, бунда фантазиялар, сиқиб чиқарилган майллар ва ҳимоя механизмлари инобатга олинмайди. Бузилиш сабабини болалиқдан эмас, пациентнинг ҳозирги ҳаётдан қидирилади. Кўрқувга сабаб бўлувчи объектнинг эҳтимол тutilган рамзий аҳамиятига ҳеч қандай эътибор

берилмайди, унга қўрқув уйғотувчи сифатида қаралади, қолган нарсалар эса асабий кўзғолишнинг оқибати деб ҳисобланади. Бунда хулқий терапиянинг мақсади пациентнинг ноадекват хулқини адекват хулқ билан алмаштиришидир.

Психоанализ хулқий терапиядан фарқ қилиб, онгеиз психик жараёнларга катта аҳамият беради. Психоанализнинг тадқиқот предмети инсондир, шунинг учун психоанализнинг ҳамма терапевтик усуллари мураккаб ва нозик бўлган психоаналитик шахс назарияси асосига қурилади.

Жиддий тафовутларга қарамай, хулқий терапия билан психоанализ ўртасида кўпгина умумийлик бор. Иккала метод ҳам оддий бўлмаган психик феноменларни изоҳлашга йўналтирилган ва ижтимоий муносабатларни соғломлаштиришга катта эътибор беради, ҳар иккала метод ҳам тадқиқот жараёнида пайдо бўладиган хатоларнинг муқаррарлигини тан олади ҳамда зарурий шарт сифатида маълумотларни қайта текширишни қабул қилади. Шунинг ҳам тан олиш керакки, маълумотларни қайта текшириш психоанализда фақат кейинги вақтлардагина инobatга олина бошлади.

Кўплаб психоаналитиклар, хусусан Ганс-Фолкер Вертманн хулқий терапия билан психоанализ ўртасидаги кескин фарқни кўрсатиб беради, лекин ҳозир ҳар иккала методни синтез қилиш тарафдорлари ҳам кўпайиб бормоқда. Райнер Краузе томонидан таклиф қилинган бу икки метод дудуқликни даволашда яхши самара бермоқда. Психолог Эва Эгги хулқий терапия асосида ишлаб чиқилган когнитив терапия доирасидаги психик бузилишларни фақат ўзига хос "тафаккур хатолари" гина эмас, шу билан бирга иррационал фикрлар ва пациент томонидан англамайдинган, ички зиддиятлар оқибати деб билади.

Э. Ханд хулқий терапия билан психоанализ ўртасида янада кўпроқ ўхшашликни таъкидлайди. У алоҳида инсон эҳтиёжлари, функциялари, мотивациялари ва хулқий бузилишларни изчил тадқиқ қилиб, аҳамияти терапия жараёнида намоён бўлувчи онгли ва "онгли бўлмаган" функцияларни фарқлайди.

Пауль Вахтель ўзининг "Психоанализ ва хулқий терапия, улар интеграцияси ҳимояси учун сўз" китобида пси-

хоаналитик "конструкция" ни тан олишдан қўрқмаслигини таъкидлаган. Мазкур китобида у фобиялар пайдо бўлишининг кучсиз хулқий терапия назарияси билан психоанализни қўплаб муносабатларда синтезлаб, хулқий терапияга қўрқувни келтириб чиқарувчи объектнинг онгсиз аҳамияти тушунчасини киритади.

Психоаналитиклар шуни ҳам ҳисобга олишлари зарурки, хулқий терапия ҳам амалиётда ўзини оқлайди ва онгсизлик бузилишининг аниқланиши дудуқланишдан азият чекадиган беморларни даволашда ёрдам бермаган тақдирда бундай беморни ҳеч иккиланмасдан хулқий терапия билан шуғулланадиган психолог ҳузурига йўллаш керак. Ҳамкорликнинг бундай кўриниши фойда бериши мумкин.

СУҲБАТ ПСИХОТЕРАПИЯСИ

Суҳбат психотерапияси учун хулқий терапия сингари экспериментал психология асос бўлиб хизмат қилади. Суҳбат психотерапиясида клиник феноменларни тасвирлаш қўлланади, даволаш натижаларини қўллашга катта аҳамият берилади ва энг аввало терапиянинг аниқ мақсади белгиланади. Онгсизлик мазмунини очиб бериш терапевтнинг режасига кирмайди. Карл Р.Роджерс томонидан ишлаб чиқилган учта шарт суҳбат терапиясида катта аҳамиятга эга:

- 1. Ҳақиқий инсоний эътибор.*
- 2. Пациентни тушуниш ва унга нисбатан самимий муносабат.*
- 3. Пациент ҳиссиётини вербаллаштириш.*

Суҳбат психотерапиясида ҳам психоанализдаги каби терапевтнинг шахсий тажрибаси муҳим омил сифатида тан олинади. Суҳбат психотерапиясига кўра пациент ҳиссиётининг яширин мазмунини тушуниш учун "Хулқ модификацияси"га эришиш керак. Хулқий терапиядан фарқли равишда суҳбат психотерапиясида даволашнинг директив методлари қўлланмайди, чунки бу ерда пациент ўзига нима кераклигини ва терапевтик жараён қайси йўналиш-

да ривожланиши кераклигини яхши тушунади. Бу ерда терапевтнинг вазифаси пациентни шу "йўлда" кузатиб бориш ва унинг ҳиссиётини вербаллаштириш, яъни бу ҳиссиётни сўзда ифодалашдан иборат бўлади.

Шу муносабат билан психотерапевтнинг пациент монулогига аралashiши сезиларли аҳамиятга эга. Пациентга турли йўналтирувчи саволлар бериш мумкин: Масалан: "Айни пайтда ўзингизни қандай ҳис қиляпсиз?", "Сизни бирон нарса безовта қилмаяптими?", "Ўзингизни сиздан ҳамма юз ўгиргандай ҳис қилмаяпсизми?". Терапевт пациентнинг жавобларига ишонади. Муқаррарлиги психоаналитик кўчириш концепциясида таъкидланадиган муносабатнинг илк намуналарининг қайта жонланиши суҳбат психотерапиясида четлаб ўтилади ёки уларнинг аҳамияти умуман инкор қилинади. Хулқнинг онгсиз аҳамиятини ёритишга ва шу билан одамдаги у ёки бу анланмаган зиддиятнинг мавжудлигини аниқлашга уриниб кўрилмайди. Суҳбат психотерапиясининг ижодкорлари бу тамойилга амал қилиб, психоанализнинг муқаллас тушунчаси — қаршилиқ кўрсатиш, бир фикрни такрорлайвериш, кўчириш ва қарши кўчиришдан халос бўлишди. Психоаналитик нуқтаи назардан суҳбат психотерапияси "ҳеч қандай психик бузилишлар назариясига, аниқ бир касалликка йўналтирилган терапевтик техникага эга бўлмаган суҳбатнинг психологик методикаси, холос."

Шунга қарамай, Карл Р Роджерс 1959 йилда суҳбат психотерапиясининг шахс назарияси билан бирга терапиянинг ўз назариясини ҳам илгари сурди. У хусусан пациент руҳиятида мавжуд бўлган реал ва идеал образлар ўртасидаги зиддиятлардан терапевтик мақсадларда фойдаланиш ҳақида ёзади. Шунга қарамай, бундай тасдиқлашни тўлақонли психоаналитик усул деб аташ мумкин бўлса ҳам, суҳбат психотерапияси ижодкорлари психоанализ билан ҳар қандай ўхшашликни рад этишга мойилдирлар.

БОШҚА ПСИХОТЕРАПЕВТИК МЕТОДЛАР

Руҳий бузилишларни даволаш учун қўлланиладиган турли психотерапевтик методлар ичида қуйидагиларни

алоҳида таъкидлаш зарур. Эрик Берне томонидан ишлаб чиқилган *трансактив таҳлил*. Берненинг фикрича, инсон "Мен"ининг учта ҳолати мавжуд: **болалик "Мен"и, катта ёшдаги "Мен" ва ота-оналик "Мен"и**. Инсоний зиддиятларни Берне ўзига хос "ўйин" деб, унинг зарурий шарти қарама-қарши томонлардан биттасининг атайин зиддиятга ундаши деб ҳисоблайди. Инсоннинг хулқи, шундай қилиб, бошқа одамни бирон-бир ҳаракатга ундаш мақсадига эга бўлиши мумкин. Берне хусусан "менга ташлан", "мени ҳайда" каби ғаламисликларни таъкидлайди. Трансактив таҳлилда психоанализдагидек муносабат ва хулқнинг типик намуналари ҳисобга олинади, бундан ташқари трансактив таҳлил пациентга ўзининг "ҳаётининг онгсиз режасини", яъни инсоннинг маълум ҳаракатларини бошқарадиган ўзига хос онгсиз "қоидани" англашга ёрдам беради. Шунинг учун ҳам трансактив таҳлил психоанализнинг адаптациялашган аналоги ҳисобланади.

Образли терапия. Бу назарияга биноан тўсилиб қолган ички резервлар инсоннинг ўзидаги яширин образлар, ҳаёлий шарпалар алоқаси жараёнида намоён бўлади. Агар қаршилиқ феномени бу ерда психоанализга ўхшаб талқин қилиниши мумкин бўлса, онгсизлик мазмунини таъбирлашнинг иложи бўлмайди.

Биоэнергетика у ёки бу вужудий симптомларни тушунишга асосланган руҳий бузилишларни даволаш методидир. Александр Ловен биоэнергетиканинг ҳозирги аҳволини тасвирлаб, психик бузилишларнинг турли жисмоний белгиларини, вужуд тилини мукамал ўрганиш зарурлигини таъкидлайди. Ушбу назариянинг психоаналитик концепция, хусусан характер таҳлили билан ёндошлиги биоэнергетика вакиллари томонидан тан олинади ва барча муносабатлар бўйича ижобий омил сифатида идрок қилинади.

Бирламчи терапиянинг психоанализ билан кўп жиҳатдан ўхшашлиги бор. Ушбу терапиянинг асосий кўроли регрессия бўлиб, пациент ҳимоя механизмларининг мавжудлиги сабабли бошқа ҳолатларда кириш йўли беркитилган оғриқ, кўрқув, азоб-уқубат, умидсизлик ва ғазабнинг онгсиз соҳасига ғарқ бўлади. Бунинг оқибатида илк

болаликнинг фожиали кечинмалари билан боғлиқ бўлган "бирламчи дард, алам" очилади. Нохуш эмоциялар ёки бошқача айтганда "примула"нинг қайта жонланиши пациентга ўзининг тийиб қўйилган "бирламчи дод-фарёдини" очиқ намойиш қилишга, яъни уялмасдан йиғлаш, шикоят қилиш, жаҳли чиқиши ва ҳоказога имкон беради. Бу нарса, ўз навбатида, уни безовта қилаётган симптомларнинг йўқолишига олиб келади. Маълум маънода бирламчи терапия психоанализдан ҳам журъатлироқ тадбирдир. Бирламчи терапия доирасида қоронгилаштирилган хоналарда ўтказиладиган узоқ муддатли гуруҳли сеанслар туфайли янада чуқурроқ ва узоқ муддатли регрессияга эришиш, ҳатто психоаналитик сеансларга нисбатан ҳам маълум маънода самаралироқ натижалар бериши мумкин.

Бироқ, шу нарсани яна бир марта таъкидлаш зарурки, юқорида санаб ўтилган терапиянинг барча турлари ҳам қониқарли эмас: хулқий терапия инсон хулқининг онгсиз аҳамияти, кўчириш ва қарши кўчириш муаммоси имкониятини қўлдан беради, суҳбат психотерапияси кўчувчи реакциялар имкониятини ҳисобга олади ва шу билан бирга уларни зарарли деб қабул қилади, фақатгина биоэнергетикага йўналтирилган трансактив таҳлил ва биринчи навбатда бирламчи терапияда психоаналитик концепция тан олинади. Бу концепцияга кўра, психик бузилишлар одамнинг илк болаликдаги муносабатларидаги фожиали тажрибанинг оқибати бўлиб, қайта жонлантормасдан туриб уларни бартараф қилиш мумкин эмас.

ПСИХОАНАЛИТИК МЕТОДЛАРНИ МУВАФФАҚИЯТЛИ ҚўЛЛАШНИНГ ЗАРУРИЙ ШАРТЛАРИ

ПСИХОАНАЛИТИК ТОМОНИДАН ҚўЛЛАНИШИ

Психоаналитик методларни муваффақиятли қўллашнинг муҳим омилларидан бири — терапиянинг ташқи шароитлари билан бир қаторда, психоаналитикнинг ўз шахсидир. Таассуфки, бу факт психоанализга бағишланган адабиётларда жуда кам ёритилган. Мазкур йўналишдаги

фикрни шундай шаклда ифодалаш мумкин: психоаналитик ўзини терапиянинг муҳим субъектив омили сифатида идрок қилиши ва ўзини ўзи англашга интилиши лозим. Айнан шунинг учун ҳам ўқув таҳлили психоаналитик таълимнинг ажралмас қисмига айланади. Ўқув таҳлили терапевтнинг ўзини ўзи ўрганиши, шахсий зиддиятларнинг келиб чиқиш сабабини аниқлаши ва етарлича ўзини ўзи англашнинг юқори даражасига эришишига имкон беради. Айни пайтда бу ўз шахсини юқори даражада кафолатлайди дейиш учун жиддий асос бор.

Айтилган фикрлар психология факультетини битирган ва тиббий маълумот олган психоаналитикларга бирдек тегишли. Аналитикнинг ўзини ўзи англашига, гуруҳли динамик практикум ҳам ёрдам беради. Гуруҳ атмосфераси туфайли мутахассислар ўз шахсий хулқ манераларини яққол тасаввур қилиш имкониятига эга бўладилар. Гуруҳли динамик практикум қатнашчилари ўз касбдошларига улар шахсининг ўзларига номаълум томонлари ҳақида очиқ фикр билдиришади. Айтилган фикрларнинг объективлик мезони — бу фикрнинг кўпчилик қатнашчилар томонидан қўллаб-қувватланишидир. Шахсий ижобий ва салбий сифатлари ҳақидаги тўла маълумот психоаналитикнинг келажакда пациент реакциясини тушунишига ёрдам беради, чунки пациентнинг реакцияси ҳар доим аналитикнинг хулқига жавоб реакцияси ҳисобланади. Аналитикнинг хулқи эса психоанализнинг бош қондаси — "Ўзини тута билиш" қондасига мос келиши керак. Психоаналитик ўзининг пациентга нисбатан бўлган ҳиссиётини назорат қила олишни ўрганиши зарур.

ПСИХОНАЛИТИК МЕТОДЛАРНИНГ ПАЦИЕНТ ТОМОНИДАН ҚўЛЛАНИШИ

Идеал пациент фақат аниқ белгилар ҳақида шикоят қилибгина қолмай, шу билан бирга, уларни психик кечинмалари билан боғлайди, шунинг учун ҳам у таҳлил қилиш жараёнида фаол иштирок этишга тайёр. Терапиянинг самараси аналитик билан пациент ҳамкорлигининг муваффақиятига ёки пациентнинг асабийликдан ҳоли

"даволаш аляиседа" қатнашни даражасига, пациентнинг аналитикка нисбатан мулоҳазали ва оқилона муносабатига кўп жиҳатдан боғлиқ. Ҳамкорлик деганда, энг аввало, пациентнинг эркин ассоциация қилишга тайёрлиги, яъни миясига келган фикрни уят, тортиниш, қўрқув ва айбдорликни ҳис этмаган ҳолда гапира олиши тушунилади. Бундай ошкоралик ишончнинг юқори даражасини англатади, ишонч эса, таҳлилнинг бошидаёқ уйгонмасдан, аста-секин қурилади.

Қуйидаги мисол психоналитик пациентнинг ҳамкорликка тайёр ёки тайёр эмаслигини қандай қилиб аниқлаши мумкинлигини кўрсатади.

Аналитик: Мен сизни тушунишга ҳаракат қилаяпман. Сиз билан ҳамкорлик қилишни жуда ҳам истардим. Бу нарса бизга сизнинг дардингиз сабабини яхшироқ тушунишга ёрдам берган бўларди.

Пациент аёл: Унда нима учун сиз менга ёрдам бермаяпсиз?

Аналитик: Мен шундоқ ҳам ёрдам бераман, фақат шошилиш хулосалар чиқаргим келмаяпти. Мени симптомлар умуман қизиқтирмайди, балки симптомга сабаб бўлаётган психик муаммолар қизиқтиради. Нима учун сиз ҳам шу нарса билан қизиқишга уриниб кўрмайсиз?

Пациент аёл: Яхши, лекин сизга ёрдам бера олармикинман. Менга сабаблар умуман маълум эмасга ўхшайди.

Аналитик: Мен уларни аниқлашда сизга ёрдам беришга тайёрман. Энг муҳими, иккаламизнинг ҳамкорлигимиз, ҳамкорлик эса битта шартга боғлиқ. Сиз нимани ҳис қилаётган бўлсангиз менга айтишингиз керак. Шундай қилиб, сизнинг дардингиз нима билан боғлиқ бўлиши мумкин?

Пациент аёл: Менинг фикримча, бу нарса кўпроқ менинг оилавий ҳаётим билан боғлиқ бўлса керак.

Аналитик: Ҳақиқатдан ҳам шундай бўлиши мумкин. Биз бу билан шуғулланамиз. Бироқ бошқа нарса муҳимроқ. Сиз никоҳда бахтсиз эканлигингизни тушунасиз, демак, бахтсизлигингизнинг сабабларини аниқлаш осон бўлади.

ПСИХОАНАЛИТИК ВАЗИЯТ

Энди психоналитик сеанснинг шарт-шароитини кўриб чиқамиз. Вазият азалдан шундай кўринишга эга бўлган:

бемор кушеткада ётади, психоаналитик мижознинг бош томонидаги креслода ўтиради. Пациент психоаналитикни кўрмайдиган бундай ҳолат пациентга эркин ассоциациялар кечишига ёрдам бериши керак. Бироқ илгари эслатиб ўтилган пациентнинг сўзларига бирор бир реакция билдиришдан сақланиш кўринишидаги аналитикнинг вазмин, осойишталиги ва оддий суҳбатдан фарқли ўлароқ, унинг жим қулоқ солиб, фақат савол бериш билан чекланиши пациентда қўшимча фрустрацияга (стимуллашган қондирилмаган майллар билан тафсифланадиган руҳий ҳолат) ва ўзига хос инсоний муносабатлар бўшлиги атмосферасига сабаб бўлади.

Лео Стаун психоаналитик сеансга хос бўлган, лекин парадоксал шаклда кундалик ҳаётга хос бўлмаган ўзаро ишонч ва интимлик билан биргаликда мавжуд бўладиган ажралиш ҳолати ҳақида ёзади. Бу парадокс "интим ажралиш" ёки "алоҳида интимлик" билан ифодаланади. Шу сабабга кўра психоанализ кўпчилик одамларнинг ҳафсаласини пир қилади. Аналитик сеанснинг сунъий вазияти шахслараро муносабатларни қондиришга қобил эмас. Бу ерда фантазиялар кўзғалиб, битта мавзуни тинмай қайтаравериш ҳоллари содир бўлади, бу психикани таҳлил қилишга ёрдам беради, бироқ бу ҳолат ёқимли суҳбатга умуман ўхшамайди. Психоаналитик вазият феномени турли вақтларда нафақат психологиянинг, балки бошқа кўплаб фанларнинг тадқиқот объекти бўлган, шунинг учун мавзудаги бегона фикрлар билан танишиш ҳам маълум мазмунга эгадир.

Лингвистикада пациентнинг ассоциацияларини бадиий адабиётга хос бўлган стилистик услублар билан қиёслаб, субъектив кечинмалар ҳақидаги ўзига хос ҳикоя деб идрок қилишга мойиллик бор. Роман ёзаётган ёзувчи аксарият сюжет учун материални шахсий биографиясидан ёки ўз оиласи ҳаётидан олади.

Социологияда психоаналитик вазият иккита индивиднинг маълум ижтимоий қоидаларга таянган муносабати деб қаралади, бунда пациентнинг мустақиллиги дахлсиз қолади, психоаналитик эса пациентга у ёки бу ички зиддиятларни ҳал қилиш учун ўзининг касбий хизматини так-

лиф қилади, холос. Сеанс давомида юзага келган ва пациентга ўзининг ҳақиқий эмоцияларини эркин намоён қилишига шароит яратадиган ўзаро ишонч муҳити эса аналитикнинг пациент кечинмаларини англаб, фаҳмлашига имкон беради. Умуман олганда, пациент ўз дардининг сабабларини ўзи излаб топишга қобил, лекин бу нарса вақтинчалик қийинчилик туғдиргани учун у мутахассисга мурожаат қилади.

Сиёсатшунослик нуқтаи-назаридан аналитик шак-шубҳасиз, пациентга нисбатан ўз ҳукмини ўтказади. Ана шу қараш доирасида пациент маълум маънода ўз шахсини аналитикка ишониб топширади ва ихтиёрий равишда ўз мустақиллигидан воз кечади деб тахмин қилинади. Бундай муносабатларнинг бўрттирилган кўриниши қудратли аналитик ва ожиз, тобе пациент образини ўз ичига олади. Бахтга қарши буни тасдиқлайдиган фактлар мавжуд. Психоаналитик ҳақиқатан пациентга ўз ҳукмини ўтказиши, ҳатто унга зарар келтириши ҳам мумкин. Бироқ шу ҳолатни ҳам таъкидлаш лозимки, пациент томонидан ассоциацияларнинг эркин кечиши амалга оширилмаган тақдирда аналитик бирон-бир тadbир қўллашга ожиз бўлиб қолади, чунки у ҳар доим ўз хулосаларини пациентнинг сўзларига асосланиб шакллантиради.

Пациентга зарар келтириш эҳтимолига келсак, масалан, Роберт Ланг бу муаммони бирмунча ноанъанавий йўл билан ҳал қилади. Унинг фикрига кўра, терапевтлар ўқув таҳлили давомида ўз шахсий ички зиддиятларини тез англаб, фаҳмлаш кўникмасини шакллантиришларига қарамай, айни пайтда пациентларда мавжуд руҳий бузилишлардан ўзлари ҳам азият чекадилар. Ўзидаги мавжуд руҳий бузилишни тасаввур ҳам қилмайдиган аналитик эса кўчириш феноменидан фойдаланиб, пациентдан шахсий муаммоларини ҳал қилиш учун фойдаланиши мумкин. Бундай “терапевтик” фитнес, суиқасд “етарлича” билимга эга бўлмаган ёки етарлича тажрибали бўлмаган терапевтлар амалиётида юз бериши мумкин. Умуман олганда бундай вазиятнинг пайдо бўлиш эҳтимоли ниҳоятда оз.

ТОР МАЗМУНДАГИ ПСИХОАНАЛИТИК МЕТОД

Психоаналитик методнинг моҳияти кўп жиҳатдан унда иккита жуфт, биполяр: “истак ва қаршилиқ” ва “кўчи-

риш ва қарши кўчириш” концепциясининг бир вақтда мавжуд бўлиши билан белгиланади.

ИСТАК ВА ҚАРШИЛИК

Таҳлил этилаётган пациентлар терапевт билан ҳамкорлик қилиш истагини билдирадилар, у билан бирга шахсий дардларининг манбаларини аниқлаш учун бор кучларини сарфлашга тайёр бўладилар. Бу истак симптом билан яширин ички зиддиятлар ўртасидаги сабаб-оқибат боғланишларини кузатишга тайёрликда намоён бўлади.

Бироқ айни пайтда кўплаб пациентлар психоаналитик сеанс пайтида ўзлари учун нохуш хотира ва вазиятларнинг қайта жонланишига қаршилик қиладилар, чунки бу нарса улар учун фожиали бўлган ўтмиш, масалан, илк болалик ҳолатларининг қайта жонланиш хавфини туғдиради деб ҳисоблайдилар. Хотиралар аксарият ҳолларда чидаб бўлмас даражада аччиқ ва аламли бўлади. Психоаналитик бу аччиқ, аламли хотираларга калондимоғлик билан ва ҳатто истеҳзоли муносабатда бўлиши мумкин деган хавф эса пациентнинг уялишига сабаб бўлади. Шунинг оқибатида ривожланадиган онгсиз қаршилик кўрсатиш эса айрим ҳолларда ҳаётнинг фожиали ва шармандали эпизодларини эслаш қобилиятининг қисман йўқолишига олиб келади.

Тушлар эса, аксинча, ўз ҳолича аламли кечинмаларни онгга олиб чиқаверади, шунинг учун пациентнинг ҳикоясида вақт-вақти билан унутилган эпизодга шама қилиш ҳоллари пайдо бўлаверади. Аналитикнинг вазифаси — эҳтиёткорлик билан ўз ҳаётининг шундай саҳналарини эслашда пациент бошдан кечираётган қийинчиликларни, унинг муҳим, лекин қалтис мавзулардан қочишга аналитик пайқаган уринишларини кўрсатишдан ва ўзининг пациентнинг ҳиссиётларига ҳамдард муносабатини таъкидлаган ҳолда, уни бундай қаршилик кўрсатишнинг эҳтимол тугилган сабаблари билан таништиришдан иборатдир. Кўп ҳолларда пациентлар ўз фикрларини назорат қилишга интиладилар ва суҳбатда “нажоткор” нейтрал мавзудан оғиб кетганини пайқаб қолишса, тезда унга қайтишга шошиладилар.

Масалан, пациент аналитикнинг унга етарлича вақт ажратмаётганлигидан жаҳли чиқади, лекин ўз норозили-

гини бирон-бир йўл билан намоён қилишга қўрқади. Бундай қаршилик кўрсатиш натижасида мигрень (бош оғриғи) пайдо бўлади. Образли қилиб айтганда қаршилик кўрсатиш симптомни “яратади”.

Қаршилик кўрсатишни таҳлил қилишдан мақсад айнан пациентга симптом билан сиқиб чиқарилаётган аффект ўртасидаги алоқани кўрсатишдан иборатдир. Сиқиб чиқаришнинг сабаби эса қўрқув ва уятда бўлади.

КЎЧИРИШ ВА ҚАШИ КЎЧИРИШ

Кўчириш

Пациент эртами-кечми психоаналитик сеанс доирасида ҳал қилинмаган невротик зиддиятлар устуңлиги билан таърифланадиган ўзининг илк болалик муносабатларини қайта жонлантириб ёки қайта фаоллаштириб, терапевтни кўчириш жараёнига қўшади. Пациентнинг ҳаётида қачонлардир муҳим рол ўйнаган сезги ва ҳиссиётлар “янғича жонланишга” ва айни пайтда улкан аҳамиятга эга бўлади. Даставвал пациент учун яқин одам билан боғлиқ бўлган ва унинг болалиги учун ҳал қилувчи таъсир кучига эга бўлган аффектлар (кучли ва қисқа муддатли, кескин ҳаракат билан бирга келадиган руҳий ҳолат) психоаналитикка, ҳозир айни пайтда пайдо бўлган муносабатларга кўчирилади.

Асабий бузилиш нафақат кўчиришда намоён бўлади, балки кўчириш орқали синчиклаб таҳлил қилиш мумкин бўлади. Фаол ички зиддиятлар ўз ўрнини худди шундай фаол бўлган ташқи — пациент билан аналитик ўртасидаги зиддиятга бўшатиб беради. Симптоматик невроз кўчириш неврозига айланади.

Аксарият ҳолларда психоаналитикка доим жазолайдиган ёки асабий ўшқириб берадиган қатиққўл онанинг сифатлари кўчирилади. Кўчиришни талқин қилиш эса терапевтга ўз вақтида бу стереотипни таниш, ўз талқини ҳақида пациентга хабар қилиш ва шу билан янги, патологик бўлмаган, ишончли муносабатлар ўрнатилишига ёрдам беради. Кўчиришнинг белгиси аналитик билан пациент ўртасидаги муносабатларда бундай муносабатларга умуман хос бўлмаган ўта мулойимлик ёки душманлик каби

янгича қирралар ҳисобланади. Айнан “ноўринлик”, “одатдан ташқарилик” ва “бўрттирилиш” психоаналитикка кўчиришнинг таъсири ҳақида тахмин қилишга асос беради. Яна шуни таъкидлаш зарурки, кўчиришлар эротик, агрессив, ижобий ва салбий бўлади. Куйидаги эпизод салбий кўчиришга мисол бўлади.

Пациент: “Менинг автомобилим автоинспекцияга тушиб қолди. У ерда фақат пул олишади, холос. Лекин, нима ҳам қила олардинг. Бензин йўли шундай ўрнатилган эканки, тутун бутун юкхонага уради. Мен жон-жон деб бошқа ерга мурожаат қилган бўлардим, лекин қаерда...”

Аналитик пациентнинг зардасини кўчириш сифатида идрок қилиб, айтилганларни ўз ҳисобига қабул қилади. Пациентнинг автоинспекциядан норозилиги умуман терапиядан ва хусусан терапевтдан норозиликни билдириши мумкин.

Аналитик: “Менга автоинспекцияда бўлган ҳодиса шу ерда, сеансда бўлаётган воқеаларни сизга эслатаётгандек туюлди. Агар шундай бўлса, пул олиб ҳеч нарса қилишмайди деганда мени назарда тутдингизми?”

Пациент: (узоқ вақт ўйлагандан сўнг, бу фикрга қўшилади ва шундай деб қўшиб қўяди.) “Менинг отам ҳам худди шундай қиларди, яъни нотўғри ёрдам берарди”.

Аналитик: “Сиз бензин йўлини тузатишдагига ўхшаган ёрдамни назарда тутяпсизми?”

Пациент: “У ёрдам бериш ҳақида эмас, фақат ўзини ўйларди”.

Аналитик: “Бироқ тушунишимча, отангиз худди юкхонадаги бензин йўлига ўхшаб сизнинг ҳаёгингизни заҳарлармиди?”

Пациент: “Тўппа-тўғри. Мен ҳатто, биринчидан, у менинг “ҳаётимни заҳарлаганлиги”, иккинчидан, мендан кўра ўзи ҳақида кўпроқ қайғурганлиги учун ундан кўрқардим. Мен шунга ўхшаш ҳолатни қайта бошдан кечиришни хоҳламасдим. Энди ҳамма нарса бошқача бўлиши керак”.

Психологик мазмунда терапевтнинг пациент томонидан селектив ёки танлаб идрок қилиши кўчиришда ҳукмронлик қилади. Бундай кўчириш албатта стереотиплар ва олдиндан пайдо бўлган нотўғри фикр билан бузилган бўлади.

Қарши кўчириш

Қарши кўчириш аналитикнинг пациентнинг кўчиришига нисбатан реакциясидир. Пациент онгсиз равишда айнан қандай стереотип муносабатларга ўзини тортаётганлигини аниқлаб, психоаналитик ўзига ёпиштирилаётган ролни қабул қилмайди, балки ўзининг қарши кўчириш реакциясида бу ролни ойдинлаштиради. Образли қилиб айтганда, психоаналитик кўчириш “қулафини” қарши кўчириш “калити” билан омади. Аналитикнинг ўзига кўчирилган роль билан идентификация қилиш имконияти анча чекланган.

Хусусан, Генрих Райкер шу муносабат билан қўнимча ўхшатиш ҳақида ёзади. Конкрет ўхшатишдан фарқли ўлароқ, қўшимча ўхшатиш аналитик ва пациент ўртасидаги муносабатларда бевосита иштираётган эгмаётган учинчи шахсга ўзини ўхшатиш зарурияти билан тўлдирилган.

Тотал (ёппасига) қарши кўчириш ҳодисасида аналитикнинг барча эмоционал ва когнитив (билиш) реакциялари пациент атрофида тўпланган.

1. Психоаналитикнинг кўчиришга реакцияси, яъни тор мазмунда қарши кўчиришнинг ўзи.

2. Аналитикнинг пациентга алоқаси бўлмаган, лекни унинг таъсирида вужудга келадиган ҳиссиёти.

3. Қарши кўчиришнинг янги даражаси, яъни аналитикнинг пациентга (бирламчи) қарши кўчириши. Қарши кўчиришнинг бу жиҳати шундай вазиятни вужудга келтирадигани, бунда пациент аналитикнинг онгсиз кўчиришига қарши кўчириш шаклида жавоб беради. Бу нарсани диққатдан четда қолдириш пациент реакциясини тесқари талқин қилишга олиб келади.

Бир психоаналитик пациент аёлни таҳлил қилишдан бош тортган, чунки бу аёл унга болалигида ўзини хафа қилган ўз синглисини эслатган. Бошқа бир ҳолатда психоаналитик гуруҳли терапия сеансини ўтказаятиб ўша ердаги бир аёлга нисбатан тушунтириб бўлмас антипатияни ҳис қилган. Кейинчалик билишича, бу аёлнинг шаддоқ қилиқлари унга ўз онасининг баъзи қилиқларини эслатган. Бироқ, шуни ҳам эслатиб ўтиш керакки, айрим пси-

хоаналитиклар пациентнинг кўчма реакцияендап қатъи назар, ўзларини агрессив ёки пассив тутишга мойил бўладилар.

Бу ерда гап психоаналитикнинг ўз хулқини қай даражада билиши унинг меҳнат фаолиятида қанчалик муҳимлиги ҳақида бормоқда. Аналитикнинг ўз хулқи ҳақидаги билими унга пациентнинг у ёки бу реакцияси сабабини аниқлашга ёрдам беради. Уқув таҳлилчини мувафаққиятли ўтган юқори малакали психоаналитик кўчиришнинг гетеросексуал, гомосексуал ва агрессив жиҳатларидан унга пациент томонидан зўрлаб ёпиштирилаётган муносабатлар стереотипини тушуниш учун фойдаланишга тайёр бўлади. Кўчириш ва қарши кўчириш феноменлари бутун инсоний муносабатлар ёки интеракцияларнинг ажралмас қисми бўлиб ҳисобланади. Рухий таҳлил вазиятида фақат улар яққолроқ намоён бўлади, холос, чунки сеанс атмосфераси ва психоанализ методлари бундай феноменларнинг намоён бўлишини рағбатлантиради. Бироқ кундалик ҳаёт ҳам шунга ўхшаш реакцияларни тадқиқ қилиш учун анча материал беради. Масалан, тез-тез учрашиб турадиган севгилисини идеал ота ёки (она) образи билан ўхшатиш илк болалик муносабатлари стереотипларига йўналтирилган бўлиб, кўчиришнинг таъсири ҳақида гапиришга имкон беради.

Юқорида айтилганларни ҳисобга олиб, психоаналитик методнинг қуйидаги элементларини ажрата билиш керак:

- 1. Истак ва қаршиликни таҳлил қилиш.*
- 2. Кўчиришни таҳлил қилиш.*
- 3. Қарши кўчиришни таҳлил қилиш.*
- 4. Пациентнинг эркин ассоциацияларини жорий таҳлил қилиш.*
- 5. Сухбатни таҳлил қилиш.*
- 6. Тушларни таҳлил қилиш.*

Шуни яна бир марта таъкидлаш зарурки, психоаналитик жараённинг самараси тўғридан-тўғри пациентнинг қаршилигини бартараф қилиш, кўчириш ва қарши кўчириш орқали аламли ички зиддиятларни қайта жонланти-

ришга боғлиқдир. Айтиб ўтилган талабларни бажармаслик пациент руҳиятини таҳлил қилиш эҳтимolini амалда йўққа чиқаради. Бундан ташқари, таҳлил муваффақияти учун пациентнинг терапевтик сиқуви остида улар муносабатига кўчириш реакциясининг таъсирини (эҳтимол хоҳламай) тан олишнинг ўзигина етарли эмас. Бу факт ҳам аналитик, ҳам пациент томонидан онгли идрок қилиниши лозим.

Таъбирлаш (талқин қилиш)

Одатда, кўчириш ва қарши кўчиришни пайқашга талқин қилиш, бошқача айтганда, психоаналитик томонидан амалга ошириладиган интерпретация ёрдам беради. Интерпретацияни фақат руҳий таҳлил жараёни ривожланиши тўхтагандан сўнг амалга ошириш мумкин. Ўз вақтида адекват ёзма шаклда амалга оширилган талқин кўчириш ва қарши кўчириш сабабли боши берк кўчага кириб қолган даволаш жараёни доирасини кенгайтиришда аналитикка ёрдам берадиган психоаналитик терапиянинг муҳим қуроли ҳисобланади.

Айрим муаллифларнинг фикрига кўра, психоаналитик интерпретация туфайли вужудга келадиган ўзгаришлар пациент ва аналитикнинг қарши кўчиришида намоён бўладиган ҳамда терапевтик жараёнга таъсир кўрсатадиган муносабат стереотиплари талқинида аниқ шакллантирилган тақдирдагина “мутатив” — қайта ўзгартирувчи характерга эга бўлади. Бироқ талқин қилишдан олдин бўлиб ўтаётган ҳодисаларни, яъни терапевтик жараённи тушуниш учун олдиндан айрим тадбирларни амалга ошириш зарур.

Тушуниш ва изоҳлаш

Талқин қилишнинг мақсади тушунарсиз нарсани тушунарли қилишдан, образли қилиб айтганда, сирни очишдан иборат. Шунинг учун ҳам психоаналитик интерпретацияга юқори талаблар қўйилади. Психоанализнинг герменевт, талқин қилувчи ёки табиий фанларга таълуқлилиги

ҳақидаги фикрларнинг бари тенг кучга эга. Фрейднинг ўзи ҳам бу фикрни тасдиқлаган. У психоаналитик ассоциацияларнинг чангалзорларида пациентга ҳамроҳлик қилиши ва айни пайтда ўз тахминларини илмий асослаш имкониятини қидириши лозимлиги ҳақида ёзган эди.

Психоаналитик методнинг у ёки бу илмий доктриналарга тааллуқлилиги ҳақида фикр юритиб, шундай хулосага келиш мумкинки, бу метод худди тангага ўхшаб иккита томонга эга ва ҳар иккала томон ҳам юза томон ҳисобланади. Булар тушуниш ва изоҳлашдир.

Тушуниш психоаналитикнинг пациент шахсининг индивидуал, эндемик қирраларини ва унинг биографиясини пайқай олиш қобилиятидир. Терапевтнинг шахсий тажрибаси, масалан, пациентнинг ҳикояси муҳаббат мавзусида бўлса, терапевтнинг ўз муҳаббати билан боғлиқ кечинмаларини эслаши пациент ҳиссиётларини тушунишда муҳим шахсий мадад бўлади. Бундай тушунишга эришиш жараёни узоқ муддатли бўлади, лекин унинг муддати ҳар доим психоаналитикнинг тушунишга эришиш учун қанчалик куч сарфлашига боғлиқ бўлади. Терапевт билан пациент ўртасида умумийлик қанча кўп бўлса, пациентнинг терапевт томонидан тушунилиш эҳтимоли шунча юқори бўлади. Бироқ, бу қонидани сўзма-сўз тушунган аналитик учун интерпретацияда қатор жиддий хатоларга йўл қўйиш хавфи пайдо бўлади.

Тушуниш психоаналитик томонидан ҳамма одамлар учун умумий бўлган қонуниятларга мос ҳолда шакллантирилади. Хусусан бунда туғилиш, гўдаклик тобелиги, онадан узоқлашиб бориш, учинчи шахс (ота, она, ака, буви ёки бува) билан мулоқот, муносабатларнинг учбурчакли зиддияти, шунингдек тенгдошларнинг турли гуруҳларида кечадиган катта бўлиш, гуруҳдан ажралиш, бошқа одамлар билан алоқа ўрнатиш, бу алоқаларни психик қайта ишлаш кабиларни ўз ичига оладиган, руҳий тараққиётга мос ҳолда тушунишга ҳаракат қилинади.

Психологик қонуниятлардан фойдаланиш аналитикка пациентдаги ҳукмрон хулқ типини, ҳиссиёт ва тафаккурни тасниф қилиш ва шу билан ўз тушунишини илмий нуқтаи назардан асослаш имконини беради. Бундай тас-

нифни амалга ошириш учун турли методлар қўлланилади.

Психоанализда, коммуникацион фанларда, тилшунослик ва социологияда, хусусан, мутахассис билан тадқиқ қилинаётган шахс ўртасидаги суҳбатни магнитофон тасмасига ёзиш методи кенг тарқалган. Кейинчалик магнитофон ёзуви асосида синчиклаб ўрганиб чиқиладиган ёзма ҳужжат тайёрланади.

Психоаналитик амалиётнинг ташқи шакли яхши маълум, бироқ тўғри талқинни қидиришга интилаётган аналитик руҳиятида кечадиган жараёнлар яхши ўрганилмаган. Клаубер ўзининг “Психоаналитик мулоқот муаммолари” номли китобида талқиннинг манбалари ва унинг психоаналитик жараёндаги мақсади, интерпретацияга ижодий ёндошиш зарурияти ва етарлича муҳим аҳамиятга эга бўлган. ўз-ўзидан юзага келадиган ҳулосаларга алоҳида диққатни жалб қилади.

Психоаналитик амалиётда “ички” диалог тушунчаси мавжуд бўлиб, у интерпретацияни шакллантириш жараёнида аналитик онгида кечадиган ва аналитикнинг пациент сўзларига реакциясини аке эттирадиган тушунчадир.

ПСИХОАНАЛИТИКНИНГ «ИЧКИ» ДИАЛОГИДА ТУШУНИШНИНГ ЕТТИ БОСҚИЧИ

Диалогдаги “ички” сифатнинг алоҳида таъкидланиши бежиз эмас, зеро, **диалог магнитофон ёзувида пауза, жим қолиш кўринишида идрок қилинадиган ўзига хос акустик раҳна, тирқиш ҳисобланади.**

Бирон-бир йўл билан психоаналитикнинг ички диалогини ёзадиган ёки бошқа бир механик усул билан ҳужжатлаштирадиган асбоб кашф қилингани йўқ, шунинг учун тадқиқотчи унга тажрибали психоаналитик тақдим қиладиган бевосита ахборот билан кифояланганига тўғри келади. Ўз-ўзидан маълумки, бундай маълумотнинг ишончлилиги психоаналитикнинг қанчалик самимийлигига боғлиқ. Қуйидаги тасниф шундай принципиал фикрга асосланадики, талқин билан яқунланадиган босқичма-босқич тушуниш онгсиз равишда кечишига қарамай, пациент

руҳиятида кечадиган бошқа кўплаб онгсиз жараёнларга ўхшаб аналитик томонидан англаниши мумкин.

Психоаналитик жараёни тушунишни алоҳида босқичларга бўлиш қалтис талбирдир. Олдиндан шу фактга диққатни жалб қилиш лозимки, амалиётда қуйида баён қилинадиган тушуниш босқичлари айнан шу кетма-кетликда алмашмаслиги ёки умуман бир вақтнинг ўзида амалга ошиши мумкин.

Биринчи босқич пациентнинг сўзларини идрок қилишдан иборат. Идрок психологияси бўйича ўтказилган тадқиқотларнинг кўрсатишича, инсон ташқи таъсирнинг: унга мурожаат қилиб айтилган сўзлар, ҳаракатлар ва ҳоказоларнинг фақат бир қисмини акс эттиради. Бундан ташқари идрок жараёнининг ўзи информацияни олишдаги ҳолатга (масалан: вақти ва жойига) ва идрок қилаётган одамнинг ҳикоя қилаётган одамга нисбатан ишончи даражасига боғлиқ бўлади.

Иккинчи босқич ўз ичига идрок қилинган информацияни қайта ишлашни, бизнинг тугал фикримизда эса, пациентни психоаналитик тушунишига яқинлашишга биринчи уриниши ҳисобланади. Бу босқичда асосий рол терапевтнинг аналитик мақсалларда, хусусан, ўз шахсий тажрибасидан фойдаланишни англатадиган герменевт ёндашишига ажратилади. Агар аналитик иккинчи босқичдан муваффақиятли ўтса, у пациентни тахминан тушунишга яқинлашади.

Аналитикнинг ўз ҳаётий тажрибасидан фойдаланиши унинг пациент гапириб бераётган нарсани тўғри тушуниш имкониятини сезиларли оширади ва демак, маълум маънода муваффақиятли таҳлил учун зарур бўлган эмпатия (бошқа одам кечинмаларини ҳис қила олиш)га эришишнинг гарови бўлиб хизмат қилади.

Учинчи босқич олдинги икки босқичдан фарқ қилиб, психоаналитикдан пациентни тушуниш жараёнида “истак ва қаршилик” ҳамда “кўчириш ва қарши кўчириш” психоаналитик концепциясидан фойдаланишни тақозо қилади. Бу концепциялар, шунингдек иккинчи босқичда эслатилган эмпатия психоаналитик таҳлилнинг энг муҳим қуроли ҳисобланади. Амалий мазмунда “кўчириш ва

қарши кўчириш”дан фойдаланиш аналитикнинг пациентнинг кўчиришига реакциясидан иборат. Идеал ҳолатда психоаналитик пациентнинг ҳар қандай кўчиришига адекват (мос) жавоб бера олади. Образли қилиб айтганда, қарши кўчиришда фақатгина пациент “чертган торларгина жаранглаши” лозим. Аналитикни мусиқа асбоби билан қиёслашни давом эттириб, кўчиришга тўғри жавоб бера олишнинг иккита зарурий шартини таъкидлаш мумкин: *Биринчидан, пациент чертаётган торлар аналитикда мавжуд бўлиши керак, иккинчидан эса, улар жаранглаши керак. Бузуқ асбоб, маълумки, ҳеч нарсага ярамайди. Бундан ташқари қарши кўчиришни қўллаш принципини ўлчов асбоблари иши билан тенглаштириш мумкин. Аналитикнинг вазифаси — пациентнинг хулқига худди ток кучининг озгина ўзгаришини ҳам қайд этадиган амперметрға ўхшаб жавоб беришдан иборатдир. Аналитик гўёки пациентнинг сенсор-ҳиссий органига айланиши керак.*

Тўртинчи босқич энг мураккаб босқич ҳисобланади. Бу босқич олдинги уч босқични бирлаштириш ёки синтез қилишдан иборат бўлиб, бу тадбир аналитикка жорий жараён асосида пациентнинг тахминий “ички образини” яратиш имконини беради. Бу “образ” даставвал соф субъектив ва воқеликдан кўра тўқимага яқинроқ бўлиши мумкин. Шу муносабат билан тахминий “ички образ” қирраларининг айрим аналитикларнинг ўз истакларини реал деб қабул қилишга онгсиз мойилликлари, шунингдек, терапевтнинг қайси психологик назарияга амал қилишига боғлиқ эканлигини ҳам эслатиб ўтиш керак. *Психоаналитикларнинг бир қисми, масалан, жароҳатлар назариясига мойил бўладилар, шунинг учун улар ҳар бир пациент сиймосида фожиали шароитларнинг “қурбонларини” кўрадилар. Бошқа аналитиклар майллар назариясига амал қиладилар ва пациентга алдаш ва агрессияга қобил “айбдор” сифатида қарайдилар.*

Бешинчи босқич пациентнинг ички образини психоаналитикка азалдан маълум бўлаган муносабатлар стереотипларининг намоён бўлиш шакллари билан солиштириб кўришдан иборат. Бу усулни қўллаб, психоаналитик ўзининг дастлабки фикрига айрим тузатишлар киритади.

Бу босқичда терапевтнинг ўқув таҳлилида олган маълумотлари, шунингдек пациент тилга олган ҳиссиётлар кечинмалари билан боғлиқ шахсий ҳаётининг тажрибаси муҳим аҳамият касб этади. Бешинчи босқичнинг муваффақиятли ўтиши натижасида аналитик кейинчалик бу аффеқтларга аниқ таъриф бериш имконига эга бўлади.

Олтинчи босқич бевосита психоанализ назариясига, яъни шахс психоаналитик концепциясига ва касалликлар ҳақидаги таълимотга ўтишдир. Агар олдинги беш босқичда аналитикка психоанализнинг назарий қурилмалари билан шуғулланишга тўғри келмаган бўлса ҳам, олтинчи босқичда у онгли ёки онгсиз равишда уларга мурожаат қилади. Тахминий, амалий образ шу соҳага тааллуқли назарий образ билан таққосланади. Шундай қилиб, психоаналитик симптомлар билан унинг ички зиддиятлари ўртасидаги эҳтимол тутилаётган сабаб, оқибат боғланишларига аниқлик киритиш учун қўшимча имкониятга эга бўлади. Шу билан бирга психоаналитик назария ва амалиётнинг бевосита алоқаси амалга ошди.

Бу жараён, одатда, сеанслар оралиғидаги вақт ва фазовий дистанция аналитикка иккинчи, учинчи ва тўртинчи босқичларда ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлган ҳиссиётларни бир четга суриб қўйиб, ўз мулоҳазаларини мантиққа бўйсундирган ҳолда пациентни таҳлил қилиб кўриш имконини берганда содир бўлади. Аналитик қарши кўчириш пайтида унда уйғонган ҳиссиётлар туфайли чиқарган хулосаларни шунга мос назарий қурилмалар билан солиштириб кўради. Агар психоаналитик мустақил равишда у ёки бу қийин таҳлил қилинадиган феноменларни ҳал қилиш имкониятига эга бўлмаса, касбдошларига ёрдам сўраб мурожаат қилиши мумкин. Алоҳида мураккаб ҳолатлар эса психоаналитик анжуманларда муҳокама қилинади.

Шу нарсани кўрсатиб ўтиш зарурки, тушунишнининг олдинги тўрт босқичи герменевтика (тушунтириб бериш, таъбирлаш назарияси)га асосланган ва фақат кейинги иккита босқичгина умумий қонуниятлар ҳақидаги билимларга асосланади ва шунинг учун улар номотетик (қонунчилик саноати, ақлнинг қонун ва қоидалар ўрнатиш фаолияти) босқичлари ҳисобланади. Шундай қилиб,

психоаналитик тушуниш босқичлари психоанализни бошқа назариялардан ажратиб турадиган герменевтика ва мантикнинг синтезини тасвирлайди.

Еттинчи босқич психоаналитик талқиндан иборат. Бу босқичда фақатгина пациент томонидан қаршилик факти тасдиқланиб, бундай реакциянинг тури ва сабаби кўрсатилгандан кейингина амалга ошади.

ТАЛҚИННИНГ ТЎҒРИЛИГИНИ ТЕКШИРИШ

Талқиннинг тўғрилигини текшириш, одатда, у ёки бу даражада мураккаб бўлади. Хусусан, пациентлар аналитикнинг талқинига ҳар хил муносабат билдирадilar. Кўп ҳолларда пациентлар аналитикнинг талқинига рози бўладилар, бироқ баъзан улар “Мен буни тан олмайман. Мен буни тушунмайман. Бунга ишонгим келмайди” ва ҳоказо деб жавоб берадилар. “Истак ва қаршилик” концепцияси психоаналитикка ўз талқинини тан олиш учун пациентда ички қаршилик мавжуд, деб қарор қилишга ҳуқуқ беради. Бундай вазият эҳтимолни рад этмаган ҳолда, шуни ҳам таъкидлаш жоизки, аналитикнинг талқинини тан олмаган пациент кўп ҳолларда ҳақ бўлиб чиқади. Шунинг учун ҳалол аналитик доимий қайта текшириш истиқболига олдидан тайёр туриши керак.

Йорг Зоммер ўзининг “Талқиннинг диалогик методлари” номли китобида талқиннинг тўғрилигини текширишнинг қуйидаги мезонларини кўрсатиб ўтади:

- 1. Талқиннинг ички мантиқий боғланганлигини аниқладиган когерентлилик мезони.*
- 2. Талқиннинг амалий тасдиғи мезони ёки ундан пациентни даволашда фойдаланиш имконияти.*
- 3. Талқинни диалогик текшириш мезони, яъни пациент ва аналитик томонидан бир хилда тан олинishi.*

Санаб ўтилганлардан ташқари психоанализнинг руҳий хасталикларни даволаш методи сифатидаги тараққиёти жараёнида ишлаб чиқилган талқиннинг тўғрилигини текширишнинг асосий принципи ҳам мавжуд. *Агар терапевт томонидан берилган талқин пациентнинг аҳволида (кўчириш, туш кўриш, жисмоний ҳолати, шахслараро муносабат-*

лар ва ҳоказо доирасида) ижобий ўзгаришга сабаб бўлса, унда бундай талқин тўғри деб қабул қилинади.

Экскурс: психоанализ ва хулқий терапиянинг тажриба, экстремал ва аралаш шакллари.

ҚИЁСИЙ ТАҲЛИЛ

Психоаналитик суҳбат ва хулқий терапияларни психоаналитик билимларга герменевт ва табиий илмий ёндашувлар мисолида қиёсан таҳлил қилиш фойдалан ҳоли бўлмайди.

I-жадвал

Ҳақиқий психоанализ

1. Фақат фантазиялар ва уларнинг яширин мазмуни билан шуғулланадиган герменевт психоанализ.
2. Назарий конструкциялар эътиборга олинмаган психоаналитик психотерапия сифатидаги психоанализ.
3. Фақат назариягина ҳисобга олиб қолинмасдан, эришилган натижаларни эмпирик қайта текширишга уриниб кўриладиган психоаналитик психотерапия сифатидаги психоанализ.
4. Ҳазор бир-бирини тўлдириб ва ҳамкорликка асосланган психоанализ ва хулқий терапиянинг аралаш шакли.
5. Когнитив (субъект хулқида билимнинг ҳал қилувчи роли) йўналишга эга бўлган, истак ва реакция оралиғида кечадиган “менгал жараёнлар” (психоаналитик “фантазия ва символлар” аналог) мавжудлигини тан оладиган хулқий терапия.
6. Ўз диққатини фақат симптомларга қаратиб, даволаш натижаларини эмпирик қайта текшириш зарурий шарт ҳисобланган онгсиз зиддиятларнинг моҳиятини аниқлаш билан шуғулланмайдиган хулқий терапия. Терапиянинг бу тури учун ўрганиш назарияси назарий асос бўлиб хизмат қилган.

ҲАҚИҚИЙ ХУЛҚИЙ ТЕРАПИЯ

Жадвалнинг биринчи банди натижаси пациентнинг тахминий психик образини тузишдан иборат бўлган, тушунишнинг 1,2,3 ва 4-босқичларини ўз ичига оладиган герменевт психоанализга ажратилган. Бу босқичларда қўлланиладиган методлар 5 ва 6-босқичларда амалга ошириладиган қатъий назарий ёндашувдан фарқ қилиб, юқори даражада интуитив хусусиятга эгадир.

Жадвалнинг 6-бандида ҳақиқий хулқий терапия кўрсатилган, унинг назарий асоси ўрганиш назариясидир.

Герменевт психоанализ билан хулқий терапия оралиғида таркибида назарий билимлар ролининг ошиб боришига мос равишда терапиянинг турли ўтиш ва аралаш шакллари жойлашган.

Шу ерда қонуний бир савол пайдо бўлади. Психоанализ билан шуғулланишдан деган ҳаёлда ўз амалиётида, хусусан, хулқий терапия методларини қўллаётган психоаналитиклар онгсиз равишда терапиянинг айнан қайси туридан фойдаланишади? Бу масалага аниқлик киритиш қийин. Чунки терапевт метод танлаганда, бевосита кузатиш мумкин бўлмаган яширин, ички жараёнлар ҳақида гап боради. Бошқача айтганда, ҳар бир психоаналитик юқоридаги таснифда кўрсатиб ўтилган терапия турларидан биронтасига озроқ ёки кўпроқ даражада таянган ҳолда ўзининг шахсий методидан фойдаланади.

ПСИХОАНАЛИТИК ТЕРАПИЯНИНГ БОШҚА ШАКЛЛАРИ

ПСИХОАНАЛИТИК ПСИХОТЕРАПИЯ

Психоаналитик психотерапияга нисбатан унинг ҳақиқий психоанализга алоқаси доирасида иккита нуқтани назар мавжуд:

а) психоаналитик психотерапия психоанализдан сифат мазмунига кўра фарқ қилади;

б) психоаналитик психотерапия психоанализдан миқдор мазмунига кўра фарқ қилади.

Биринчи фикрга мувофиқ, психотерапияда аналитик билан пациентнинг фаол иштироки кўзда тутилган психоанализдан фарқли ўлароқ, пациент учун даволанишга муҳтож бемор роли ажратилади.

Иккинчи нуқтаи назарга кўра, психоаналитик психотерапия психоанализ назариясига таянувчи психотерапия доирасида мавжуд бўлган руҳий касалликларни даволаш методи сифатида психоанализдан сеансларнинг давомийлиги ва сони билан фарқ қилади. Терапевтик сеанслар психоаналитик сеансларга нисбатан сони ва кам давом этиши жиҳати билан фарқланади.

Ҳар иккала фикрни солиштириб шундай хулосага келиш мумкин: биринчидан, аналитик психотерапия пациентда намоён бўладиган у ёки бу симптомларнинг онгсизлик мазмунини очишга кўпроқ эътибор бериб, классик психоанализга ўхшаб кетади, иккинчидан, терапиянинг ушбу тури психоанализдан психоаналитик усуллар билан шахсни ёппасига тафтиш қилмаслиги билан фарқ қилади. Терапевт руҳий бузилишнинг пайдо бўлиши ва сурункали кечишида ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлган пациент психикасининг қирраларинигина текширади.

Аналитик психотерапияда белгилаб қўйилган касаллик сабаблари ва симптомларни бартараф қилишдан иборат аниқ мақсад — уни терапевтик метод сифатида расман тан олинishi сабабини изоҳлайди. Масалан, Германияда ҳар бир фуқаро бир йилда 80—160, баъзан 240—300 тагача бепул аналитик сеанс олиш ҳуқуқига эга. Даволанишнинг ушбу методи энг самарали метод сифатида кўплаб мамлакатларда тан олинган.

Терапевт ва пациентнинг даволаш жараёнининг бошидаёқ белгилаб олинган аниқ мақсадларга йўналиш олишлари, шунингдек, эришилган натижаларни изчил равишда қайта текшириб бориш мақсадга мувофиқдир. Бу ҳолатда терапия жараёнини пациентнинг ўзи назорат қилади, чунки унинг аҳволи ва ўзини қандай ҳис қилаётганлиги ўтказилган даволаш курси самарадорлигининг ягона ўлчови ҳисобланади.

Психотерапевт ҳар доим пациентнинг яқин одамлари билан эҳтимол тутилган зиддиятлари ва бу зиддиятли муносабатларнинг оқибатларини фақат пациент нуқтаи на-

заридангина эмас, балки сеансда иштирок этмаётган иккинчи зиддиятли муносабат иштирокчиси нуқтаи назаридан ҳам ҳисобга олишга ҳаракат қилади.

Бундан ташқари Меннингер ва Холзманлар тушуниш учбурчагидан фойдаланиш ҳисобига терапия самарадорлигини оширишни таклиф қилишган. Бунда терапевт долзарб зиддият, яъни пациентнинг ҳозирги муносабатларидаги мавжуд зиддиятни пациентнинг илк болалик муносабатларидаги зиддият билангина эмас, балки аниқланган кўчириш билан ҳам таққослаши керак. Агар ҳамма феноменлар битта йўналишни кўрсатса, терапевтнинг вазифаси енгилашади.

ҚИСҚА ПСИХОАНАЛИТИК ТЕРАПИЯ

Бу ерда терапевтик фаоллик даражаси оддий психоаналитик терапиядан, ҳатто психоанализнинг ўзидан ҳам юқоридир. Қисқа психоаналитик терапия диққатни пациентнинг қатор патоген зиддиятларига эмас, балки марказий зиддиятга жамлайди, фокуслаштиради (лат. Focus — диққат маркази). Шунинг учун бу терапияни кўп ҳолларда фокусли (ёки концентрациялашган) терапия (Fokal Therapie) деб аташади.

Қисқа терапия сеанслари 10–30 марта оралиғида бўлади. Кўриб чиқиладиган касаллик генезисида ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлмаган ва таҳлил жараёнида аниқланмаган зарарли зиддиятлар ҳисобга олинмайди.

Бундай ёндашув яхши ўрганилган, енгил шаклдаги, масалан, классик неврозлардан азият чекаётган беморларни даволашда қўл келиши мумкин. Бироқ касаллик қанча мураккаблашиб борса, терапевтга нисбатан талаб ҳам унга пропорционал равишда ортиб боради ва мураккаб касалликни даволаш учун терапевт механиканинг асосий қонунига биноан қисқа вақт оралиғида катта куч сарфлашига тўғри келади. Бошқача айтганда, даволашнинг жадаллиги қисқа психоаналитик терапиянинг зарурий шартидир.

Шу билан бирга, пациентнинг мавжуд зиддиятни тан олиш ва таҳлил қилишдан бош тортмасликка тайёрлиги алоҳида аҳамият касб этади. Бошқа томондан терапевтнинг мавзент психикасини таҳлил қилиш ва яқин кела-

жакда ижобий ўзгаришларга эришиш учун амалий жиҳатдан зўр бериш йўналиши пациентнинг шу жараёнга тайёрлигига монанд бўлиши керак. Юқоридаги шартларнинг барчаси бажарилган тақдирда қисқа терапиянинг самарадорлиги юқори бўлади, чунки узоқ давом этган "қаршилиқ" пациентнинг "даволаш альянсида" қатнашишга иштиёқини, шунингдек у ёки бу психоаналитик феноменларни талқин қилишда аналитикнинг тезкорлигини пасайтиради. Яна шу нарсани таъкидлаш жоизки, қисқа терапия маълум маънода таваккалчилик билан боғлиқ ва терапевт зиммасига сезиларли масъулият юклайди. Бундай таваккалчиликка аниқ ижобий натижани кафолатлайдиган ҳамма шартларнинг мавжудлигини сезгандан кейингина қарор қилиш мумкин. Шунинг учун қисқа терапиянинг кам қўлланилишига ҳайрон қолмаса ҳам бўлади.

2-ва 3-жадваллар ҳар учала психотерапевтик методларнинг муҳим хусусиятларини акс эттиради.

2-жадвал

Психоанализ, психотерапия ва қисқа терапиянинг тушунчалари ва муҳим хусусиятлари

Фарқлар	Психоанализ	Психотерапия	Қисқа терапия
Тушунча	Психикани таҳлил қилиш	Психика терапияси	Психика қисқа терапияси. Марказий муаммони фокусли таҳлил қилиш
Методларнинг кенг маънодаги тушунчаси	Онгсиз жараёнларни тушунишнинг герменевт методи	Назария ва методлардан танлаб фойдаланиш	Назария ва методлардан фойдаланиш
Аналитик, терапевт ва пациент ўртасидаги муносабат	Ҳар иккаласи ҳам психоаналитик жараёнга бутунлай берилади	Терапевт пациентни психоаналитик йўл билан доволайди	Ҳар иккаласи ҳам фокус зиддиятга эътиборни қаратади
Методлар ва терапевт, аналитикнинг ўзаро муносабати	Аналитик метод	Терапевтик метод	Аналитик метод

Шаклий хусусиятлар Сеанс тартиби	Аналитик креслода, пациент кушеткада	Иккаласи ҳам креслода	Иккаласи ҳам креслода
Давомийлиги	4-ҳафта	1-3 ҳафта	1-ҳафта
Умумий давомийлиги	Узоқ йиллар / 3-5 /	Узоқ йиллар / 1-3 /	—
Сеанслар сони	300 ва undan ortiq	300 гача	Кўпи билан 30 тагача

3-жадвал

Психоанализ, психотерапия ва қисқа терапиянинг фарқ қилувчи белгилари

Мазмуний хусусиятлари	Психоанализ	Психотерапия	Қисқа терапия
Асосий қондалардан фойдаланиш	Катъий	Унчалик катъий эмас	Танлаб ва фокус зиддият билан чекланган
Эркин ассоциациялар	Идеал	Унчалик идеал эмас	Фокус билан чекланган
Симптомлар	Умуман эътиборга олинмайди	Зиддият билан мустаҳкам алоқада урганилади	Худди психотерапиядагидек, асосий диққат бош симптомга қаратилади
Зиддиятлар	Ҳамма бўлиб ўтган, ҳал қилинмаган зиддиятлар ҳал қилиниши керак	Фақат патоген зиддиятлар ҳал қилинади	Фақат марказий зиддият ҳал қилинади
Кўчириш неврози	Тула намоен қилинади	Қисман намоен қилинади	Муносабатларнинг фақат патоген намуналари

Қайта ишлашлар	Кучириш неврозини тизимли қайта ишлаш	Кўчириш неврозини нотизимли қайта ишлаш	Муносабатлар намуналарининг патоген соҳасида концентрация- лашган ишланмалар
Умумий хусусиятлар	Психоанализ	Психотерапия	Қисқа терапия
Фантазиялар ва реалликнинг ўзаро муносабати	Фантазиялар ва реаллик	Реаллик фантазиялари	Фантазиялар ва реаллик
Талқин ва ўхшатишнинг ўзаро муносабати	Фақат интерпретация	Талқин ва терапевт билан ўхшатиш	Фокус зиддиятнинг мақсадли талқини ва терапевт билан ўхшатиш
Мақсад	Касалликни даволашдан узоқ	Патоген зиддиятни баргараф этиш ёрдамида касалликни даволаш	Фокус зиддиятни ҳал қилиш
	Ҳар қандай ёлгон тасаллиларсиз ҳақиқатни қидириш, ўз- ўзини англаш	Қисман ўз-ўзини англаш, зарarli ҳаракат сифатида ҳақиқатни қидириш	Зиддиятли соҳаларда ўз- ўзини англаш ва ҳақиқатни қидириш
	Шахсни ялпи гаҳил қилиш	Патоген зиддият соҳасида шахсни қисман текшириш	Жуда чекланган текшириш
	Тула тушуниш	Қисман тушуниш	Фокус зиддият- ни тушуниш

ПСИХОАНАЛИЗНИ ҚўЛЛАШ

ТИББИЁТДА ПСИХОАНАЛИЗНИ ҚўЛЛАШ

Кенг мазмунда шифокор ва пациент ўртасидаги муносабат муаммосини фақат аналитик амалиёт учунгина му-

ҳим деб бўлмайди, чунки маълум даражада бу муносабатлар стереотип ҳисобланади.

Ҳатто энг оддий тиббий амалиёт ҳам кучли намоён бўладиган кўчириш билан характерланади. Пациентлар ҳар доим шифокорни жуда содда, гўл тарзда идрок қилишга мойил бўладилар, унга нисбатан худди оила аъзоларига нисбатан бўлгандек муносабат билдиришади. Кўп ҳолларда шифокор пациентнинг ягона энг яқин одамига айланади, шунда пациентлар шифокорни шубҳасиз унинг жавоб реакциясига сабаб бўладиган стереотип муносабатларга тўртишади. Бу вазият психоаналитик вазиятдан шуниси билан фарқ қиладики, аналитик ўз реакциясини англайди, шифокор эса англамайди. Кўпгина касалликларнинг онгсиз мақсади эмоционал ёлғизликдан қочиш ва ўз шахсий муаммоларига атрофдагиларнинг диққатини жалб қилишдан иборат бўлади. Бемор ўзининг бу мақсадига камдан-кам ҳолларда эришади, чунки шифокорлар аксарият пациентларнинг "бундай" боғланиб қолишларига янада кўпроқ рецепт ёзиш ва бошқа мутахассисларга йўлланма бериш билан жавоб берадилар. Баъзан ҳатто бемордан бутунлай воз кечиб қўя қолишади.

Баъзи ўта филойи шифокорлар ўзларига беморнинг отаси ёки онаси ролини олиб, узоқ йиллар унга ғамхўрлик қиладилар. Бироқ, шифокорнинг беморга бундай муносабати ҳар доим юзаки бўлиб қолаверади, чунки шифокор беморга ўз касбий малакаларини кўллаш объекти сифатида қарайди.

Тиббиётда тўлиб-тошиб ётган замонавий техника воситалари даволаш жараёнидаги эмоционал иштирокни истисно қилмайди. Ўз-ўзидан тушунарлики, бемор шифокорнинг "бегона" одам эканлигини ва уни ўз муаммосига яқинлаштириш учун ўзи ҳаракат қилиши лозимлигини тушуниши керак. Шифокорнинг бурчи эса, пациент учун зарур вақтни топиш ва айнан қандай руҳий қийноқ қайси даражада соматик жараёнга таъсир қилаётганлигини аниқлашга уринишдан иборат бўлиши керак. Масалан, Германияда 1987 йил 1 октябрдан бошлаб даволаш жараёни самарадорлиги даражасини ўлчаш учун ягона (ўлчов)лар қабул қилинган. Булар ичидан қуйидагиларни алоҳида ажратиш мумкин:

— сурункали касалликларнинг кечишига таъсир кўрсатадиган терапевтик тадбирларни режалаштириш ва муҳокама қилиш;

— беморда (масалан, жинсий соҳада) муаммолар мавжудлигида унинг жисмоний ва руҳий ҳолатини муҳокама қилиш;

— у ёки бу оғриқли психосоматик ҳолатнинг моҳиятини равшанлаштирадиган аниқ ташҳис қўйиш;

— даволаш самарадорлигини ошириш мақсадида пациентлар билан мулоқотлардан самарали фойдаланиш (хусусан суҳбат орқали таъсир кўрсатиш).

Шифокор томонидан беморга нисбатан кўрсатилган эмоционал инсоний ғамхўрлик беморни тузалишга бўлган имкониятини сезиларли даражада оширади. Кўплаб мутахассислар худди шундай фикрда яқдилдирлар. Масалан, германиялик психоаналитик Балинт гуруҳларида ҳар бир шифокор бемор билан мулоқотида дуч келган муаммоларни касбдошлари билан муҳокама қилиш имкониятига эгадир. Бу нарса шифокорга ўзи билан бемор ўртасида кечаётган онгсиз жараёнларни тасаввур қилиш имконини бериб, терапиянинг самарадорлигини оширади. Айнан ана шундай муҳокамалар туфайли шифокорлар ўзларининг касбларига нисбатан йўқотган қизиқишларини қайта тиклайдилар, беморлар эса бундай мутахассислар қабулида ўзларида ўнғайсизлик ҳис қилмайдилар. Шу тариқа шифокор фақат пациентга эмас, балки ўзига ҳам ёрдам беради.

Шифокорнинг бемордан жаҳли чиқиши керак эмас ва унга рецепт ёзишда давом этиши керак, ўзига эса шундай савол бериши керак: “Беморга нисбатан бу жаҳл қаердан келяпти? Нима учун бу муаммони бемор билан муҳокама қилиш керак эмас?” Бундай ташаббус албатта муайян мардликни талаб қилади. Фақатгина шифокор кабинетига эмас, балки оддий шароитларда /танишлар даврасида, ишда ва ҳоказо/ ўз ҳиссиётларини муҳокама қилишга ҳар ким ҳам қодир эмас. Лекин бу ҳол ташаббус кўрсатиш имкониятини инкор ҳам қилмайди.

ПСИХОЛОГИЯДА ПСИХОАНАЛИЗНИ ҚўЛЛАШ

Умуман психология доирасида психоанализнинг назария ва методлари кўпроқ оилавий ва эр-хотин ўртасидаги зиддият-

ларни ҳал қилиш, шунингдек касбий кризислар ва стрессларни бартараф қилиш билан боғлиқ бўлган психотерапия ва маслаҳат соҳасида қўлланилади. Бироқ психоаналитик методлардан фойдаланишнинг долзарблиги ортиб бормоқда, аynиқса, ўз ҳаётларининг мазмунсизлигини ҳис қилаётган ишсиз ёшларга ёрдам борасидаги роли беқиёсдир.

Психоанализни психологик амалиётда қўллаш самарадорлигининг зарурий шarti — тиббиётдаги каби психологни ўз-ўзини таҳлил қилиш ва ўз-ўзини англаш гуруҳларидаги иштирокига боғлиқ бўлган касбий лаёқатлилиги ҳисобланади, бундан ташқари клиник психологияда мутахассислар томонидан маслаҳат суҳбатларини назорат қилиш ва супервизия-тафтиш қилиш муҳим роль ўйнайди. Баъзан психология факультетлари талабалари ишини кузата туриб, уларнинг ўз пациентларига нисбатан касбий ва шахсий муносабатларини ажратишда қанчалик қийналаётганлигини кўриш мумкин.

Бироқ шу нарсани таъкидлаш керакки, психологик амалиёт билан банд бўлган муассасалардаги мавжуд тартиблар кўп ҳолларда психоаналитик методларни маслаҳат жараёнида эркин қўллаш имконини бермайди. Психоанализни психологик амалиётга "қуйидан", муассасанинг қаршилигига қарамасдан жорий қилиш уни буйруқ йўли билан жорий этиш каби кам самара берали.

Ёш бир йигит билан ишлашда психоанализдан фойдаланишга қарор қилган психолог бош врач ёки раҳбариятнинг қаршилигига дуч келиши мумкин. Психоанализни "яширин" қўллаш эса маълум ҳаракат эркинлигини таъминласа ҳам, психологнинг обрўсига путур етказиши мумкин. Шунинг учун психоанализни психотерапияда муваффақиятли қўллаш учун фақат психолог билан пациентнинг тайёрлигигина эмас, шунингдек клиника раҳбариятининг розилиги ҳам зарур. Бундай муассасаларнинг ўз иерархияси, ўз стереотип ва қоидалари мавжуд. Бунақа пайтда реал имкониятлардан келиб чиққан ҳолда иш кўриш мақсадга мувофиқдир.

Бу имкониятлар шунчалик озки, психоанализни қўллаш масаласи баъзан ҳатто кун тартибига қўйилмайди. Айрим муассасаларда психоанализни умуман ёқтиришмай-

ди. Ўзларининг салбий муносабатларини тинчлантириш лозим бўлган миждознинг яширин зиддиятларини очишни истамаслик билан изоҳлашади. Бу ёндошувни образли қилиб "яхшиси, ухлаётган итни уйготмаган маъқул" кўри-нишида ифодалаш мумкин.

ГУРУҲЛИ ТЕРАПИЯДА МЕТОД ВА НАЗАРИЯЛАР

Психоаналитик ва бошқа шаклдаги гуруҳли терапия бўйича кўплаб адабиётлар унинг назария ва методларини қисман кўриб чиқиш имконини беради. Гуруҳ — бу албатта индивид эмас, лекин гуруҳ аъзоларига хос бўлган индивидуал ички зиддиятлар эртами-кечми, албатта, гуруҳ ичидаги ўзаро муносабатларда намоён бўлади. Гуруҳ қандай мақсадларни кўзлашидан қатъи назар, унинг доира-сида устунлик қиладиган зиддиятлар одатда онгсиз бўлади. Шу муносабат билан гуруҳни унинг социологик йўналиши, функциялари, тобелик муносабатлари, умумий қарор қабул қилиш усуллари ва ҳоказо бўйича ташқи ўрганиш старли бўлмайди. Психоаналитик истиқболда гуруҳ-нинг алоҳида аъзолари ўртасида ва умуман гуруҳда кечадиган онгсиз жараёнлар тадқиқот предмети бўлиб хизмат қилади.

Онгсиз жараёнлар деганда биз ана шу жамоанинг ҳамма аъзоларига истисносиз тааллуқли бўлган онгсиз фантазияларни тушунамиз. Бундай жараёнларни психоаналитик жиҳатдан тадқиқ қилишнинг иккита усули мавжуд:

— *психоанализда пациентни ўрганиш каби гуруҳнинг алоҳида аъзосини ўрганиш. Бу ҳолда гуруҳ индивидни кенг кўламада ўрганишига имкон берадиган умумий фон бўлади;*

— *гуруҳни индивид сифатида ўрганиш, бунда аналитик гуруҳга нотаниш одам сифатида қараб, уни ўрганиш жараёнини энгиллатиш имкониятига эга бўлади.*

Таассуфки, тилга олинган ҳар иккала усул ҳам бизни у ёки бу гуруҳга хос онгсиз жараёнлар ҳақида тўла маълумот билан таъминлай олмайди, чунки гуруҳ тадқиқот учун фон бўлолмайди, бунинг устига гуруҳ мустақил мавжудот эмас. Зигмунд Генрих Фулкес бу вазиятдан чиқишнинг шундай йўлини таклиф қилган: гуруҳни таҳлил қилиш

ўрганилаётган гуруҳ аъзосини таҳлил қилишни ўз ичига олиши лозим.

Гуруҳни унинг алоҳида аъзоларидан ажратиб ўрганиш мантиқан тўғри бўлмайди. Шундай қилиб, гуруҳ психоанализда индивиддан фарқ қиладиган ўзига хос алоҳида ўрганиш предмети ҳисобланади. Бундан ташқари гуруҳнинг ўз психоаналитик қонуниятлари мавжуд бўлиб, уларнинг социологияга, яъни Курт Левиннинг майдон назариясига алоқаси йўқ.

ҚАТЛАМЛИ ВА ПРОЦЕССУАЛ МОДЕЛЛАР

Хилма-хил гуруҳли онгсиз жараёнларда йўналиш олиш учун бир қатор психоаналитик моделлар ишлаб чиқилган бўлиб, уларни "қатлам" ва "процессуал" моделларга ажратиш мумкин. Кўплаб қатламли моделлар Зигмунд Фрейд томонидан таклиф қилинган топографик моделларга таянади. Гуруҳли жараёнлар босқичлари процессуал моделларда ўрганилади. Масалан, айрим тадқиқотчиларнинг фикрича, гуруҳли жараёнларнинг иккита асосий босқичи мавжуд: гуруҳ аъзоларининг тортиниши билан характерланадиган сеанс ўтказаетган терапевтга тобелик босқичи ва шахслараро муносабатлар намоён бўлиши билан бошланадиган мустақиллик босқичи. Мустақиллик босқичининг кескин кўриниши ҳар қандай авторитет (у терапевт бўладими ёки "катталарнинг" абстракт ҳоқимияти бўладими бундан қатъи назар), таъсирига тобеликдан нима қилиб бўлмасин қутилиш истаги бўлади. Яширин онгсиз гуруҳли зиддиятларни ўз вақтида пайқаш ва амалий ҳал қилиш жамоа деструктивлиги кескин шаклларининг олдини олиш имконини беради.

Филип Слатер томонидан ишлаб чиқилган процессуал моделга кўра, гуруҳли жараёнларнинг уч асосий босқичи фарқланади:

- биринчи босқич — гуруҳ раҳбарини илоҳийлаштириш;
- иккинчи босқич — гуруҳ раҳбари билан рақобатлашиш;
- учинчи босқич — янги гуруҳли муносабатлар ўрнатиш йўли билан келишувга эришиш.

Слатер модели Уилфред Р. Байон томонидан таклиф қилинган гуруҳ мавжудлигининг уч шароити пиринципига

мос келади. Бу шароитлар онгсиз гуруҳли жараёнлар таъсирида шаклланади. Масалан, гуруҳ раҳбарига бўйсунгани хоҳламаган ёки у билан курашишга мойил гуруҳ аъзолари ўзига ҳамфикрлар "қуйи гуруҳини" ташкил қилиб, унга онгсиз равишда бирлашадилар. Шу муносабат билан Дитер Занднер ва Петер Куттерлар процессуал моделларини ҳам эслатиб ўтиш керак. Бироқ шу нарсани албатта ҳисобга олиш зарурки, қайси моделга йўналиш олинганлигидан қатъи назар, психоанализда сабаби бир қарашда бир лаҳзаликдек туюладиган, кўриниб турувчи хулқ ортига яширинган муносабатларнинг сексуал ва агрессив стереотиплари аҳамияти таъкидланади.

Қатлам моделлари гуруҳли жараёнларни бир вақтда мавжуд бўладиган бир неча даражаларга (қатламларга) бўлади, улардан биринчиси — шахслараро ёки гуруҳ динамик қатлами ўз ичига оддий, умум томонидан қабул қилинган, гуруҳли сеанс аъзолари ўртасидаги анча юзаки муносабатларни олади. Бир қават пастда жойлашган иккинчи даража ёки қатламда эдип комплекси билан боғлиқ зиддиятлар устунлик қиладиган онгсиз жараёнлар кечади. Янада чуқурроқ, учинчи даражада бола билан она ўртасидаги илк муносабатлар учун хос бўлган хронологик жиҳатдан эдип зиддиятларидан олдин келадиган нарцистик зиддиятларнинг қайта жонланиши амалга ошади. Гуруҳ динамикасида санаб ўтилган муносабатлар стереотипларидан қайси бири устунлик қилишига қараб гуруҳлар ҳам ажратилади. Буни билган кўпгина терапевтлар бир хил таркибли қатнашчилар гуруҳини тўплашга ҳаракат қилишади.

Бироқ шу муносабат билан энг қулай танлаш "олтин ўрталик" ҳисобланади. Ҳаддан ташқари гомоген (бир хил) ёки гетероген (турли-туман) гуруҳлардаги терапевтик жараёнларнинг кечиши ўзининг самарадорлиги жиҳатидан "ўртача" гуруҳлардан паст туради.

ГУРУҲЛИ ТЕРАПИЯНИ ҚЎЛЛАШГА ДОИР КЎРСАТМА

Терапиянинг бу турини қандайдир гуруҳда етилган зиддиятни бартараф қилиш талаб қилинганда қўллаш мақсадга мувофиқдир. Гуруҳли терапия вазиятида бу зид-

диятларнинг шакл-шубҳасиз реактивацияси зиддиятнинг гуруҳ аъзолари томонидан англаниши ва ижобий ўзгаришларга келиш учун шароит яратди.

Шу билан бирга гуруҳ жараёнларида ижобий ўзгаришлар табиати бўйича бошқа фикрлар ҳам мавжуд. Хусусан Лондон аналитиклар уюшмаси ходимлари бу терапиянинг ижобий натижалари болаликдан бошланадиган зиддиятларнинг қайта жонланиши ва қайта ингланишига эмас, балки гуруҳ аъзолари ва асосан унинг раҳбарларининг янги, самимий муносабатлар имкониятларини қилдириб толишига тайёрликларига боғлиқ деб ҳисобланади.

Бу фикр билан келишини қийин, чунки психоанализ назариясига кўра, агар аналитик жараён давомида муносабатлар онгсиз стереотиплари реактивацияси ва англаниши амалга ошмаса, ҳеч қандай ижобий ўзгаришлар бўлмайдди. Шунинг учун даставвал болалик ёки бутунлай ўтмишдаги фожиали муносабатларнинг гуруҳ вазиятида қайта жонланишининг психоаналитик аҳамиятини рад қилиш учун жиддий асослар йўқ. Фақат қайта тикланган онгсиз зиддиятларни ҳал қилгандан кейингина гуруҳ долзарб зиддиятларни ҳал қилишига киришини мумкин.

ОИЛАВИЙ ТЕРАПИЯДА ПАЗАРИЯ ВА МЕТОДЛАР

Психоаналитик оила терапияси умуман мавжуд эмас дейиш учун айрим асослар бор.

Психоанализ пайдо бўлган вақтдан буён ушбу соҳа мутахассислари фақат индивид психикасига эмас, шу билан бирга сунъий ва табиий гуруҳларда кечадиган жараёнларга ҳам катта эътибор беришган. Табиий гуруҳнинг энг ёрқин ифодаси оила ҳисобланади. Жон Карл Флюгелнинг 1921 йилда чоп этилган "Оилани психоаналитик тадқиқ қилиш" номли китобида ёзилишича, талқиқот предмети сифатида биринчи марта ўз фантазиялари билан бир-бирларидан ажралиб қолган болалар ва ота-оналар эмас, тўлиғича оила хизмат қилади.

Бироқ классик психоанализнинг оилага қизиқишининг ҳозирги шакли ҳақиқий психоанализдан катта фарқ қилади.

Сўнгги вақтларда кўплаб оила терапевтларининг "Оилавий терапия тараққиёт жараёнида психоанализдан ҳам

методологик жиҳатдан узоқлашди" деган фактни тан олишга мойилликлари тасодифий эмас.

Оила терапияси бўйича замонавий адабиётларни кўриб чиқиб, бу фикрнинг тўғрилигига ишонч ҳосил қилиш мумкин. Кўчириш ва қарши кўчириш психоаналитик концепциялари оила терапиясида аллақачон Грегори Бейтсон ва Паоло Альто гуруҳи гипотезалари, шунингдек коммуникацион назария ва тизимлар назарияси тушунчалари билан алмаштирилган. Шу муносабат билан у ёки бу оиланинг замонавий муносабатлардаги реал муаммолари факти, оила терапиясида, терапевт томонидан унинг аъзоларини ўзларининг қарама-қаршилик ресурсларини сарф қилиб юборишга имкон берадиган очиқ суҳбатга рағбатлантирса ҳам, ирреал ва онгсиз зиддиятларни кейинги ўринларга суриб қўйди. Шунини айтиш керакки, оила терапиясининг "одиллик принципи" ёки "хизматларни компенсация қилиш" каби тушунчалари психоанализдан узоқ тушунчалардир. Ҳақиқатан ҳам, аналитикнинг бутун диққатни фақат оилага қаратиши қандайдир беъмани бўлиб туюлади. Оилавий алоқаларнинг ижтимоий ва инсоний аҳамиятини рад этмаган ҳолда шунини кўрсатиб ўтиш керакки, терапевт баъзан психоанализ бўйича айнан бартараф қилиниши лозим бўлган шахслараро муносабат қирраларини оила терапиясида рағбатлантиради. Масалан, оилавий муносабатларни терапевтик гуруҳ аъзоларига проекция қилиш, кўчиришни тўғридан-тўғри патологик ҳодиса деб баҳолаш мумкин. Регрессия терапевтик усул сифатида тараққиётга хизмат қилса ҳам, ҳар қалай терапиянинг вазифаси муносабатларнинг илк стереотипларини мустаҳкамлаш эмас, балки янги, имкони борича нопатологик муносабатларни ривожлантириш бўлиши керак.

Ҳар қандай амалиётчи психоаналитик ўз ишида пациентнинг оилавий муаммолари билан тўқнашади. Баъзан терапия доирасини кенгайтириш ва унга таҳлил қилинаётган шахснинг қариндошларини кўшиш зарурияти пайдо бўлади. Шунга ўхшаш фаолиятга қўл урган аналитик оила терапияси билан шуғуллана бошлайди. Бироқ, аналитик одатда оила терапиясига хос бўлган "симптомларни ёзиб бериш" ёки "парадоксал интервенция" каби усуллардан фойдаланмайди.

"Симптомларни ёзиб бериш, тайинлаш, белгилаш" ва "парадоксал интервенция" тушунчалари одамга қандайдир ўзи учун нохуш бўлган, ўзи хоҳламаган нарсани қўшиб, белгилаб қўйиладиган вазиятни ифодалайди. Бу усул терапиянинг мақсадига оддий психотерапевтик усуллар билан эришиш мумкин бўлмаганда қўлланилади.

Бироқ пациент ва унинг қариндошларида кўпроқ ёки озроқ даражада намоён бўладиган қаршиликни баргараф қилиш учун аналитикнинг узоқ сабр қилишига тўғри келади.

Баъзан замонавий оила терапиясига айнан сабр-тоқат етишмаётганга ўхшайди. Психоанализнинг асосий қоидасига кириб қолган бирон-бир натижага эришиш учун анча узоқ кутиш зарурати оила терапевтларига хуш келмайди. Аксарият оила терапевтлари содир бўлаётган ҳодисани шоша-пиша баҳолашга мойил бўлишади. Оила терапияси доирасида турли оилалар табиатини образли тасвирлайдиган тушунчалар яратилади. Хавотир ва невротик атмосфера билан ифодаланадиган оилалар "санаторий", параноидал ҳолатга яқин атмосферали оилалар "цитадел", истерик белгилар намоён бўлувчи оилалар эса "театр" тушунчалари билан аталади. Бироқ онгсиз фантазияларнинг чуқур мазмунини очиш ва пайқаш оила терапиясида ажратилганига нисбатан кўпроқ вақт талаб қилади.

Оила аъзолари, биринчи навбатда, инсон ва инсон сифатида "тизим элементлари" тушунчасига тенглаштирилишлари мумкин эмас. Бундан ташқари оила терапиясида қўлланиладиган методлар ҳаддан ташқари директив ҳисобланади, терапевтнинг хулосаси камдан-кам шубҳа остига олинади.

Айрим тест методлари, масалан, "Ўз оила аъзоларининг ҳайвонлар кўринишидаги расмини чиз" деб аталувчи тест болалар учун мўлжалланган бўлиб, яширин оилавий зиддиятларни очиш имконини беради, бу зиддиятлар гуруҳли терапияда аниқланадиган зиддиятларга жуда ҳам ўхшаб кетади.

Шунинг учун истиқболда оила терапияси ва консултацияси учун қўллаш мумкин бўлган психоаналитик методлар қаторига гуруҳли терапияда қўлланиладиган учта методни, гуруҳ сўзини оила сўзи билан алмаштириш шарти билан қўшиш мумкин. Унда бу ёндашувлар қуйидаги кўринишга эга бўлади:

— индивидни оиладан ташқарида ўрганиш;

- оилани индивид сифатида ўрганиш;
- оила ва индивидни биргаликда ўрганиш.

Учинчи ёндашув алоҳида индивид ва оила аъзоларига намоён бўладиган истак ва қаршилиқ, кўчириш ва қарши кўчириш феноменларини ўз вақтида пайқашни таъминлайди. Индивидни таҳлил қилишдан қолишмайдиган ва тушунишнинг етти босқичини ўз ичига оладиган оилани изчил ва сабр-тоқат билан ўрганиш оилавий онгсиз жараёнлар табиатини очиб бериш имконини беради.

АМАЛИЁТ ТАЖРИБАСИДАН

Академик ўз оиласидан бегоналашиш ҳиссидан шикоят қилади. У жуда банд одам бўлиб, хотини ва болаларига вақти етмас эди. Ишдан чарчаб келиб, у оиласидан "нажот" қидирган ва ҳар доим ҳафсаласи пир бўлган. Аналитик жараёнга хотини ва болаларини кўшиш психоаналитикка кўшимча маълумот берди. Хусусан, маълум бўлишича, бунчалик банд одамнинг хотини ва болалари ўзларини тақдир ҳукмига ташлаб қўйилган деб ҳис қилишган. Шунинг учун улар ўзига хос оилавий "кичик гуруҳ" ташкил қилиб, мустақил тарзда ўз ғамлари ҳақида ўзлари қайғуришга қарор қилишган. Муаммони бундай ҳал қилиш уларда невротик симптомларни келтириб чиқарган: хотин билан мигрен ва депрессиялардан азият чеккан, иккита ўсмир фарзанд тенгдошларига қўшилмасликка ҳаракат қила бошлаган.

Ушбу ҳолатда даволаш жараёнида эр-хотинни алоҳида ва биргаликда сеанс олиб борилганлиги учунгина ижобий натижага эришиш мумкин бўлмаган. Ижобий ўзгаришларнинг муҳим қуроли марказий фигура — отани индивидуал психоанализ қилиш бўлди. Муваффақият яна шу билан изоҳландики, сеансларни амалга оширган аналитик оила терапиясига йўналиш олмаган, балки вазифаси онгсиз жараёнларни англашдан иборат бўлган психоанализ билан шуғулланган.

ПСИХОЛОГИЯДА ШАҲС ТИПОЛОГИЯЛАРИ ПАВЛОВ ВА ГИППОКРАТ ПСИХОФИЗИОЛОГИК ТИПОЛОГИЯСИ

Павлов ўзининг марказий нерв тизимининг хулқнинг динамик хусусиятларига таъсири тўғрисидаги назариясига

асосан тизимнинг уч асосий хусусиятини — қўзғалиш ва тормозланиш жараёнларининг кучи, мувозанатлилиги, ҳаракатчанлиги ва олий нерв фаолиятининг тўртта тури кўринишидаги шу уч хусусиятнинг учта бирикмасини аниқлади:

1. Кучли, мувозанатли, ҳаракатчан.
2. Кучли, мувозанатли, мўрт.
3. Кучли, мувозанатсиз.
4. Кучсиз.

Бу тўртта тип Гиппократ аниқлаган темперамент типларига мос келади.

1. *Сангвиник* — юқори фаоллик, сергайратлик, ҳаракатларнинг жонлилиги ва бир нарсани англатувчи ҳаракатлар ва мимикага бойлиги. Дилкаш, бир машғулотни бошқасига осон алмаштиради. Муаммоли вазиятларга адекват ва фаол муносабат билдиради, одатда, яхши ўқийди. Ноқулай шароит ва тарбиянинг йўқлигида сангвиникда ҳовлиқмалик, юзакилик, муомаласида енгилтаклик, илтифотсизлик шаклланиши мумкин.

2. *Флегматик* хотиржамлик ва босиқлик билан характерланади. Одатда у суеткаш ва мулоҳазали. Мимика ва ҳаракатлари сует ва маъносиз. Инч олдидан узоқ иккиланади, лекин тоқатли ва изчил.

3. *Холерик* — фаол, сергайрат, илдам, шиддатли, кескин, тийиқсиз. Одатда, кайфияти тез ўзгаради, жиззаки, эмоционал портланга мойил, баъзан агрессив бўлади.

4. *Меланхолик* — психологик фаолликнинг паст даражаси, ҳаракатларининг сустлиги, нутқнинг сиполиги ва тез толиқиш. Меланхоликни юқори эмоционал фаоллик, кучсиз намоён бўлувчи эмоцияларининг чуқур ва мустаҳкамлиги ажратиб туради. Одамовилик, гап кўтаролмаслик хусусиятлари ривожланиши мумкин.

Фаолият жараёнида кўпроқ характер акцентуацияси бор одамлар билан ишлашга тўғри келади. *Характер акцентуацияси — норманинг психопат билан чегарадош вариантини билдирувчи характер айрим сифат ва сифатлар тўпламининг ҳаддан ташқари кучли намоён бўлишидир. Характер акцентуацияси психопатлардан уларга хос бўлган учта белгининг бир вақтда намоён бўлмаслиги билан фарқланади. Бу белгилар: Вақт мобайнида характернинг барқарорлиги ҳамма*

вазиятларда ённасига намоён бўлиши ва ижтимоий дезадаптация (кўнголмаслик). Характер акцентуациясида одам психопатга ўхшаб психик жароҳат етказадиган ҳамма таъсирдан ҳам ранжисийвермайди, балки айрим “нозик ерига тегиб кетадиганларига” жавоб бериб, бошқаларига эътиборсиз қолади. Характер акцентуациясининг очиқ ва яширин (латент) шакллари мавжуд бўлиб, оила тарбияси хусусиятлари, ижтимоий муҳит, касбий фаолият, жисмоний саломатлик каби муҳим рол ўйнаовчи омиллар таъсирида осонгина бир-бирига ўтиб туриши мумкин. Характер акцентуацияси ўсмирлик даврида шаклланиб, вақт ўтиши билан силликланиб, компенсация қилинади. Фақат характернинг “бўи бўғинига” узоқ вақт таъсир қилувчи мураккаб психоген вазиятларда ўткир аффектив реакциялар, неврозлар, ҳатто психопатик тараққиёт шаклланиши мумкин.

Характер акцентуацияси мос равишда психопатик бузилиш турлари билан чегарадош бўлганлиги учун, унинг типологияси психиатрияда атрофлича ишлаб чиқилган психопатлар таснифига асосланади, бироқ бу тасниф айни пайтда психик соғлом одам характери хусусиятларини ҳам аке эттиради. Турли таснифлар асосида характер акцентуациясининг қуйидаги асосий типлари ажратилган:

1. Циклоид — яхши ва ёмон кайфият босқичларининг турли пайтларда алмашиб туриши.

2. Гипертим — доимий кўтаринки кайфият, бир йўла бир неча ишга ёпишиши хусусияти ва фаолият чанқоқлиги билан бирга келадиган юқори психик фаоллик, бошланган ишни охирига етказмаслик.

3. Лабил — вазиятга қараб кайфиятнинг кескин ўзгариши.

4. Астеник — тез толиқиш, жаҳлдорлик, депрессия ва ипохондрияга мойиллик (депрессия — руҳий сиқилиш, ипохондрия — ваҳима).

5. Сензетив — юқори таъсирчанлик, ҳадиксираш, шахсий тўлақонли эмаслик ҳиссининг кучайганлиги.

6. Психостеник — юқори хавотирлилик, бадгумонлик, журъатсизлик, доимий шубҳа ва мулоҳаза, ўз-ўзини таҳлил қилишга мойиллик, ритуал ҳаракатлар ва обсессия (иримчилик) хусусиятлари.

7. Шизонд — бошқалардан ажралиш, яққаланиш, интроверсия, ҳамдардликнинг йўқлиги ва эмоционал му-

носабатлар ўрнатишнинг қийинчилигида намоён бўладиган эмоционал совуқлик, мулоқот жараёнида интуициянинг етишмаслиги.

8. Эпилептоид — (баъзан шафқатсизлик элементлари билан) ғазабдан қутуриш ва қаҳр хуружи кўриниши тарзида намоён бўладиган агрессиянинг тўпланиши билан дарғазаб — ғамгин кайфиятга мойиллик, жанжалкашлик, тафаккурнинг эгилувчанлиги, ғоят даражада педантизм (ўтакетган расмиятчилик).

9. Тутилиб қолувчи (параноял) — юқори даражадаги шубҳаланувчанлик ва касаллик даражасидаги аразчилик, салбий аффектларнинг собитлиги, устунликка интилиш, бошқалар фикрларини қабул қилмаслик натижасида ўта жанжалкашлик.

10. Намойишкор (истероид) — тан олинисига эҳтиёж қониқтирилмаганда «касал бўлиб олиш», манманлик, қалтис ишларга қўл уриш билиш ифодаланадиган, ўзига диққатни жалб қилиш учун фойдаланиладиган ёлғончилик, фантазёрлик ва муғамбирлик, субъект учун нохуш бўлган факт ва ҳодисаларни сиқиб чиқариш хусусияти.

11. Дистим — тушкун кайфиятнинг устунлиги, депрессияга мойиллик, ҳаётнинг ғамгин ва қайғули томонларига берилиш.

12. Беқарор — атрофдагиларнинг таъсирига енгил берилишга мойиллик, доим янги таассуротлар, давралар қидириш, кишилар билан осонгина юзаки муносабат ўрната олиш.

13. Конформ — бошқаларнинг фикрларига ҳаддан ташқари боғлиқлик ва бўйсунувчанлик, танқидийлик ва ташаббускорликнинг етишмаслиги, консерватизмга мойиллик.

“Тоза” типлардан фарқли равишда характер акцентуациясининг аралаш шакллари кўпроқ учрайди. Масалан, бир вақтнинг ўзида бир неча тип хусусиятлари ривожланган оралиқ типлар, характернинг шаклланган структураси устига янги сифатлар қатлами тушиши кўринишидаги, аниқ қонуниятлар асосида ҳосил бўладиган амальгам типлар.

Ҳаётда кўпроқ норма ҳамда патология оралиғида турган одамлар билан ишлашга тўғри келади. Сир эмас, кўплаб раҳбарлар, менежерлар, артистлар, рассомлар, ёзувчилар, олимлар у ёки бу психик оғишга мойил бўлишиб, ўзларининг хулқлари, ноҳўя қилиқлари ёки ҳаёт фаолиятлари-

нинг зид шакллари билан атрофдагиларни лол қолдиришган. Бундай одамлар руҳий соғломлик ва касаллик чегарасида туришади. Улар озодликда оддий одамлардан кескин фарқ қилишади, агар ихтиёрий ёки қонун йўли билан руҳий касалликлар махсус муассасасига тушиб қолишса ҳам, улар бошқалардан кескин фарқ қилишади.

ПСИХОАНАЛИТИК ТИПОЛОГИЯ

Бу типологияда бешта асосий тин фарқланади:

Орал — бошқаларга кучли тобелик, бундай одамларнинг пассив майли очкўзлик ёки ҳаддан ташқари саҳийлик каби сифатлар билан бирга келади.

Анал — асосий сифатлари тежамкорлик, қайсарлик, тартибни севиш.

Уретрал — шуҳратпарастлик, уятчанлик бирга қўшилиб кетадиган рақобатчилик руҳи билан характерланади.

Фаллик — қатъийлик, ўзига ишонч ва собитқадамлик билан ифодаланади.

Генитал ёки мувозанатли.

ХЕЙМАНС — ЛЕ-СЕНН ТИПОЛОГИЯСИ

Бу типология бўйича характер учта асосий таркибий қисмнинг ҳар хил миқдордаги тўпламидан иборат.

1. Эмоционалик (Э+ ёки Э- кўринишида белгиланади).

Гап аини вазият одамда қандай осонлик билан эмоционал ҳолат (эмоция ёки ҳиссиёт) уйғота олиши ҳақида бормоқда.

Айрим одамларда ҳар куни бўлиб турадиган ҳодисалар (ташвиш, муваффақиятсизлик, хатолар ёки аксинча, яхши янгиликлар, тақдирланишлар, муваффақият ва ҳ.к) кучли эмоция уйғотади.

Бошқалар секинроқ, совуққонроқ муносабат билдиришади.

Совуққон одамларни ички эмоционал характерга эга бўлганлар билан аралаштириб бўлмайди. У ташқи намоён бўлмаслиги билан ҳам муҳимдир. Кузатувчан одам уни айрим белгиларига (юзнинг қизариши, оқариши, индамаслик, титраш ва ҳ.к) қараб сезиши мумкин.

2. Фаоллик (Ф+ ёки Ф- кўринишида белгиланади).

Фаоллик — бу ҳаракатга, режа ёки фикрни амалга оширишга эҳтиёждир.

Баъзи одамлар бекорчиликка тоқат қила олмайдилар. Уларга нима биландир машғул бўлиш ёқади. Улар тез қарор қабул қиладилар, қийинчиликдан кўрқмайдилар, уларни тушкунликка тушириш қийин. Улар ҳақида “эшикдан ҳайдасанг, тешикдан киради” деб гапирадилар. Лекин ҳаракат қилишдан олдин узоқ ўйлайдиган, ҳатто ҳаракат уларнинг кучини қирқиб қўядиган инсонлар ҳам бор. Улар вазиятни ҳал қилишдан кўра уни ўйлашга кўп вақт сарфлайдилар. Лекин бу шундай одамлар албатта дангаса бўлишади, дегани эмас.

3. Бирламчилик ва иккиламчилик (Б ва И кўринишида белгиланади.)

Бизнинг қарашларимиз, ҳиссиёт ва мақсадларимиз бизга узоқ ёки қисқа муддатли таъсир ўтказади. Баъзи одамлар узоқ вақт бошдан кечирганларининг таъсирида юрадилар, улар худди аккумуляторга ўхшайдилар: зарядга тўйиб оладилару, лекин уни секин сарфлайдилар. Улар, масалан, ўзларини ғазабга солган вазият таассуротини узоқ унута олмайдилар. Хафа қилган одамни узоқ вақтгача унутмайдилар, қадрли нарсани йўқотганда узоқ қайғурадилар, муваффақият ёки бахтли ҳолисани эслаганда тўлқинланиб кетадилар.

Уларнинг кайфияти аксарият бир текисда бўлади. Уларни камдан-кам тушкун ёки кўтаринки ҳолатда кўриш мумкин. Улар камдан-кам аччиқланишади, лекин сабр косалари тўлиб-тошганда ғазаблари даҳшатли бўлади. Улар ўз одатлари, тамойилларига содиқ бўлишади. Улар камдан-кам ўзгаришади, уларга бирор фикрни уқтириш қийин. Улар алоҳида мақсадларга эришиш учун тер тўкишлари мумкин. Улар сабр-тоқатли ва тиришқоқ бўлишади. Булар иккиламчи одамлардир.

Бошқа бир тоифа одамлар, аксинча, бошларидан кечирган ҳодисалар, ўз ҳиссиётлари таъсирида узоқ вақт ҳолишмайди. Улар албатта ҳиссиётларини тўкиб солишади. Улар бугунги кун билан яшашади, “иккиламчилар”-дан фарқли равишда ўтмиш ёки келажакка берилишмайди. Шунинг учун улар янги шароитга осон мослашишади. Шундай одамлар “бирламчи” деб аталади. Агар улар мақ-

садга тез эришолмасликларини кўришса, ундан осонгина воз кечиб қўя қолишади. Улар катга, лекин узоқ муддатли бўлмаган интилишга қобил. Тиришқоқ меҳнатга тоқатлари йўқ. Улар кутилмаган саргузаштларни яхши кўришади, икир-чикирлардан ижирганишади.

Эмоционаллик (+ ёки –), фаоллик (+ ёки –), бирламчи ва иккиламчиликнинг турли бирикмалари бўйича характернинг саккиз асосий хусусиятини кўрсатиш мумкин.

1. Э + Ф — Б — Асабий.
2. Э + Ф — И — Сентиментал.
3. Э + Ф + Б — Жуда фаол, жўшқин.
4. Э + Ф + И — Эҳтиросли.
5. Э — Ф + Б — Сангвиник.
6. Э — Ф + И — Флегматик.
7. Э — Ф — Б — Аморф ёки беғам.
8. Э — Ф — И — Апатик.

Булар албатта “тоза” типлар бўлиб, воқеликда камдан-кам учрайди. Лекин уларга мўлжал қилиб, аралаш типларни осонгина тасаввур қилиш мумкин.

Э + Ф — Б — **Асабий.**

Кучли, тартибсиз эмоционаллик: асабий одам — “ҳозир”нинг қули. У доимий эмас, шафқатсизликка ва гумонсиришга мойил. Лекин у тез муросага келади.

Унинг ақли тийрақ, лекин услубий эмас, импульсив, бир текис ва доимий бўлмаган фаоллик мавжуд.

Асабий одам таъсирчан, лекин эмоциялари ўткинчи бўлади. У фақат мақсадлари зарурият билан мос келгандagina ишлай олади.

Кучли ва қўзғалувчан, у ҳар доим янги ва кучли туйғуларни қидиради. У уйда зерикади, шунинг учун уйдан ташқарида кўплаб турли дўстларга эҳтиёж сезади. У ўтмиш билан кам ҳисоблашади ва айни пайтда ўзига маъқул бўлган нарсани қилади ва гапиради. Шунинг учун у кўпроқ ёлғончиликка мойил. У ҳақиқатни ўзининг лаҳзалик кайфияти ва истакларига бўйсундиради.

Бадгумон, чунки бошқалар ҳам шундай деб ҳисоблайди. Ўзидан кўнгли тўқ, бошқалар ҳам шу тасаввурда бўлишини ёқтиради.

Унинг гуруҳга таъсири кучсиз. Иш жараёнида уни доимий бир қолипда ушлаб туриш керак, нимани қандай қилиш кераклигини кўрсатиб туриш керак, у билан тўқнашишга боришдан қўрқмаслик керак, чунки у осонгина муросага келади. Бир маромдаги ишни ёқтирмайди.

Э + Ф — И — Сентиментал.

Сентиментал одам ҳам ҳиссиётга берилувчан, лекин асабий, ўз таассуротларидан тез узоқлашса, сентиментал ўз қувонч ва ташвишларини узоқ эслаб юради ва доим уларни қайта бошдан кечираверади.

Бу чуқур ҳаёлпараст ва доимий одамдир. У ёлғизликни ёқтиради, битта ёки иккита дўст билан кифояланади.

Сентименталнинг иккиламчилиги ўзи билан содир бўлаётган ва унга айтилаётган гапларни чуқур бошдан кечиришига, кўнглига яқин олишига сабаб бўлади.

Кайфиятидаги ўзгаришлар секин, лекин чуқур. У вазиятни соғлом баҳолашга ҳаракат қилади. У ўтмишини яхши эслайди ва келажак ҳақида ўйлайди. Ўз олатларига солиқ, ўзгаришларни ёқтирмайди.

Сентименталнинг кучли эмоционаллиги ва айтилганларни ҳисобга олиб, у билан эҳтиёткор бўлиш керак. Қўпол муомала унинг тундланишига, ёрилмаслигига сабаб бўлади. Журъатсиз ва нўноқ, ҳадиксировчи ва нозиктаъб бўлганлигидан ўзига юмшоқ ва ҳайрихоҳ муносабатни талаб қилади. У билан суҳбат ва муомалала адолатли бўлиш керак. Ҳар доим у билан ҳисоблашаётганларини намойиш этиб туриш керак. Унинг олатлари ва ишқибозликларига қарши бормаслик керак.

Э + Ф + Б — Жўшқин ва фаол.

Бирламчилиги туфайли бу характер катта куч, жасурлик, топқирлик ва тўла эркинлик билан ажралиб туради. Унинг аффективлиги баъзан қутурган характерга эга бўлади.

У импульсив, ишқибоз одам, унинг мустақиллиги баъзан анархия билан аралашиб кетади.

У хизматга тайёр, бошқаларга ҳамдардлик билан муносабатда бўлади ва ўз симпатияларини яширмайди. Очиқ кўнгли, лекин ўзгарувчан, қувноқ ва ҳар доим яхши кайфиятда юради. Ёрқин, жамиятнинг жони, ҳаёлпараст, лекин баъзан қўпол ҳам бўлади.

Уни тўсиқлар қўрқитолмайди, у ўз топқирлиги туфайли уларни айланиб ўта олади. Мақтанчоқ, ҳамма нарсани бўрттиришни яхши кўради. Ишонувчан, инжиқ эмас, кек сақламайди.

У жамоа ишида бажонидил деб иштирок этади, нима буюришса шуни қилади. У ҳатто танбеҳда ҳам симпатия ҳис қилиши керак. Уни кўпчилик олдида қойиб ва ерга уриб бўлмайди, узоқ эслаб юрмайдию, лекин ўша пайтда қаттиқ ғазабланиб кетиши мумкин. У ишга ғайрат билан киришиши мумкин, лекин доим унинг қизиқишини қўллаб туриш керак.

Бундай одамга унча муҳим бўлмаса ҳам, лекин дарров бажариладиган иш топшириш керак. Унинг фавқулодда яшовчанлигидан фойдаланиш керак, лекин унинг чалғиб кетишини ҳам унутмаслик керак.

Э + Ф + И — Эҳтиросли.

Бундай одамлар ишга бутун эҳтирослари билан бериладилар. Тартибни ёқтиришадил. Реакциялари журъатсиз. Агар жўшқинликлари тез-тез ва узоқ вақт тийиб турилмаган бўлса портламайдил. Акс ҳолда улар адолатли ғазабларини кўрсатишадил. Ақллари топқир ва ишончли. Муваффақиятларни тинч ва камтарона қабул қилишадил, ўз эътиқодларини алмаштиришни ёқтиришмайди. Бундай одамни тавсия этаётганда унинг нуқтаи назари раҳбариятникига тўғри келишини текшириб кўриш керак. Акс ҳолда зиддият келиб чиқиши мумкин. Шунингдек иккита эҳтирослига бир хил ишни топшириб бўлмайди, улар келишолмасликлари аниқ.

Э — Ф + Б — Сангвиник.

Бу омилкор, ишбилармон тип. У осон ва тез мослашади. Гапга кўнадиган ва оптимист, эпчил, корчалон. У оз кўзғалади ва бирламчи, шунинг учун хотиржам ва журъатли. Унинг ақли кенг, умумлаштиришга мойил, лекин аниқликни, асослилик ва объективликни яхши кўради. Унинг мулоҳазалари равшан ва ҳар қандай муаммо учун очиқ. Топширилган ишга катта масъулият билан ёндашади.

Э — Ф + И — Флегматик.

Бу характернинг энг муҳим белгиси совуққонлик ва унинг оқибатидаги ўта вазминликдир.

Флегматикнинг саломлашиши виқорли, совуқ ва ҳиссиётлардан ҳоли. У ўртоқлашишга мойил эмас, ёлғизликни маъқул кўради.

Кўп гапирмайди, суҳбатни асосий масалани ойдинлаштиришга буради. Баъзан илҳоми келса қўпол ҳазил қилади.

У ўзига ва яқинларига содиқ. Жуда иложсиз қолганда ёлғон гапириши мумкин. Ишда тартибни яхши кўради ва уни вазмин ва бир маромда бажаради. Покизаликни яхши кўради, баъзан бу одат маняга, педантизмга айланиши мумкин. Ўзига фойдали бўлса жон-жаҳди билан ишлашдан қўрқмайди. Ақли имиллаб ишлайди, лекин ишончли, чунки бу имиллаш ҳодисанинг сабабини билиш истаги билан боғлиқ. Флегматикни фақат далиллар билан ишонтириш мумкин.

Ундан, яхшиси, ишни лойиҳалаш ва тайёрлаш босқичида фойдаланиш керак. Бу босқичда унинг ташкилотчилик қобилиятлари, вазмин ва мувозанатлилиги қўл келади.

Э — Ф — Б — Аморф.

Аморф — инерт, мўрт. У буюрилганидан ортиғини қилмайди. Ақли тонқир эмас. У бугунги ишни эртага қолдиради. Унинг муомаласи оддий аниқликка ҳам эга эмас.

Э — Ф — И — Апатик.

Апатик қилаётган ишига бефарқ. У аниқ тартибни талаб қиладиган кундалик ишни қониқарли бажара олишга қобил.

Кайфияти ҳар доим бир текис, ёлғизликдан маълум даражада лаззатланади.

Бундай характерли шахслар хизматбарор эмас ва бошқаларга бефарқ.

Юқорида тасвирланган характерлар кам учрайди. Булар тоза типлар. Ҳақиқатда улар ҳар учала хусусиятнинг кўп ёки озлигига қараб қўшилиб кетади. Бундан ташқари маданий ва ахлоқий омиллар характернинг бу қирраларига шароит ва унинг талабларига қараб ё кучайтириб, ё худ сусайтириб таъсир кўрсатади.

ШЕЛДОННИНГ КОНСТИТУЦИОНАЛ ФАРҚЛАР ПСИХОЛОГИЯСИ

Шелдон темперамент фарқларини ажратиш учун тип эмас, компонентни асос қилиб олди. У 4000 нафар коллеж талабаларининг яланғоч ҳолда олдидан, ёнидан ва орқасидан олинган фотосуратларини ўрганиб чиқиб, ҳамма учун умумий бўлган учта вариантни ажратди.

Биринчиси умумий сферик шакл, юмшоқлик, жуда катта қорин, елка ва белда қалин ёғ қатлами, юмалоқ бош, катта ички органлар, шалвираган қўл ва оёқлар, тараққий этмаган суяк ва мускуллар билан ажралиб туради.

Иккинчиси учун кенг елка ва кўкрак қафаси, мускуллари яхши ривожланган қўл ва оёқлар, тери ости ёғининг минимал миқдори, оғир, салмоқли калла хосдир,

Учинчиси озғин одам, чўзиқ юзли, баланд пешона, ингичка қўл ва оёқлар, тор кўкрак қафаси ва қорин, тараққий этмаган мускуллар, тери ости ёғ қатламининг йўқлиги, яхши ривожланган нерв тизими билан ажралиб туради.

Шу белгилар асосида Шелдон гавда тузилишининг учта бирламчи компонентини ажратди ва уларни мос равишда: эндоморф, мезоморф ва экоморф деб номлади. Биологияда ўша даврдаги тассавурларга кўра эндодермадан ички органлар, мезодермадан суяк, мускул, юрак, қон томирлари, эктодермадан соч, тирноқ рецептор аппарати, нерв тизими ва мия ривожланади, деб қаралган.

Шелдоннинг иккинчи янгиллиги шу бўлдики, у алоҳида индивидда ҳар бир компонентни миқдорий баҳолаб чиқди. Бунинг учун у 7 балли баҳолаш шкаласини қўллади (1 абсолют минимум, 7 абсолют максимум ифодаланганлик тарзида). Шундай қилиб, ҳар бир индивид гавда тузилиши учта рақамдан иборат баҳода акс этди. Гавда тузилишини бундай баҳолаш тизими самототиплаштириш деб номланади. 3 рақамдан иборат айни одам гавда тузилиши компонентларининг намоён бўлиш даражаси одам самототипи деб аталади.

Масалан, 4—6—1 самототипли индивид ўртача даражада эндоморф, юқори даражада мезоморф ва экоморфнинг бутунлай йўқлиги, тўла эндоморф 7—1—1 формуласи билан, тўла мезоморф 1—7—1, тўла экоморф 1—1—7 формуласи билан ифодаланади.

Шелдон темперамент компонентларини аниқлаш учун шахс ёки унинг характерини аниқловчи 650 та сифатни ажратди. Мукамал таҳрирдан сўнг бу сон 50 тага қисқарди.

Шундан сўнг Шелдон 33 та одамни турли методикалар, суҳбат, анкеталар, сўровномалар, касбий фаолият таҳлили ва хулқини кузатиш, атрофдагилар билан ўзаро муносабатлари орқали ўрганди. 50 сифатдан ҳар бирини 7

балли тизимда ранг бўйича ҳисоблаб, ҳар бир индивидда унинг намоён бўлиш даражасини аниқлади.

Шелдон корреляция ёрдамида ҳамма сифатлар бўйича олинган баҳоларни солиштириб, ҳар бир гуруҳ ичида 0,6 ва ундан юқори корреляция ижобий коэффицентини тўплаган учта гуруҳни ажратди.

Ҳамма гуруҳлар бўйича сифатлар 22 тани ташкил қилди.

Шелдон аниқланган гуруҳлар "темпераментнинг бирламчи компонентларига" тўғри келади деб ҳисоблади ва ҳар бир гуруҳга **висцеротония, самототония, церебротония** деб ном берди (висцеротония — овқат ҳазм қилиш органларининг функционал устунлиги, самототония — ҳаракат апаратининг функционал ва анатомик устунлиги, церебротония — олий нерв маркази фаолиятининг устунлиги).

1. Висцеротония	2. Соматотония	3. Церебротония
1. Ҳаракат ва гавдани тутишда шалвираган	1. Ҳаракат ва гавдани тутишда ўзига ишонч	1. Ҳаракат ва унинг услубларида сиполик, гавдани эркин тутмаслик
2. Маиний кулайликни яхши кўриш	2. Жисмоний машқлар ва саргузаштларни яхши кўриш	2. Ҳаддан ташқари физиологик реактивлик, ташқи таъсирга ҳозиржавоблик
3. Реакциянинг сусайганлиги, секинлашганлиги	3. Сергайратлик	3. Реакция тезлигининг ортаганлиги
4. Овқатни яхши кўриш	4. Ҳаракатга эҳтиёж ва ундан лаззатланиш	4. Интимлиликка мойиллик
5. Овқатланиш эҳтиёжининг ижтимоийлашганлиги	5. Ҳукмронликка интилиш, ҳокимиятга чапқоқлик	5. Ҳаддан ташқари ақлий зўриқиш, диққат кучининг ортаганлиги, хавотир
6. Овқат ҳазм қилишдан лаззатланиш	6. Таваккалчиликка мойиллик	6. Ҳиссиётни яшириш, эмоционал сиполик
7. Мулозим муомалани яхши кўриш	7. Ҳаракат услубининг қатъийлиги	7. Кўз ва юз ҳаракатларининг нотинчлиги
8. Социофилия— купчилик билан бўлишга интилиш	8. Жангда жасурлик	8. Социофобия— ёлғизликни ёқтириш
9. Ҳамма билан хушмуомалалик	9. Мусобақада агрессивлик	9. Ижтимоий муносабатлар урнатишда қийналиш

1. Висцеротония	2. Соматотония	3. Церебротония
10. Мақтов ва маъқул-лашга чанқоқлик	10. Психологик ҳис-туйғусизлик, эмо-ционал бағритошлик	10. Янги одатларга ўр-ганиш қийинчилиги, кучсиз автоматизм
11. Одамларга интилиш	11. Клаустрофобия— торликдан қўрқиш	11. Бировларнинг эъти-борини йўқотишдан қўрқиш— агорафобия
12. Ҳиссиётлар намоён бўлишининг барқа-рорлиги	12. Раҳм-шафқатсизлик ва одобсизлик	12. Бошқа одамларнинг ўзига муносабатини ол-диндан кўра олмаслик
13. Сабр-тоқатлилиқ	13. Баланд овоз	Паст овоз, шовқин уйғотишдан қўрқиш
14. Беташвиш лаззат-ланиш	14. Оғриққа спартан-ча бепарволик	14. Оғриққа ҳаддан ташқари сезгирлик
15. Чуқур уйқу	15. Умумий тўполон-чилик, бақироқлик	15. Кам уйқу, сурун-кали толиқиш
16. Иродаси суэтлиқ	16. Ташқи кўриниш-нинг қаримсиқлиги	16. Ташқи қиёфа ва ҳа-ракат услубларининг ўспиринларча жонли-лиги
17. Мулоқот ва ҳис-сиётни намоён қи-лишда енгилтақлик, висцеротонча экстрो-версия	17. Муомалада экстр-роверсия, эмоция ва ҳиссиётларни яши-риш, соматотоник экстрроверсия	17. Церебротоник интроверсия
18. Мастлик ҳолатида дилкашлиқ ва юмшоқлик	18. Мастлик ҳолатида агрессивлик, қаттиқ туриш	18. Алкогол таъсирига чидамлилиқ
19. Оғир дамларда одамларга эҳтиёж	19. Оғир дамларда ҳаракатга интилиш	19. Оғир дамларда ёлғизликка интилиш
20. Болалиққа ва ўза-ро оилавий муноса-батларга интилиш	20. Ўспиринлик мақ-садлари ва вазифа-ларига йўналиш	20. Ҳаётнинг кечроқ даврларига йўналиш

Шелдон шундан сўнг тўрт йил давомида янги сифатларни қидирди ва бошқа гуруҳ хусусиятлари билан юқори ижобий корреляция хусусиятларини текширди. Бу маълумотларга у дастлабки рўйхатдаги қандайдир сифатлар гуруҳи ёрқин намоён бўлган индивидларни тасвирлаш ва таҳлил қилиш орқали эришди.

Натижада ҳар бир гуруҳнинг сифатлар рўйхати 20 тага етказилди. Шундай қилиб, темпераментнинг ҳар бир

компоненти 20 та сифат билан аниқланди. Бунинг учун ҳар бир сифат 7 балли тизимда баҳоланди ва барча 20 та сифатнинг ўртача арифметик баҳоси шу компонентнинг намоён бўлиш даражасини аниқлагани.

Ҳамма компонентлар (60 сифат) бўйича баҳоланган индивид ўз темпераменти индексини олди.

Тула висцеротоникнинг индекси 7—1—1, соматотоникники —1—7—1, церебротоникники 1—1—7 бўлди.

Ниҳоят, Шелдон соматотип билан темперамент ўрғасидаги алоқани аниқлашга уриниб кўрди. Бунинг учун у беш йил давомида 200 та балобага еган эркакни талқик қилиб, ҳар бир индивид учун соматотип ва темперамент индексини аниқлади.

ОИЛАВИЙ ПСИХОТЕРАПИЯ ҚОИДАЛАРИ

1. Эр-хотинлик бахтини барбод қилишининг энг ҳулай усули

Бир вақтлар Франция императори — буёқ Наполеон Бонапартнинг жияни Наполеон III дунёдаги энг гўзал аёл, графиня Мария Евгения Игнасия Августина де Монтихони севиб қолди ва унга уйланди. Унинг маслаҳатчилари бу қиз ҳеч кимга маълум бўлмаган испан графинининг қизи ҳолос деб ўқтиришга уринишди. Наполеон бу гапларга "Хўн, нима бўпти? Мен ўзим севган ва ҳурмат қилган аёлни менга номаълум аёлдан устун кўрдим" деб жавоб берди.

Наполеон ва унинг хотинида ҳамма нарса: соғлиқ, бойлик, ҳокимият, шуҳрат, гўзаллик, ўзаро сидқидил муҳаббат бор эди. Гўёки уларнинг оиласидан кўра бахтли оила бўлмаслиги керак эди.

Минг афсуски, бу оиланинг бахти кўп ўтмасдан сўна бошлади. Наполеон Евгенияни ўз эрига нисбатан тирноқ орасидан кир қидириш одатидан маҳрум қила олмади.

Евгения шубҳалар гирдобига берилиб, рашк ўтида қоврилиб, Наполеонга ҳатто давлат ишлари билан шуғулланиши учун ҳам бир дақиқа ёлғиз қолишига имкон бермай қўйди. У ҳатто унинг кабинетига бостириб кириш, унинг музокараларини барбод қилиш, уни ҳақорат қилишгача бориб етди. Охир-оқибат Наполеон ярим тунда яхши дўсти-

ни олиб, шаҳар кўчаларини ёлғизлик илинжида кезиш одатини чиқарди.

Граф Лев Толстой билан хотини дунёда энг бахтли яшашлари мумкин эди. Толстой бой-бадавлат, машҳур ёзувчи эди. Аста-секин у бойликдан нафратланиб, ўзи ёзган китобларидан уяла бошлади. У барча бойлигини деҳқонларга бўлиб берди, ёғоч косада овқатланиш, чипта ковуш кийиш, ўз хонасини ўзи йиғиштиришни одат қилди. Буларнинг ҳаммасига хотинининг бойликка ўчлиги, пул, зеб-зийнатни яхши кўриши сабаб бўлди. Хотини хатто Толстойнинг ҳар бир наир қилинган китоби учун гоно-рар талаб қиларди, Толстой эса бундан нафратланарди.

Оқибат, Толстой 82 ёшида совуқ октябрнинг қорли тунида уйдан чиқиб кетди ва 11 кундан кейин кичкина темир йўл станциясида вафот этди. Унинг сўнгги васияти хотинини ёнига қўймасликлари ҳақидаги илтимоси бўлди. Хотини ўз умрининг сўнггида, жон бераётиб, қизларига айтгани "Отангизнинг ўлимига мен сабабчи бўлдим" деган сўзлар эди.

АҚШ Президенти Авраам Линкольннинг хотини Мери Тодд бутун умр эрини эговлаб келди. Унга эрининг ҳали юриши, ҳали ўтириши, ҳали қулоғи, тиззасининг эгилиши ва ҳоказолари ёқмас эди. Унинг шаллақилиги бутун кварталга аён эди. Унинг айрим ақдсизликлари ҳатто ҳозир ҳам одамларни ҳайратга солади.

Эҳтимол ўқувчилар Наполеон, Толстой, Линкольн хотинларининг тирноқ орасидан кир қидиришларига ўзлари сабабчи бўлган бўлса керак, дейишлари мумкин. Бўлиши мумкин. Лекин уларнинг мана шу ҳаракатлари оила бахтини мустаҳкамлашга хизмат қилдими ёки уни янада ёмонлаштирдими?

Бирининг тунда қочишни одат қилишига, бирига қариганда уйдан кетишига, бирини ойлаб уйга қайтмаслик баҳонасини қидиришга мажбур қилди.

Демак, агар оилавий бахтингизни тезроқ, оз-оздан барбод қилмоқчи бўлсангиз, эрингизнинг тирноғи остидан кир қидиринг ёки, аксинча, **оилавий бахтингизни сақлаб қолмоқчи бўлсангиз, тирноқ остидан кир қидирманг шубҳа қилманг.**

2. Севинг ва бошқанинг ҳам яшашига имкон беринг

Дизраели айтган экан: "Эҳтимол, мен ҳаётимда кўп ҳа-тога йўл қўйишим мумкин, лекин мен ҳеч қачон севиб турмуш қурмайман".

У шундай ҳам қилган, 35 ёшида ўзидан 15 ёш катта бева аёлга уйланган. У бу аёлга фақат бойлиги учунгина уйланган. Бир қараганда бу нарса қандайдир бачканалик-дек туюлади, лекин уларнинг 30 йиллик биргаликдаги ҳаётида бу аёл фақат эри учун яшади. У ҳатто бойлигининг ҳам эрига қулайлик яратишга ёрдам бераётганлиги учун қайрларди.

Бу аёлнинг на илмда, на уй тутмида уқуви бор эди, лекин у эри билан муомала қилишда даҳо эди. У 30 йил давомида фақат эрини мақташ, уни кўкларга кўтаришдан чарчамасди.

Дизраели ҳаётидаги энг қимматбаҳо нарса хотини эканлигини яширмасди. Мери Эни дўстларига ҳар доим "эримнинг гамхўрлиги туфайли менинг ҳаётим тўла бахтдан иборат" деб кўп қайтарарди. Баъзан Дизраели хотинига "Биласанми, барибир мен сенга бойлигинг учун уйланганман" деб ҳазиллашарди. Шунда хотини жилмайиб: "Биламан. Лекин яна менга уйланишингга тўғри келса, энди севиб уйланишинг, шундай эмасми?" деб жавоб берарди.

Генри Джеймс таъкидлайди: **"Бошқа одамлар билан ўзаро муносабатда шунчунутмаслик керакки, уларнинг ўзлари хоҳлагандек бахтли бўлишига ҳалақит қилмаслик керак"**.

Ёки **"Никоҳнинг муваффақияти бу лойиқ одам топишдагина эмас, бу ўзининг ҳам шундай одам бўлишга қобиллигинда"**.

Демак, онлавий ҳаётингизда бахтли бўлмоқчи бўлсангиз, **ўз турмуш ўртоғингизни ўзгартиришга ҳаракат қилманг**.

3. Таққид қилманг

Дизраелининг ижтимоий фаолиятдаги энг зўр рақиби Гладстон эди.

Бу иккала рақибнинг ҳаётда битта ўхшашлик томони бор эди. Иккаласи ҳам онлавий ҳаётда ниҳоятда бахтли эди. Гладстон хотини билан 59 йил бирга яшади ва 59 йил бахтли умр кечирди. Бунинг сабаби у ҳеч қачон уйдаги-

ларни танқид қилмас эди. Агар у эрталаб ошхонага кириб, ҳамманинг ухлаб ётганлиги, нонушта тайёр эмаслигини кўрса, овозини баландлатиб, Англиядаги энг банд одам пастда ўз нонуштасини кутаётганлигини ашула қилиб айтар эди. Одамларга илтифотли ва меҳрибон бўлган бу инсон оила даврасида танқиддан ўзини тиярди.

Екатерина, агар унга ошпаз куйиб кетган гўшт берса ҳам, иштаҳа билан овқатланиб, ошпазга миннатдорчилик билдирар экан.

АҚШда У.Ливингстон Ларнеднинг "Отанинг тавбаси" ҳикояси доимий нашр қилиниб келинади. Бу отанинг ўз ёш ўғли олдидаги сидқидилдан тавба қилиши ҳақидаги ҳикоядир.

"Келин салом" видеофилмининг охириги сериясидаги эр-хотин суҳбати эпизодини эсланг. Агар эр хотинининг "нимага ҳаммангиз менга айбдордек қарайсиз?"— деган саволига, "ҳаммасига сен айбдорсан"— деб ҳақиқатни айтганида хотин ўзини ҳимоя қилиш мақсадида бошқаларни айблай бошларди. Бунинг ўрнига унинг "Кечир, мен сени бахтли қила олмадим"— деган сўзлари хотиннинг ўз айбини тан олишига ва оиланинг тикланишига сабаб бўлди.

Демак, агар **оилавий бахтни сақлаб қолмоқчи бўлсангиз, танқид қилманг.**

4. Ҳаммани бахтли қилишнинг энг тез усули

Одатда, эркаклар аёлларни тез-тез бирга овқатланишга таклиф қилиб туришади. Агар жамиятда озми-кўпми маълум бир мавқени эгаллаб турган аёл таклиф қилинса, эҳтимол у бутун овқатланиш давомида фақат ўз ишидан гапиради. Турли мавзуларда маъруза ўқийди, ҳатто овқат пулини ҳам тўламоқчи бўлади.

Натижада бундай аёл бир умр ўзи овқатланишига тўғри келади. Баъзан оддий, маълумотсиз аёл ҳам овқатланиш пайтида диққат билан қулоқ солади, яна "менга ўзингиз ҳақингизда яна бирон нарса айтиб беринг"— деб сўрайди. Шундан сўнг эркак ўз дўстларига "бу аёл унчалик гўзал эмас, лекин мен ундай ажойиб суҳбатдошни кўрган эмасман"— дейди.

Эркаклар аёллар учун энг муҳим нарса кийим ҳисобланишига эътибор бермайдилар. 90 ёшга кириб кўздан

қолган аёл 40 ёшдаги расмида қандай кўйлақда эканлиги билан қизиқиши мумкин.

Агар эркак ва аёл кўчада бошқа эркак ва аёлни учратишса, аёл эркакдан кўра кўпроқ бошқа аёлнинг қандай кийинганлигига эътибор беради.

Эркаклар беш йил олдин қандай кўйлақ кийганлигини умуман эсидан чиқариб қўйишади. Француз ўғил болаларини бир кеча давомида бир неча марта аёл кишининг кўйлаги, шляпасини мақташга ўргатишар экан.

Бир деҳқон аёл эркаклар ишдан чарчаб келишса, олдиларига бир боғ пичан қўйибди. Улар аччиқланишса, аёл "Сизлар буни хашак эканлигини пайқамайсиз дебман. Мен сизларга 20 йилдан бери овқат пишираман, ҳеч бўлмаса бирор марта хашак емаётганликларингни айтмагансизлар" — дебди.

Демак, тўртинчи қоида шуки, **оилавий бахтингизни сақлаб қолиш учун бир-бирингизга сидқидилдан мишнатдорчилик билдириг.**

5. Аёллар учун бу жуда муҳим

Аёлларнинг битта муҳим хусусияти шуки, улар нимагадир туғилган кунларни яхши эслаб қолишади. Бунинг сири хозирча номаълум.

Мутахассисларнинг таъкидлашича, баъзан оддий, майда-чуйда одатлар: масалан, "ишга яхши бориб келинг, яхши бориб келдингизми" каби сўзлар, кутиб олиш, нарсани дарров қўлдан олиш каби одатлар оилани мустаҳкамлашда катта аҳамиятга эга экан.

Мана бу қоидани ҳамма ўзига ёзиб, эслаб қолиши керак: **Мен бир марта ҳаётга келаман. Шундай экан, қандайдир одам зотига нисбатан меҳрибонлик кўрсатишим, яхшилик қилишим керак. Мен яхшилик қилиш имкониятини қўлдан чиқармаслигим керак, чунки ҳаётга бир марта келаман."**

Демак, бешинчи қоида шуки, **оилада бир-бирингизга озгина бўлса ҳам диққат-эътибор кўрсатишг.**

6. Агар бахтли бўлмоқчи бўлсангиз, бу қоидага бепишанд бўлмашг.

Мулоимлик оилада энг муҳим фазилат. Агар аёллар ўз эрларига бегона эркакларга кўрсатган мулоимликларини кўрсатишганда эди, ҳамма оилалар бахтли бўлар эди. Ҳар қандай эркак қўпол аёлдан қочиб кетади.

Биз бегона одамга ҳеч қачон "Яна шу гапни қайтаряпсизми? Қанча қайтариш мумкин" — деб айтмаймиз. Ҳеч қачон бегона одамнинг чўнтагини, шахсий буюмларини, хатларини титкиламаймиз. Энг яқин одамларимизга эса буларнинг барчасини раво кўришимиз мўмкин.

Маълум бўлишича, бизга энг қўпол, аччиқ сўзларни айтадиганлар ўз оила аъзоларимиз экан. Баъзи одамлар ўзининг тушкун кайфиятини ҳеч қачон уйдагиларга билдиришмайди. Айримлар эса кўчадаги барча кўнгилсизликлар учун бор дардларини уйдагиларга тўкиб соладилар.

Аслида ҳар бир эркак ўз хотинига ширин гапирса, унинг ҳамма нарсани қилишини билади. Масалан, агар эр хотинига ўтган йилги кўйлагида қандай гўзал кўринишини айтса, у бу кўйлагини охириги модадаги кийимга алмаштирмаслигини билади. Агар хотинига унинг қандай яхши бека эканлигини айтса, унинг қанчалик рўзғор учун жон куйдира бошлашини ҳам эр билади.

Ҳар бир аёл ҳам эрига бу нарсаларнинг маълум эканлигини билади, чунки аёлнинг ўзи эрини бу ҳақда тўла информация билан таъминлаб қўйган. Ва аёл ҳеч қачон эри нима учун ширин гапириб ҳамма нарсага эга бўлиш ўрнига, қўпол гапириб, эвазига хотини пулини, бойлигини совуришига йўл қўйишини билмайди.

Демак, олтинчи қоида шуки, **илтифотли бўлинг.**

7. Эр-хотинлик муносабати масалаларида саводсиз бўлмаг.

Тадқиқотчиларнинг аниқлашича, никоҳнинг бузилишига асосан тўртта нарса сабаб бўлар экан.

1. *Жинсий номутоносиблик.*
2. *Дам олиш вақтини қандай ўтказиш фикридаги фарқ.*
3. *Молиявий қийинчиликлар.*
4. *Психик, жисмоний ҳамда эмоционал бузилиш.*

Эътибор беринг: жинсий масала биринчи ўринда, молиявий масала эса, фақат учинчи ўринда турибди.

Джон. Б.Уотсон айтадики: *"Секс инсон ҳаётида ҳамма тан олган энг муҳим нарса ҳисобланади. Ҳамманинг тан оли-*

ишча, айнан шу нарса кўпчилик эркак ва аёллар бахтининг барбод бўлишига сабаб бўлади."

XXI асрда, одамларнинг аксарияти маълумотли ҳисобланган даврда, уларнинг кўпчилиги жинсий масалада саводсиз эканлиги баъзан оғир оқибатларга олиб келади.

Оила қураётган ёшларнинг кўпчилиги ҳозирда жинсий масалада саводсиз ҳисобланади. Натижада бу нарса баъзан психологик импотенция ёки фригидликка сабаб бўлади, натижа эса баъзан фожиали бўлиши ҳам мумкин. Деярли оммавий жинсий саводсизлик шароитида ажралишларнинг фақат 16 фоиз эканлигидан хурсанд бўлиш керак. *Кўпчилик оилалар расман ажралишмаган бўлсаларда, аслида никоҳда ҳам турмайдилар, улар ўзига хос арасада яшайдилар.*

Доктор Баттерфильднинг айтишича: *"Жинсий муносабатлар эр-хотинликда қониқиш пайдо қиладиган бир қатор омилларнинг биттаси ҳисобланади. Лекин шу нарса жойида бўлмаса, бошқа ҳеч нарса жойида бўлмайди.*

Демак, охириги қоида: **Жинсий муносабатлар ҳақида ёзилган яхши қўлланмаларни ўқиб чиқинг.**

ПСИХОЛОГНИНГ КАСБ ЭТИКАСИ КОДЕКСИ

Психологнинг касбий фаолияти у қайси соҳада (таълим тизими, ишлаб чиқариш, тиббиёт, ҳуқуқ-тартибот, оила хизмати ва ҳоказо) ишлашидан қатъи назар, мижозлар олдидаги ўта масъулиятлилиги билан характерланади. Психолог уларга ёрдам бера олиши учун уларнинг ишончига муҳтождир.

Психологнинг вазифаси инсониятнинг билимларини кенгайтириш, бу билим ва кўникмаларни айрим индивид ва бутун жамият фаровонлиги учун қўллашдан иборатдир. Психолог инсон шахси дахлсизлиги ва фазилатлари ҳамда одамнинг фундаментал ҳуқуқларини ҳурмат қилиши шарт.

1. Психолог ўз касбий фаолиятида ҳалоллик намоён қилишга ва унга билдирилган ишончни оқлашга мажбур.

У ҳар доим жамият олдидаги бурчини ёдида тутиши лозим, чунки унинг ҳаракатлари одамлар ҳаётига сези-

ларли даражада таъсир кўрсатади. Психолог ҳар бир одамнинг ўз қарашлари ва эътиқодларига мос ҳаракат қилиш ҳуқуқини тан олиши ва ўз касбий фаолиятида объективликка ва тахмин, фаразларга асосланиб фикр юритмасликка интилиши лозим.

2. Психологнинг масъулиятли касбий фаолияти унинг ўз соҳасида ўта билимдон бўлишини талаб қилади. Психолог виждонан тайёргарлик кўриш йўли билан ўз фанининг энг сўнгги янгиликларидан хабардор бўлиши шарт. Шу билан бирга у касбий фаолиятини тартибга соладиган қоидаларни ҳам билиши керак. Психолог ўзи зарур билим ва малакага эга бўлган хизмат турларининггина таклиф қилиши мумкин. У ўз ишида илмий ва синаб кўрилган методларни қўллайди. Психолог илмий фаоллик принципига амал қилиши ва олинган натижаларни текшириб кўриши керак.

ПСИХОЛОГНИНГ МИЖОЗЛАР ВА ПАЦИЕНТЛАРГА НИСБАТАН ХУЛҚИ

1. **Ўзаро ишончли муносабатлар.** Психологнинг мижоз ёки пациент билан ўзаро муносабатлари ҳар иккала томоннинг бир-бирига тўла ишонч ўрнатилиши зарурати туфайли ҳам алоҳида характерга эга. Психолог ўртадаги ўзаро ишонч йўқолган тақдирда касбий мажбуриятни ўз зиммасига олмаслик ёки уни тўхтатиш ҳуқуқига эга.

Аниқлик киритиш мажбурияти. Психолог мижоз ва пациентни ҳар бир муҳим қадам ёки даволаш характери ҳақида хабардор қилиши шарт. Клиник шароитда психолог беморнинг диққатини эҳтимол тутилган таваккалчиликка ва даволашнинг муқобил методларига қаратиши лозим.

2. **Холисликни сақлаш.** Клиник психолог ўз мижозлари билан ҳар қандай шахсий муносабатларга киришишдан сақланиши лозим.

3. **Индивидуал маслаҳат олиш ва даволаниш ҳуқуқи.** Мижозлар психологнинг маслаҳатини олиш ва даволанишда учинчи шахснинг иштирок этишини рад қилиш ҳуқуқига эга. Мижозлар шундай хоҳиш билдиришганда психолог уларга тўсқинлик қилмаслиги лозим.

4. Клиник психологнинг алоҳида мажбуриятлари. Агар психолог клиникадаги даволаш жараёни ижобий натижа бермаслигига ёки миждознинг соғлиги учун хавф туғдиришига ишонч ҳосил қилса, дарҳол таъсир кўрсатишни тўхташни лозим.

ПСИХОЛОГНИНГ ҲАМКАСБАЛАРИ ВА БОШҚА СОҲА ВАКИЛЛАРИГА НИСБАТАН МУНОСАБАТИДАГИ ХУЛҚИ

1. Ҳамкасабаларига нисбатан муносабатидаги хулқи. Психолог ўз ҳамкасабаларини ҳурмат қилиши ва уларнинг касбий ҳаракатларини асоссиз танқид қилмаслиги шарт.

Психолог ўз ҳаракати билан ҳамкасабасининг ишсиз қолиши ёки ўз фаолият соҳасидан сиқиб чиқарилишига йул қўймаслиги лозим. Агар психолог, ҳамкасабаси ўз касбига нолойиқ ҳаракат қилгани деб ҳисобласа, биринчи навбатда бу фикрни унинг юзига айтиши керак.

2. Бошқа касб вакилларига муносабатидаги хулқи. Бошқа соҳа вакиллари билан муносабатда психолог тоқатлилиқ, ёрдам беришга тайёрлик, холислик фазилатларини намоян қилиши керак. Бошқа касбларни даражаси бўйича бўлиш ярамайди.

Одамларни ишга қабул қилишда психолог ўз билимдонлиги доирасида мустақил ҳаракат қилиши ва қонун талаб қиладиган касб сирини сақлаш мажбурияти ҳақида эслатиб ўтиши лозим.

Психолог унга касбий раҳбарлик қилишни фақат ўзига ўхшаган психолог амалга ошириши мумкинлигини эслатиб ўтиши лозим.

Шу билан бирга психолог яна ўзидан талаб қилинадиган нокасбий ва ахлоқсизлик характеридаги талабларни бажара олмаслигини ҳам эслатиб ўтиши шарт.

МАЪЛУМОТЛАРДАН ФОЙДАЛАНИШ

1. Психологик хизматлар тижорат принципларига эмас, фақат касбий принципларга бўйсунитиши лозим.

2. Психологлар ўзлари яхши эгалламаган ёки самаралилиги касбий ёки илмий жиҳатдан шубҳали бўлган мах-

сус муолажа, методикалар ёки бошқа услубларни таклиф қилмасликлари керак.

3. Агар психологга унга маълум бўлмаган қандайдир имкониятларни билиши ҳақида маълумот хабар қилинса, у бундай маълумотни рад қилиши лозим.

4. Психологлар мижозлар ёки пациентларга ўзлари кўрсатаётган хизматнинг самаралилигини муболаға қиладиган маълумот бермасликлари лозим.

ПСИХОЛОГИК ТАДҚИҚОТ ЎТКАЗИШ

Психологик тадқиқотлар унда одамларнинг текширилувчи сифатида иштирок этишига боғлиқ. Психолог тадқиқотчи билан текширилувчилар ўртасидаги ўзаро муносабат ва бундан келиб чиқадиган масъулият спецификасини англаши текширилувчи шахснинг яхлитлиги ва нуфузига зарар етказмаслигига ишонч ҳосил қилиши лозим. У текширилувчиларнинг хавфсизлиги, хотиржамлиги, бардамлигини таъминлаш ва пайдо бўлиши мумкин бўлган таваккалчилик имкониятини минимумга тушириш учун ҳамма чораларни кўриши керак.

Психологик тадқиқотда иштирок этини ихтиёрийдир. Текширилувчиларга тадқиқотда иштирок этиш ҳақидаги қарор қабул қилишлари учун муҳим аҳамиятга эга бўлган тадқиқотнинг хусусиятлари ва эҳтимол туғилган таваккалчилик ҳақидаги билимлар уларга тушунарли шаклда хабар қилиниши лозим. Текширилувчиларга яширин кузатишнинг ҳар қандай шакли хабар қилиниши керак. Тўла информация бериш ўтказилаётган тадқиқотнинг мазмунига тўғри келмайдиган айрим ҳолатларда уларга амалга оширилаётган дастур ҳақида тўла маълумот бериш имконияти йўқлигини айтиш зарур. Мумкин бўлган ва текширилувчиларга зарар етказмайдиган айрим ҳолларда тушунтириш ишлари эксперимент тугагандан кейин амалга оширилиши мумкин.

Психолог текширилувчиларнинг жисмоний ёки психологик ҳолатига зарар етказишга олиб келадиган таъсирларни қўлламаслиги керак. Текширилувчида кутилмаганда стресс реакцияси пайдо бўлса, эксперимент ўша заҳоти

тўхтатилиши шарт. Психологик эксперимент алоҳида шароитларда ўтказилиши лозим.

ИШЛАБ ЧИҚАРИШ ПСИХОЛОГЛАРИНИНГ КАСБ ЭТИКАСИ

1. Психолог ҳал қиладиган масалалар доирасига фақат психологик усуллар билан ечилиши мумкин бўлган меҳнат шароити, ижтимоий муносабатлар ва ходимларнинг касбий фаолияти билан боғлиқ муаммолар киради.

2. Психологнинг мақсади корхонада алоҳида шахслар, шунингдек жамоани ҳимоя қилини ва унга ёрдам қилишдан иборатдир. Шундай қилиб, у ходимлар билан маъмурият ўртасидаги зиддиятли ҳолатларда умумий манфаатлар билан ҳар бир алоҳида шахс манфаатлари ўртасидаги мақсадга мувофиқ мувозанатни сақлаши лозим. Психологнинг вазифаси корхонадаги меҳнат ижодий, самарали ва мароқли бўлиши учун имкони бўлган ҳамма ишни қилишдан иборатдир.

3. Психолог ўзининг жамоадаги мақомига ва шахсий фаолиятининг моддий шароитларига нисбатан ўз мажбуриятини бажариши учун мақсадга мувофиқ шарт-шароитларни таъминлаши лозим.

4. Психологнинг асосий мажбурияти — амалий ёрдам кўрсатишдир. Шу мақсада у пайдо бўладиган муаммоларни энг яхши кўринишда ҳал қилишга имкон берадиган маъмурият ва бошқа ҳимоя соҳаларининг амалиётчи-мутахассислари билан фаол ҳамкорлик қилиши лозим. Бундай мутахассисларга саноат корхоналарининг тиббий маслаҳатчилари, маъмурият ходимлари ва инженер-техник ходимлар киради. Психологнинг улар билан муносабати тенг ҳуқуқлилик асосида бўлиши керак.

5. Психолог ўзининг иқтисод ва ташкилотчилик назарияси соҳасидаги, шунингдек ўзи банд бўлган ишлаб чиқариш соҳаси бўйича билимларини такомиллаштириб бориши лозим.

6. Бевосита ишлаб чиқаришда ишлаётган ёки корхонада талқиқот ўтказётган психологлар тадқиқот бошланишидан олдин текширилувчиларга натижаларнинг корхона маъмуриятига хабар қилинишини айтишлари шарт. Янги

ходимларни ишга қабул қилишда ва уларнинг касбга лаёқатлилигини текширишда психолог текширишнинг мақсадларини айтиб, уларнинг текширишга ўз розиликлари билан келишларини таъминлаши зарур.

7. Манфаатдор шахсларни тадқиқотнинг психологик натижаларидан хабардор қила туриб, психолог баён қилинаётган информациянинг текширилувчига руҳий жароҳат етказувчи омиллари бўлмаслиги учун шакл ва ҳажм жиҳатидан мулоҳаза қилиб кўриши шарт.

8. Бошқа мутахассисларнинг хулосалари текширилувчига фақатгина шу мутахассисларнинг расмий розилиги бўлган ҳолдагина айтилади.

9. Корхона янги қабул қилинаётган ходимни касбий лаёқатлилиги бўйича йўллаганда эксперт психолог салбий хулосага келса, ана шу шахс учун касбий фаолият олиб бориш мумкин бўлган бошқа соҳаларни кўрсатиши керак.

Агар текшириш пайтида психолог текширилувчини психиатрик (ёки ҳар қандай бошқа тиббий) кўриқдан ўтказиш ёки даволаш зарурлигини пайқаса, у бу ахборотни мумкин бўлган шаклда ё текширилувчига, ёки унинг учун жавобгар шахсга айтиши лозим.

10. Ҳар қандай психологик кўрик ундан ўтувчи ҳеч нарса яширмаганда муваффақиятли ўтади, психолог кўриқдан ўтувчини у баён қилаётган шахсий маълумотлар сир сақланишига ишонтириши лозим. Психологнинг ҳисоботи шундай тузилиши керакки, унда кўриқдан ўтувчининг шахсини аниқлаш мумкин бўлмасин.

Кўриқдан ўтказиш ҳақида фармойиш берган маъмурият кўриқ билан боғлиқ маълумотларни сир сақлаш унга ҳам тааллуқли эканлиги ҳақида огоҳлантирилиши керак. Маъмуриятга кўриқ натижалари ва ўз хулосаларини маълум қилаётганда психолог хизмат вазифаларига, корхона манфаатларига ва ходимнинг ўзига тегишли бўлмаган маълумотларни очишдан ўзини сақлаши лозим.

Агар кўриқ жараёнида психолог магнитофон, яширин микрофон ёки яширин визуал кузатиш мосламасидан фойдаланса, бу маълумотлар турли ноқобил шахслар қўлига тушмаслигига ишонч ҳосил қилиши шарт. Психолог тестлар ва бошқа психологик тадқиқот материалларининг бегона одамлар қўлига тушиб қолмаслиги учун бевосита

масъул. Бундай материалларни у фақат ўзига ўхшаган психолог-мутахассисгагина бериши мумкин.

11. Психологнинг ҳисоботида фақат шартномада кўзда тутилган маълумотларгина ақс этиши лозим. Ҳисобот уни нотўғри тушунишга ёки нотўғри қўллашга асос бермаслиги керак.

12. Индивидуал ёки жамоавий тадқиқотлар ўтказилганда, шунингдек, жамоадаги (ҳамкасблар, бошлиқ-бўйсунувчилар ўртасидаги) муносабатлар баҳоланганда психолог бу маълумотларни қанчалик очиқ маълум қила олиши ва бу маълумот қандай реакция уйғотиши мумкинлигини мулоҳаза қилиб кўриши керак.

13. Ҳар қандай шартнома тузаётганда психолог маълумотларни нашр қилиш ҳуқуқини сақлаб қолади. Бироқ корхона ҳақидаги маълумотлар маъмуриятнинг оғзаки ёки ёзма розилиги бўлгандагина нашр қилиниши мумкин.

14. Психологик маълумотга эга бўлмаган кўнчилик одамлар учун мўлжалланган, яъни оммавий нашрларда (маъруза, оммабоп мақолалар) баъзи методларни (тестлар ва ҳоказоларни) ёритмаган маъқул. Мутахассисе бўлмаган шахслар бу методларни қўллаб, шахс психикасига зарар етказиши мумкин. Бундан маълумотларни фақат мутахассислар учун мўлжалланган маъруза ва мақолаларда ёритиши мумкин.

15. Психолог ўз миждарининг диний ва ахлоқий эътиқодларини ҳурмат қилиши ва касбий аралашини учун зарур бўлган сўровда ҳисобга олиши зарур.

Психологик тадқиқотларда ҳар доим индивиднинг шахсиятига, эътиқодларига, интим вазиятларга ҳурмат билан қаралиб, сексуал ҳуққ, қариялар, беморлар ва жиддий руҳий жароҳатни бондан кечиргандар тадқиқ қилинганда камтарлик ва олижаноблик намоён қилиниши лозим.

РЕКЛАМА ПСИХОЛОГИЯСИ

Психологнинг реклама хизмати осойишта, вазмин тарзда, касб малакаси ва лозим бўлган жойда қўллаган методларни кўрсатган ҳолда амалга оширилиши керак. Кафолатлар бериш, касбий ютуқларни кўкларга кўтариши ва муваффақиятли ҳолатларни санаб ўтишдан доимо сақланиш лозим.

Бирон бир йўл билан (реклама, ташриф қоғозлари, ёрликлар, дастурларда) ўзи ҳақида нотўғри, тақдим қилини-

маган илмий даража, унвон ва ҳоказоларни маълум қилиш мумкин эмас. Бундай маълумотлар нотўғри тушунча ҳосил бўлишига олиб келиб, касб этикасини қўпол равишда бузиш ҳисобланади.

ИШИ ШАРОИТИНИ ТАЪМИНЛАШ

1. Психолог ўз вазифасини самарали бажаришига имкон берадиган меҳнат шароитининг яратилишига эришиши лозим.

2. Психолог ҳозирги замон психология фани ва амалиёти нуқтан назаридан бажариш мумкин бўлмаган муаммони ҳал қилишга ҳаракат қилиши мумкин эмас.

СИР САҚЛАШ БЎЙИЧА ПСИХОЛОГНИНГ МАЖБУРИЯТЛАРИ

1. Психолог касби бўйича ўзи билан алоқада бўлган текширилувчиларга тегишли бўлган барча маълумотларни сир сақлаши шарт (Текширилувчилар деганда психологга маслаҳат ёки ёрдам сўраб мурожаат қилган, индивидуал ёки гуруҳли кўрикдан ўтказилган барча шахслар тушунилади). Психолог ўзи ишлаётган ташкилотнинг хизмат сирларини сақлашга мажбур.

2. Психолог оғзаки ёки ёзма илмий маълумот бераётганда касб сирини сақлаши шарт. У ўзига маълум бўлган шахсий маълумотларнинг мақола, ҳисобот ёки маъруза орқали ноқобил одамларга маълум бўлиб қолмаслигига ҳаракат қилиши керак. У кўрикдан ўтган шахсларнинг исми-шарифлари яширин қолишига эришиши лозим.

3. Психологнинг касбий сирини сақлаш мажбурияти кўрикда, маълумотларни қайта ишлашда қатнашаётган, шунингдек амалиёт ўтказаётган, яширин маълумотларни ўқиши мумкин бўлган ҳамма шахсларга тегишли. Психолог бу ҳақда уларни керакли пайтда ва мумкин бўлган шаклда огоҳлантириши лозим.

4. Агар жамият ёки фуқаро ҳуқуқини ҳимоя қилиш зарурати туфайли маълумотлар бошқа шахс ёки расмий идораларга берилиши керак бўлса, манфаатдор томонлар бу ҳақда хабардор қилиниши лозим.

ПСИХОАНАЛИТИК АТАМАЛАРНИНГ ИЗОҲЛИ ЛУҒАТИ

• **Агрессия.** Кимгадир зарар етказиш учун йўналтирилган жисмоний ёки вербал (нутқли) хулқ. Лаборатория экспериментларида агрессия деганда ҳиссиётга таъсир қилиш учун электр токи билан зарба бериш ёки суз билан нафсониятга тегиш тушунилади. Агрессиянинг бундай социал-психологик таърифига кўра, одам агрессив бўлмаган ҳолда қайсар бўлиши мумкин.

• **Адаптация даражаси феномени.** Кўзгочиларнинг аниқ даражасига мослашиш ва оқибатда айнан шу даражада содир бўладиган ўзгаришларга жавоб бериш ҳамда диққатни қаратиш.

• **Альтруизм.** Кимгадир онгли шахсний эгоистик манфаатлар билан боғлиқ бўлмаган ёрдам кўрсатиш нияти.

• **Анал босқич.** Психосексуал тараққиётнинг иккинчи босқичи бўлиб, унда бола пшаклар фаолиятини назорат қилиш ва лаззатланишни ахлатни тутиб туриш ва ўз вақтида чиқаришга жамлайди.

• **Анал характер.** Фрейднинг анал босқич тараққиётида тугилиб қолган шахс типи ҳақидаги концепцияси. Бундай характерга эга бўлган одам бахил, қайсар, ҳамма нарсани тамловчи (анал — ушлаб турувчи тип) ёки қаҳрли, тартибсиз ва шафқатсиз (анал — агрессив тип) бўлади.

• **Литикатексис.** Инстинктларнинг қондирилишига имкон бермайдиган тўқинлик.

• **Атрибуциянинг фундаментал хатоси.** Кузатувчиларнинг хулққа вазиятнинг таъсирини каментиб, диспозиция (ички шахсний сифатлар) таъсирини бўрттириб баҳолаши (Шунингдек, у мос келиш ншончи деб ҳам аталади. Биз аксарият одамнинг хулқи унинг диспозицияларига мос келади деб ҳисоблаймиз).

• **Ахлоқий хавотир.** Индивидуумнинг Эгоси ("Мен") Супер- Эго (Юқори-Мен) гомонидан жазоланиш хавфи туғилганда у ҳис қиладиган уят ва айбдорлик ҳисси.

• **Баҳолаш қўрқуви.** Бизни бошқалар қандай баҳолашларидан хавотирланишимиз.

• **Бидъат.** Гуруҳ ёки унинг алоҳида аъзоларига нисбатан асоссиз салбий установка.

• **Бирламчи жараён.** Туғма эҳтиёжларни фантазияда қондириш. Асосий эҳтиёжни қондириш билан ассоциация қилинадиган объект

образини шакллантирганда индивидуумнинг кескинлиги камайишини изоҳлайдиган психологик феномен.

• **Бихевориал медицина.** Саломатлик ва касалликлар ҳақидаги бихевориал ва тиббий билимлар биргаликда фойдаланиладиган фанлараро соҳа.

• **Бихевориал тасдиқ.** Ижтимоий қутишлар одамларни айрим ҳаракатлар қилишга мажбур қилади, натижада уларнинг ҳулқи бошқаларни шу қутишларни тасдиқлаш учун ундашга сабаб бўлади.

• **Гендер роли.** Эркаклар ва аёллар учун улардан қутиладиган ҳулқ (норма) намуналари тўплами.

• **Гендер.** Психологияда «эркак», «аёл» тушунчасига аниқлик киритувчи социал-биологик тавсифнома. Жинс биологик категория бўлганлиги учун социал психологлар аксарият ҳолларда биологик асосланган гендер фарқларини «жинсий фарқлар» сифатида қарашади.

• **Генитал босқич.** Психосексуал тараққиётнинг тўртинчи ва охириги босқичи бўлиб, бунда етуқ гетеросексуал муносабатлар шаклланади (босқич ўсмирликдан умрнинг охиригача давом этади).

• **Генитал характер.** Фрейд томонидан идеал психик саломатликни белгилаш учун киритилган атама. Характернинг бундай типиде сексуалликнинг меъёрий даражасига эга бўлган, бошқалар билан ингитим муносабатларга қобил, ўз сермахсул фаолияти билан жамиятга ҳисса қўшадиган индивидуумларда учрайди.

• **Гетеростаз.** Одамлар шахсий ўсишга интилиш, стимул (рағбат)ларни қидириш ва ўз-ўзини амалга оширишга интиладилар, деб тасдиқлаш.

• **Гомеостаз.** Одамлар зўриқишни камайтиришга ва ички мувозанат ҳолатини сақлашга интиладилар, деб тасдиқлаш.

• **Гуруҳ ичида.** Гуруҳга мансублик, умумий бир хиллик ҳиссига эга бўлган «Биз» — одамлар гуруҳи.

• **Гуруҳ.** Бир неча дақиқадан кўпроқ вақт мобайнида бир-бири билан ҳамкорлик қиладиган, бир-бирига таъсир қиладиган, ўзини «биз» сифатида идрок қиладиган икки ва ундан ортиқ шахслар.

• **Гуруҳли қутбланиш.** Гуруҳ таъсири туфайли унинг аъзоларидаги азалдан мавжуд хусусиятларнинг кучайиши; гуруҳ ичида фикрлар бўлиниши ўрнига ўртача тенденциянинг ўз қутбига тортилиши.

• **Дезинформация самараси.** Холисанинг содир бўлишида иштирок этган одам у ҳақда ёлгон ахборот олади ва кейинчалик бу дезинформацияни бўлиб ўтган ҳолиса ҳақидаги ўз хотирасига киритиб қўяди.

• **Дендивидуализация.** Ўз-ўзини англашнинг йўқолиши ва баҳолаш қўркуви; анонимликни таъминлайдиган ва алоҳида индивидга диққатни тортмайдиган гуруҳли вазиятларда пайдо бўлади.

• **Депрессив реализм.** Енгил депрессия ҳолатида (ўз «Мен»и фойдасига эмас) объектив мулоҳазадар, агрибуция ва башоратлар туза оладиган одамлар тенденцияси.

• **Детерминизм.** Бизнинг бутун ҳуққимиз қандайдир ҳодисалар таъсирига боғлиқ ва шунинг учун эркин намоён бўлмайди деб таъдиқлаш.

• **Душманлик агрессияси.** Нафрат туфайли уйғонадиган ва шахсий мақсадга айланган агрессия.

• **Дўстлик-муҳаббат.** Ҳаёти бизнинг шахсий ҳаётимиз билан чамбарчас боғлиқ одамга нисбатан ҳис қилинадиган мулоқимлик.

• **Ёлгон ноёблилик самараси.** Қобилиятлар ва ўринли ёки самарали ҳуққ кең тарқалганини фактини етарлича баҳолаш олмаслик ҳусусияти.

• **Ён бериш.** Ташқи таъсирлар ижтимоий босимга мос келса ҳам, ички порозидлик иштирок этадиган конформизм.

• **Ид.** Мазмуни наслий йўл билан олинган омиллардан иборат бўлган шахс тузилишининг қирраси. Ид ўта сезгир, иррационал ва ҳар қандай чеклашлардан ҳоли.

• **Идентификация.** Боланинг ўз шахсий хавотирилган озод бўлиши ва ички зиддиятларини сусайтириш учун бошқаларнинг, биринчи навбатда ота-онасининг характер ҳусусиятларини ўзлаштириш жараёни.

• **Ижтимоий репрезентациялар.** Ҳамма томонидан қабул қилинган эътиқодлар. Бизнинг қарашларимиз ва малакий мафкурамизни ўз ичига оладиган, кўичилик томонидан маъқулланадиган гоё ва қадриятлар. Бизнинг ижтимоий репрезентацияларимиз бизга дунёни изоҳлашга ёрдам беради.

• **Ижтимоий таққослаш.** Ўз фикр ва қобилиятларини ўзини бошқалар билан таққослаш орқали баҳолаш.

• **Ижтимоий ўрганиш назарияси.** Ижтимоий ҳуққан кузатиш ва бажариш кўриш воситасида, мукофотдан ва жазолан билан таъсир кўрсатиб ўрганишимиз, деб ҳисобловчи назария.

• **Ижтимоий қизиқиш.** Шахсий мақсадлардан кўра кўпроқ жамият манфаатлари учун бошқалар билан ўзаро ҳамкорликда намоён бўладиган инсониятга нисбатан муҳаббат ҳисси.

• **Ижтимоий ялқовлик.** Одамларнинг умумий мақсад учун ўз кучларини бирлаштирганларида индивидуал масъулиятга нисбатан камроқ жон куйдиришлари.

• **Иккиламчи жараён.** Психоанализ назариясида индивидуумга ўзига ва бошқаларга хавф келтирмасдан, инстинктив эҳтиёжларини қондиришга имкон берадиган когнитив — перцептив малакалар.

• **Иккиламчилик самараси.** Вақт бўйича охириги ахборот кўпроқ таъсир кўрсатади. Иккиламчилик самараси бирламчилик самарасига нисбатан камроқ учрайди.

• **Инграцияция.** Бошқа одамларни ўзига мойил қилишга интилиш мақсадида, масалан, мақтовга ўхшаган усуллардан фойдаланиш.

• **Индивидуализм.** Гуруҳ мақсадларига нисбатан ўз шахсий мақсадларига устуллик бериш концепцияси. Бунда ўз-ўзини идентификация қилиш ўзини гуруҳ билан ўхшатиш орқали эмас, балки шахсий атрибуциялар воситасида амалга оширилади.

• **Интерпретация.** 1) Илмий интерпретацияда шакллантирилган модел назарий бўлиб, маълумотларни умумлаштириш, ўзаро боғлиқликда изоҳлаш; 2) Когнитив интерпретацияда модель ақлий схема бўлиб, унинг таркибидоғи барча стимуллар аниқланади, таснифланади ва унга нисбатан реакция пайдо бўлади.

• **Инстинкт.** Тугма, организм тўқималари даражасида локаллашган, ташқи намоён бўлишга ва кескинликни бартарф қилишга интиладиган қўзғалиш ҳолати. Фрейднинг фикрича, инстинкт организм тугма қўзғалиш ҳолатининг майллар шаклида ифодаланадиган психик намоён бўлишдан иборат.

• **Инстинктив хулқ.** Урганиш билан боғлиқ бўлмаган, шу турнинг ҳамма вакилларида намоён буладиган тугма хулқ.

• **Инструментал агрессия.** Қандайдир бошқача мақсадга эришиш воситаси бўлган агрессия.

• **Информацион таъсир.** Бошқа одамларнинг реаллик ҳақидаги мулоҳазаларини қабул қилиш натижасида пайдо буладиган конформизм.

• **Ирқчилик.** 1) Алоҳида ирқ вакилларига нисбатан индивидуал нотўғри установкалар ва камситувчи хулқ ёки 2) алоҳида ирқ вакилларига тобелик ҳолати мажбур қилинадиган институционал амалиёт.

• **Кастрация қўркуви.** Кастрация – лотинча ағамга, эркеклар уругдонини ёки аёллар туҳумдонини жарроҳлик йўли билан олиб ташлаш, бичиб қўйиш. Психоанализда эркеклар ташқи жинсий органини кесиб ташлаш — ёш ўғил болаларда отаси унинг жинсий органини онасига нисбатан жинсий рақобати учун кесиб ташлайди деган қўркув ҳисси.

• **Катарсис.** Эмоционал бўшаниш. Агрессияни катарсис орқали шундай тушунтириш мумкин: индивидуум агрессив энергияни ёки агрессив ҳаракат воситасида ёки тасаввурдаги агрессия ҳисобига «озол қилганда» агрессив қўзғалиш суеязди.

• **Катексис.** Психик энергиянинг объект, гоё ёки хулққа йўналганлиги.

• **Клиник психология.** Психологик қийинчиликларни ҳис қилаётган одамларни текшириш, ташхис қўйиш ва даволаш.

• **Когнитив диссонанс.** Бирин-бирига қарама-қарши бўлган иккита фикр пайдо бўлганлигини англаш вақтида пайдо буладиган зўриқиш. Масалан, биз етарлича асога эга бўлмай туриб, ўзимизнинг установкаларимизга қарама-қарши ҳаракат қилганимизда ёки мантиқ бошқасини талаб қилиб турганда бошқа вариант фойдасига қарор қабул қилганимизда диссонанс пайдо бўлади.

• **Компетентглилик.** Ўзининг шахсий муваффақияти ва фойдасидан келиб чиқиб, атрофдагилар билан самарали ўзаро ҳамкорлик қилиш қобилиятини англаётган куч ва ишончда ифодаланган психосоциал сифат.

• **Конфликт.** Идрок қилинадиган ҳаракат ва мақсадлар номувофиқлиги.

• **Конформизм.** Гуруҳнинг реал ёки тасаввурдаги босими остида хулқ ёки эътиқодларни ўзгартириши.

• **Корреляцион тадқиқотлар.** Ўзгарувчи қийматлар ўртасида пайдо бўладиган табиий алоқаларни ўрганishi.

• **Кўчириш.** Агрессияни фрустрация манбаидан бошқа ниятга ўтказиши. Янги ният одатда ижтимоий жиҳатдан маъқулроқ бўлади.

• **Лаззатланиш тамойили.** Реалликнинг чеклашлари ёки талабларига қарамадан ҳар қандай истак ва эҳтиёжларни шу заҳотни қондиришни талаб қиладиган йўналиш.

• **Латент давр.** Либидонинг мудроқлик ва диққатнинг ўз жинсига мансуб тенгдошлари билан муносабатларда қизиқини ва малакаларни ривожлантиришига жамланадиган даври.

• **Либидо.** Асосан жинсий хулқдан лаззат қилдирадиган психик энергиянинг бир қисми (сексуал энергия).

• **Лидерлик.** Алоҳида аъзолар гуруҳ фаолиятини мотивлаштирадиган ва ўз орқасидан эргантирадиган жараён.

• **Маъқуллаш.** Ижтимоий босимга мос ҳаракат ва эътиқодни ўз ичига оладиган конформизм.

• **Маданият.** Одамларнинг катта гуруҳи учун умумий бўлган, авлоддан-авлодга узатиладиган тушунчалар, майллар, одатлар ва хулқ хусусиятлари.

• **Меъёрдан ташқари гамхўрлик.** Болаларда ўз-ўзини назорат қилишнинг ривожланиши ҳақида етарли даражада ёки умуман қайғурмайдиган ота-оналар хулқини ифодаловчи атама.

• **"Мен".** Фалсафий тушунча бўлиб, шахс ўзига ҳисоб берадиган ва маъсулиятни ҳис қиладиган, режалаштирилган характер субъектини билдиради. "Мен" онгсиз майллар пайдо бўлишининг цензори ҳисобланади. Цивилизация ва ижтимоий муносабатлар тараққиёти давомида "Мен" маданият томонидан шакллантирилади. Янги жамиятдаги маданий ва ахлоқий муносабатлар ҳар бир одамга таъсир қилади, у билан кўшилиб кетиб, субъектив "Мен" ни ташкил қилади.

• **"Мен"-структура.** Одамнинг ўз-ўзига тааллуқли бўлган маълумоти қайта ишлашни ташкил қиладиган ва йўналтирадиган ўз-ўзига ишонч.

• **Мудроқлик самараси.** Хабарнинг кечиккан таъсири; биз хабарни эслаймизу, унга ишонмаслик сабабини унутганимизда пайдо бўлади.

• **Мукофотловчи истаралилик назарияси.** Кимнинг хулқи биз учун фойдали бўлса ёки ким биз учун фойдали воқеалар билан боғлиқ бўлса, шу одамлар бизга ёқиши ҳақидаги назария.

• **Назорат иллюзияси.** Аслида назорат қилиб бўлмайдиган ҳодисаларни шахсий назоратим остида ёки яна ҳам кучлироқ назорат қилиняпти деб идрок қилиш.

• **Назорат локуси.** Одамлар ўз ҳаётларини шахсий интилишлари ва ҳаракатлари орқали «ичкаридан» ёки тасодифлар ва ташқи кучлар орқали «ташқаридан» назорат қилинади деб идрок қилишлари даражаси.

• **Невротик хавотир.** Эго назорат қилиб бўлмайдиган инстинктив майллар таҳдиди остида бўлганда индивид томонидан ҳис қилинадиган қўрқув кўринишидаги эмоционал жавоб (Ид — (У онг ости) дан келаётган импульслар Эгога нохушлик келтиради деган қўрқув).

• **Нормалар.** Умум томонидан қабул қилинган ва қутиладиган хулқ қондаси. Нормалар «тўғри» хулқни талаб қилади.

• **Норматив таъсир.** Одамнинг эътибор қозониш учун бошқаларнинг истакларини қондириш истагига асосланган конформизм.

• **Онг олди.** Ҳар қандай (айни) пайтда индивидуум англамайдиган, лекин озгина қийинчилик ёки умуман қийналмасдан (масалан, туғилган кунингиз) англаниши мумкин бўлган фикр ва ҳиссиётлар.

• **Онгсизлик.** Ижтимоий ножоиз зиддиятлар ва майлларни ўзида жамлаган психика соҳаси. Бу зиддият ва майллар эркин ассоциациялар ва тушларни таъбирлаш ёрдамида онг соҳасига олиб чиқиши мумкин. Одамнинг ўзи англамаган ҳолда, автоматик тарзда бажарадиган, уйқу, гипноз, лунатиклик ҳолатидаги ҳаракатлари онгсиз ҳисобланади. Онгсизлик диалектиканинг биринчи қонунига кўра онгга антогонистик, сиқиб чиқарилган табиий туғма ҳаракатларнинг макони ҳисобланади. Онгсизлик туғма бўлиб, одамнинг бутун хулқини белгилаб беради.

• **Орал босқич.** Қизиқиш ва лаззатланишнинг асосий манбаи оғиз бўлган психосексуал тараққиётнинг биринчи босқичи.

• **Орал характер.** Фрейднинг тараққиётнинг орал босқичида тутилиб қолган шахс типи ҳақидаги концепцияси. Шундай типга эга бўлган шахс типи пассивлик, тобелик, ишонувчанлик (орал — пассив) ёки негативизм (бошқаларнинг таклифларига қаршилик кўрсатиш — пассив негативизм ёки кўрсатма ва буйруқларга тескари ҳаракат қилиш — актив негативизм), бошқаларни эксплуатация қилиш ва сарказм (бошқаларни ерга уриш, устидан кулиш), орал — садист (бошқаларга оғриқ ва азият етказишдан лаззатланиш) сифатлари билан ажралиб туради.

• **Пенис (эркаклар жинсий аъзоси)га рашк қилиш.** Психоанализ назариясида қизалоқнинг пенисга эга бўлиш майли ва ўзида шундай аъзо йўқлигини анатомик кашф қилиши.

• **Плюралистик саводсизлик.** Бошқа одамларнинг реакциялари, ҳиссиётлари ва фикрлари ҳақида нотўғри тасаввур.

• **Прайминг.** Хотирада махсус ассоциацияларни фаоллаштириш.

• **Проекция** — индивидуум ўзининг ноҳақ истакларини бошқаларга тегишли деб ҳисоблайдиган ҳимоя механизми.

• **Просоциал хулқ.** Ижобий, конструктив, ижтимоий фойдали хулқ; антисоциал хулқнинг тескариси.

• **Психиканинг ижтимоий-маданий асосга проекция қилиниши.** Фрейднинг бу назарияси марксистлар томонидан кескин танқид қилинган. Дарвин назариясига таянилса, “онтогенез филогенезнинг қайтарилиши” ҳисобланади, яъни организмнинг индивидуал тараққиёти бутун турнинг тараққиётини қайтаради. Шундай қилиб, одамнинг тараққиётини кузатиб, жамиятнинг қандай ривожланишини айтиб бериш мумкин, чунки инсоннинг тараққиёти жамият тараққиётини айнан такрорлайди.

• **Психоанализ.** Фрейд томонидан яратилган тараққиёт, динамика ва ўзгаришларнинг шахс қурилмаси ҳақидаги назария. Психоанализда хулқни бошқаришда биологик ва англамайдиган омилларга катта эътибор берилади. Шунингдек инсон хулқи ўз асосига кўра иррационал ва Ид (У-онг ости). Эго (Мен-индивидуал онг) ва Супер- Эго (Юқори-Мен, ижтимоий онг, маданият)нинг ўзаро ҳаракати натижасидан иборат деб тасдиқланади.

• **Психодинамик назария.** Англамайдиган психик ёки эмоционал мотивларни инсон хулқининг асоси деб таъкидлайдиган назария.

• **Психологияда эволюцион йўналиш.** Табiiй танланиш қонунларига асосланган хулқ эволюцияси таълимоти. Бу таълимот табiiй танланиш алоҳида шароитларда у ёки бу генларнинг сақланиши ва тарқалишига шароит яратадиган ахборотни идрок қилиш усули ва хулқ шаклини яратади деб ҳисоблайди.

• **Психосексуал тараққиёт.** Шахс тараққиётини индивидуумнинг биологик мавжудлигидаги ўзгаришлар тили билан тушутирадиган, Фрейд томонидан яратилган назария. Ҳар бир босқичдаги ижтимоий тажриба шу босқичда ўзлаштирилган установакалар, шахс хусусиятлари ва қадриятлар кўринишида из қолдиради.

• **Рад қилиш.** Индивидуумнинг атрофдагилар туфайли унга таҳдид солаётган кечнималардан уларнинг мавжудлигидан ўзини четга тортиш йўли билан ҳимояланишида намоён бўладиган ҳимоя механизми.

• **Рационализация.** Индивидуумга ўз муваффақиятсизликларини ҳақиқатга яқинроқ оқлашга имкон берадиган ҳимоя механизми.

• **Реактив қурилма.** Бир хил импульс ва ҳиссиётларни чеклаш, уларга қарама-қарши импульс ва ҳиссиётларни кучайтириш йўли билан хавотирланиш даражасини пасайтиришга имкон берадиган ҳимоя механизми.

• **Реалистик хавотир.** Таҳдид ёки атроф борлиқдаги реал хавфни идрок қилишдан пайдо бўладиган эмоционал жавоб.

• **Реаллик тамойили.** Мос келувчи объект ва/ёки шу эҳтиёжни қондириш учун шароит топилмагунча инстинктни қондиришни кечроқ муддатга суриб туришни кўзда тутадиган йўналиш.

• **Регрессия.** Стрессни бартараф қилишга уришида бирмунча соддароқ жавоблардан фойдаланиш; индивидуумнинг бирмунча эртароқ, хавфензроқ ва ёқимлироқ тараққиёт босқинига қайтишидан иборат ҳимоя механизми.

• **Рефлектор ҳаракат.** Иднинг қузғалини манбаига унга заҳоти жавоб бериш йўли билан тараққилан овоз бўлишдан иборат жараён.

• **Роль.** Айни ижтимоий позицияда одамлар ўзларини қандай туттиларни кераклигини аниқлаб берувчи нормалар тўнлами.

• **Саломатлик психологияси.** Психологиянинг бихеворат тиббиётга берадиган ёрдамни таъминлайдиган бўлиши.

• **Сексуал инстинкт.** Фрейднинг "одамлар сексуал қониқши ёки лаззатланишга инстингади" деган гояси.

• **Сикиб чиқариш.** Нохуш фикр ва импүүлеларни онг даражасига етиб боришга гўқиндик қиладиган ҳимоя механизми.

• **Стереотип.** Одамлар гуруҳининг шахсий сифатлар ҳақидаги фикри. Стереотиплар ҳаддан ташқари умумлашган, ноаниқ ва янги информацияга резистент бўлиши мумкин.

• **Структурвий модел.** Фрейд томонидан белгиланган шахс қурилмасининг Ид, Эго ва Супер — Эгодан иборат уч даражаси.

• **Сублимация.** Иднинг импүүлелари ижтимоий маъқул фаолликка йўналтириладиган ўрни алмаштириш шакли.

• **Супер — Эго.** Ингтериоризациялашган маданият-ижтимоий нормалар. Психоанализ назариясида шахс қурилмасидаги этик ёки ахлоқий қатлам; жазолаш ва рағбатлангирни воситасида ота-онадан олдинган ижтимоий норма ва ҳулқ стандартларининг индивидуум томонидан ингтериализация қилиниши (ингтериализация — эътиқод, қадрият, установа, амалиёт, стандарт ва ҳоказоларни ўзиники деб қабул қилиш ёки уларга мослашиш).

• **Тасодифий таплаш.** Ҳар бир одам тенг тапкланиш имкониятига эга бўлган сўров процедураси.

• **Тасодифий тақсимлаш.** Эксперимент шартларига мос равишда текширидувчиларни шу шароитларга тушишнинг тенг имконияти билан тақсимлаш (Сўровда тасодифий таплаш билан экспериментда тасодифий тақсимлаш ўртасидаги фарққа эътибор беринг. Тасодифий тақсимлаш бизга сабаб ва оқибатни аниқлаш, тасодифий таплаш эса бутун турга нисбатан умумлаштиришлар қилиш имконини беради).

• **Тафаккурнинг гуруҳлашуви.** Бирдам гуруҳ учун консенсусни қидириш устулик қилиб, у муқобил ҳаракат усулини реал баҳолашни инкор қилишга мойил одамларда пайдо бўладиган тафаккур режимидир.

• **Топографик модель.** Фрейд томонидан тасвирланган психиканиннг уч даражаси модели: онг, онг олди ва онгсизлик.

• **Торлик.** Битта одамга тўғри келадиган майдоннинг субъектив етарли эмаслик ҳисси.

• **Трансфер.** Психоаналитик терапиянинг муҳим ҳодисаси бўлиб, пациентнинг ўтмишда бошқа муҳим объектларга (одатда ота-она-

дан бирига) нисбатан ҳис қилган ҳиссиётларини терапевтга кўчиришини аниқлатади.

• **Тушларни таъбирлаш.** Туш рамзларини талқин қилиш воситасида пациентларга уларнинг касаллик симптомларини ва зиддиятларини тушунишларига ёрдам берувчи психоаналитик усул.

• **Тушунтириш усули.** Ҳаёт ҳолисаларини изоҳлашнинг одатий усули. Изоҳлашнинг салбий, пессимистик, депрессив усули муваффақиятсизликларни барқарор, глобал ва ички сабабларга боғлайди.

• **Туғилиш тартиби.** Ҳаёт услубининг шаклланишида муҳим роль ўйнайдиган индивиднинг оиладаги кетма-кетлик позицияси (масалан, биринчи фарзанд).

• **Тулақонли эмаслик ҳисси.** Болаликда пайло бўладиган ва кейинчалик балоғат ёшида бошқалардан устунлик учун курашга асос бўлиб хизмат қиладиган шахсий тулақонли эмаслик, беўхновлик ва поқобиллик ҳисси.

• **Установка (аттитюд).** Фикр, ҳиссиёт ва мақсадга йўналтирилган, хулқда намойиш қилинадиган, нимагадир ёки кимгадир нисбатан ижобий ёки салбий баҳоловчи реакция.

• **Установкаларни эмлаш.** Кейинчалик янада кучлироқ ҳужумга қаршилик учун замин ҳозирлаш мақсадида одамларнинг установкаларига кучсиз ҳужум усули.

• **Фактларга қарши тафаккур.** Содир бўлиши мумкин бўлган, лекин содир бўлмаган, гасавурдаги муқобил сценарийлар ва натижалар.

• **Фаллик босқичи.** Жинсий органлар лаззатланиш ва ҳузур қилишнинг асосий манбага айланадиган психосексуал тараққиётнинг учинчи босқичи.

• **Фаллик характери.** Тараққиётнинг фаллик босқичида тугилиб қолган шахс типининг Фрейд томонидан берилган таърифи. Бундай шахс пинжа эга бўлган кагга ёшдаги одам кўполик, эсгибичионизм, ўта мағрурлик ва рақобатчилик билан ажралиб туради. (эсгибичионизм — умумий мазмуни доимий диққат марказида бўлишга интилиш; жинсий мазмуни — ижтимоий номаъқул шароитларда уз жинсий органини намойиш қилишга интилиш).

• **Фиксация.** Фрустрация ёки ота-оналарнинг бепарволиги туфайли шахс тараққиётининг илк психосексуал босқичда тўхтаб қолиши.

• **Фрустрация.** Психоанализда она томонидан эҳтиёж ва истакларининг қондирилишига йўл қўйилмаслиги. Шунингдек, шахсий мақсадларга эришишнинг тугилиб қолишида ҳам пайдо бўлади. Мақсадга йўналтирилган хулқнинг тугилиб қолиши.

• **Характер тип.** Фрейд томонидан одамларни психосексуал тараққиётнинг аниқ даражасида тугилиб қолишга мос ҳолда тасниф қилиниши.

• **Хилсайт хатоси.** Бирон-бир одамнинг натижа маълум бўлиб бўлгандан сунг ўзининг олдидан кура билини қобилиятини бурттириши. шунингдек, «мен шундай бўлишимни билардим» феномени сифатида ҳам машҳур.

• **Шахсий майдон.** Биз ўз атрофимизда сақлаб туришни маъқул кўрадиган буфер бўшлиқ. Бу бўшлиқнинг ўлчами ёнимизда турган одам билан қанчалик яқинлигимизга боғлиқ.

• **Шахсий мониторинг.** Ижтимоий вазиятларда ўзини тақдим қилиш ва керакли таассурот уйғотиш мақсадида хулқни бошқариш усулларини ўрганиш.

• **Шахсий самарадорлик.** Шахсий компетентлилик ва самарадорлик ҳисси. Ўз-ўзини ҳурмат қилиш ва шахсий обрў ҳиссидан фарқ қилади. Масалан, юқори шахсий самарадорлик ва ўз-ўзини паст баҳолаш бўлиши мумкин.

• **Шунчаки кўз ўнгида туриш самараси.** Илгари нотаниш бўлган кўзгочилар бир неча марта кўз ўнгимизда пайдо бўлгандан сўнг уларга кўпроқ мойил бўлиб, ижобийроқ баҳо беришимиз.

• **Ўз-ўзини идрок қилиш назарияси.** Шахсий установакалардаги ишончсизлик бизни улар ҳақида «ўзимизни кузатиш» — установакалар намоян бўладиган вазиятлар ва хулқимизни текшириш орқали хулоса чиқаришга мажбур қилади деб ҳисобловчи назария.

• **Ўз «Мен»и фойдасига мойиллик.** Ўз-ўзини қойилмақом идрок қилишга интилиш.

• **Ўз гуруҳи фойдаси учун қайғуриш.** Бегона гуруҳ аъзоларининг ижобий хулқини маълум оқдашлар билан тушунтириш; салбий хулқини уларнинг диспозициялари билан тушунтириш (ўз гуруҳининг айни шундай хулқини оқлаш).

• **Ўз-ўзини англаш.** Онгнинг диққатни ўз-ўзига йўналтирилгандаги ҳолати. Бу нарса одамларнинг шахсий установакалари ва диспозицияларига сезгирлигини оширади.

• **Ўзаро бир-бирини тўлдириш.** Гуёки иккита одам ўртасидаги ўзаро муносабатлар чоғида хар иккаласининг бир-бирини тўлдириш ҳолати пайдо бўлади. Ўзаро бир бирини тўлдириш ҳақидаги мунозарали фараз, айнан қизиқишлари турлича бўлган одамлар бир-бирларига интилишади, чунки бу нарса уларга бир-бирларини тўлдиришга имкон беради деб тасдиқлайдилар.

• **Ўзаро боғлиқлик иллюзияси.** Индивид томонидан аслида йўқ ўзаро муносабатларни идрок қилиш ёки ўзаро муносабатларни аслидагидан кўра яқинроқ деб идрок қилиш.

• **Ўзаро ҳаракат.** Битта омилнинг (масалан, биологик) бошқа омилга (масалан, атроф-муҳитга) таъсири самараси.

• **Ўзаро ўз-ўзини ошкор қилиш.** Ишончли сўхбат пайтида ўзаро ошкоралик уйғониши.

• **Ўзгарувчанлик.** Индивиднинг бутун ҳаёти давомида шахс бетўхтов ўзгаришга учраб боради деб тасдиқлаш.

• **Ўзига бино қўйиш феномени.** Аниқликдан кўра кўпроқ ишониш хусусияти, яъни ўз эътиқодларининг тўғрилигига ортиқча баҳо бериш.

• **Ўзини ошкор қилиш.** Бошқа одам олдида яширин кечинма ва ҳиссиётларини ошкор қилиш, ёрилиш.

• **Ўзини оқлашнинг етарли эмаслиги самараси.** Ташқи оқлаш «етарли бўлмаган» ҳолатда ўз хулқини ички оқлаш йўли билан диссонансни камайтириш.

• **Ўзлаштирилган чорасизлик.** Одам ёки ҳайвон доимий қайтарилаётган нохуш ҳодисаларни назорат қила олиш имкониятини ҳис қила олмаган ҳолатларда ўзлаштириладиган чорасизлик ва мутелик.

• **Ўз-ўзига мурожаат қилиш самараси.** Ўзимизга тааллуқли бўлган информацияни яхши эслаб қолиш ва самарали қайта ишлаш.

• **Ўз-ўзимиз учун қурадиган тўсқинликлар.** Ўз шахсий муваффақиятсизлигини оқлаш йўли билан Мен-образи ни ҳимоя қилиш.

• **Ўз-ўзини тақдим қилиш.** Ўз-ўзини намоён қилиш ҳаракати ва кимдандир идеалларига мос тушадиган таассурот ёки ёқимли таассурот уйғотиш учун йўналтирилган хулқ.

• **Ўз-ўзини ҳурмат қилиш.** Шахсий гурур ҳисси ёки одамнинг ўз-ўзига кенг қамровли баҳоси.

• **Ўлим инстинкти.** Фрейднинг "одамлар ўз-ўзини ваёрон қилиш ва ўлим истаги билан фаоллашишади" деб аталувчи ғояси (аксарият ташқи томондан агрессия кўринишида ифодаланади).

• **Ўрин алмаштириш.** Моҳияти ҳақиқий объект томонидан ўч олиниш эҳтимоли туфайли ҳиссиёт ва импульсларни бутунлай бошқа одамга йўналтиришдан иборат бўлган ҳимоя механизми. Масалан, ўқитувчи томонидан танқид қилинган талаба ўз газибани ётоқхонадаги қўшиниенга сочади.

• **Ўртачага қайтиш.** Энг юқори натижалар ёки ўзига хос хулқ ўртача кўрсаткичга қайтишга интилишнинг билдирувчи статистик кўрсаткич.

• **Ҳаёт инстинкти.** Фрейднинг "одамлар ўз-ўзларини сақлашга интиляшади" деган ғояси.

• **Ҳамкорлар.** Рақобат талаб қилмайдиган ишни алоҳида-алоҳида бажарадиган, индивидуал, бир вақтда ишлайдиган одамлар гуруҳи.

• **Ҳамкорлик нормаси.** Одамлар уларга ёрдам берганларга зарар келтиришдан кўра, кўпроқ ёрдам беришади, деб куттиш.

• **Ҳимоя механизмлари.** Индивидуумни хавотир ва айбдорлик ҳисси каби нохуш эмоциялардан ҳимоя қилувчи англалмаган реакциялар. Одамга хавф солувчи импульсларни беркитувчи ёки бузиб кўрсатувчи эго — ҳимоя хусусияти.

• **Қаршилиқ кўрсатиш.** Сиқиб чиқарилган материалнинг очилишига терапия пайтида қаршилиқ кўрсатиш; шунингдек, психотерапияни муддатидан олдин тўхтатиш йўли билан ҳимоя хулқи моделини сақлаш.

• **Қийёсий депривация.** Ўзининг аҳволини бошқаларга нисбатан ёмонроқ деб идрок қилиш.

• **Эътиқодлар мустаҳкамлиги.** Бирон-бир одамнинг бирламчи тасавурларининг мустаҳкамлиги. Эътиқоднинг асоси дискредитация қилинганда (обрўсизлантирилганда) ҳам, эътиқоднинг ҳақиқий бўлганлигининг изоҳи сақланиб қолаверади.

• **Эго — идеал.** Ота-оналар томонидан болага ўргатилган ўз-ўзини такомиллаштиришнинг аниқ стандартларидан иборат Супер — Эгонинг бир қирраси. Индивид ўз-ўзини баҳолаш ва мағрурлик ҳиссининг ўсишига олиб келадиган мақсадларга эришишга интилганда Эго — идеалдан фойдаланади.

• **Эго.** Психоанализ назариясида ижтимоий дунё билан самарали ҳамкорлик қилиш учун зарур бўладиган идрок, тафаккур, малака ва психик фаолликнинг бошқа ҳамма кўринишларини ўз ичига оладиган шахс қурилмасининг қирраси.

• **Эгоизм.** (Эҳтимол ҳар қандай ҳулқнинг асосида ётадиган) шахсий фаровонлиқни яхшилашга интилиш. Бошқаларнинг фаровонлигини яхшилашни мақсад қилиб қўйилган альтруизмга тескари.

• **Эдип ёки Электра комплекси.** Фаллик босқичида пайдо бўладиган, боланинг қарама-қарши жинсидаги ота ёки онаси билан жинсий қўшилишга интилиши, ўзи билан бир жинсидаги ота ёки онаси томонидан таҳдидни ҳис қилиши ва вақти келиб зиддиятни ўзини ўзи билан бир жинсидаги ота ёки онаси билан идентификация қилиш орқали бартараф қилишидан иборат жараён. Бола қарама-қарши жинсидаги ота ёки онасига нисбатан эротик ҳиссиётни, ўзи билан бир жинсидаги ота ёки онасига нисбатан эса рашқни бошдан кечиради.

• **Экспериментал тадқиқот.** Бир ёки бир неча омиллар (мустанқил ўзгарувчан қийматлар) ни манипуляция қилиб ва бошқаларини назорат қилиб (ўзгаришсиз қолдириб), сабаб-оқибат ҳақидаги маълумотларни аниқлайдиган тадқиқот.

• **Электра комплекси.** Фрейд назариясидаги Эдип комплексининг аёлларга нисбатан версияси.

• **Эмоционал қайта ўрганиш.** Даволашнинг охириги босқичида қўлланиладиган, пациентга ўзи англаган нарсани кундалик ҳаётида ўзгартиришга эришиш учун фойдаланишига ёрдам берадиган психоаналитик усул.

• **Эмпатия.** Бошқа одамнинг ҳис-туйғуларини жўшқин равишда кечирish; ўзини унинг ўрнига қўйишга ҳаракат қилиш, ҳамдардлик.

• **Энтропия.** "Ҳар қандай энергетик тизим мувозанат ҳолатига интилади" деб тасдиқловчи термодинамика қонуни. Психоанализ назариясида энтропия ҳар қандай тирик мавжудотга ўзлари пайдо бўлган жонсиз ҳолатга қайтишга интилиш хос, деган маънони англатади.

• **Эпигенетик тамойил.** Одам ўз тараққиётида албатта бутун инсоният учун умумий бўлган қатъий кетма-кетлик босқичларидан ўтади, деб тахмин қилиш. Ҳар бир босқич биологик етилиш ва айни босқич томонидан одам олдига қўйиладиган ижтимоий талаблар билан бирга келадиган инқирозда намён бўлади.

• **Эркин ассоциация.** Индивидуум қанчалик абсурд, шармандали ва мантисиз бўлмасин, калласига нима келса, шунини эркин таърифи жароёнда онини эълитини ўрганадиган психоаналитик усул.

- **Эроген зоналар.** Баданнинг ички ва ташқи тўқималари бирлашадиган ва таранглик ҳамда қўзғалиш манбаи бўлган нуқталари.

- **Этноцентризм.** Ўз этник гуруҳи ва маданиятининг устунлигига ишонч ва мос равишда бошқа гуруҳларни назар-писанд қилмаслик.

- **Эҳтимол-"Мен".** Келажакда биз орзу қиладиган ёки шундай бўлишдан қўрқадиган образлар.

- **Эҳтиросли муҳаббат.** Бошқа одам билан алоқага кучли мойиллик ҳолати. Эҳтиросли севишганлар бир-бирлари билан бутунлай банд бўладилар. севишганларнинг муҳаббатига эришганларида экстаз ҳолатига тушадилар, уни йўқотганларида эса гам-андуҳларининг чегараси бўлмайди.

- **Яқинлик.** Географик қўшнилик. Яқинлик (яна ҳам аниқроғи «функционал масофа») боғлиқлик ҳиссининг уйғонишини тақозо қилади.

АДАБИЁТЛАР

1. *Каримов И. А.* Донишманд халқимизнинг мустаҳкам иродасига ишонаман. «FIDOKOR» газетаси мухбири саволларига жавоблар, 2000 йил 8 июн.

2. Аналитическая психология и психотерапия /Сост. и общая редакция В. М.Лейбина . — СПб.: Питер, 2001.—512с. — (Серия «Хрестоматия по психологии»).

3. *Артур Ребер.* Большой толковый психологический словарь. Том 1—2. ВЕЧЕ АСТ., Москва, 2001.

4. *Зимбардо Филипп.* “Застенчивость”. Пер.с англ. Педагогика. 1991—203с.ил.

5. Курс практической психологии, или как научиться работать и добиваться успеха: Учебное пособие для высшего управленческого персонала (Автор-сост. Р.Кашапов).-Ижевск: Изд-во Удм. Ун-та, 1996 — 448с.ил.

6. *Куттер Петер* “Современный психоанализ” Пер. с нем. С.С.Панкова под общ.ред В.В.Зеленского — СПб, “Б.С.К”, 1998 — 348с.ил.

7. *Лаплани Ж., Понталис Ж. Б.* Словарь по психоанализу/ Пер. с франц. Н.С. Автономовой. — М.: Высш.школ .,1996—623с.

8. *Лейбин В.М.* “Психоанализ и философия неопрейдизма” М. Политиздат, 1977—246 с.

9. *Майерс Д.* Социальная психология. 6-е изд., перераб. и доп. — СПб: Питер, 2001. — 750с.: ил. — (Серия «Мастера психологии»).

10. *Менегетти Антонио* “Практическое руководство по имагогике” Л. ЭКОС и Ленинградская ассоциация по онтопсихологии, 1991 — 112 с.

11. “Психоанализ и наука о человеке” (Сост. Е.В. Филиппова, М.Шуаре).- М. Прогресс — Культура, 1997—416 с.

12. *Рудестам К.* Групповая психотерапия. — СПб.: Питер, 2001. — 384 с.: ил. — (Серия «Золотой фонд психотерапии»).

13. *Фернхем А., Хейвен П.* Личность и социальное поведение. — СПб.: Питер, 2001. — 368 с.: ил. — (Серия «Мастера психологии»).

14. *Франкл Виктор*. Человек в поисках смысла. Сборник: Пер. С англ. и нем (Общ. ред. Л.Я.Леонтьева. — М. Прогресс, 1990. — 368с. Ил. — (Б-ка зарубежной психологии))

15. *Фрейд Зигмунд*. Введение в психоанализ. Лекции (Авторы очерка о Фрейте Ф.В.Бассин и М.Г.Ярошевский) — М. Наука 1991. —456с. — (Серия “Классики науки”)

16. *Фрейд Зигмунд*. “Я” и “Оно”. Труды разных лет. Пер. с нем. кн. 1.2. Сост. А. Григорашвили. Тбилиси: “Мерани”, 1991. — 398 с.

17. *Хел Л., Зиглер Л.* Теории личности — - СПб.: Питер, 2001. — 608 с.: ил. — (Серия «Мастера психологии»).

18. *Jung C. G.* (1968). Analytical psychology: Its theory and practice (The Tavistock Lectures). New York: Pantheon.

19. *Adler A.* (1964). Superiority and social interest: A collection of later writings. H. L. & R. R. Ansbacher (Eds.). Evanston, IL: Northwestern University Press.

МУҲДАРИЖА

Кириш	3
Шахс назариясида психоаналитик йўналиш	3
Фрейднинг маданиятшунослик ва психосексуал назарияси	12
Психоанализда инсон образи	22
Неврозлар ҳақида психоаналитик назария	26
Делинквент хулқ	34
Психоанализда диагностик методлар	51
Психоаналитик тест методлари	58
Даволаш ва маслаҳатнинг психоаналитик методлари	62
Психоаналитик методларни муваффақиятли қўллашнинг зарурий шартлари	68
Тор мазмундаги психоаналитик метод	72
Қиёсий таҳлил	85
Психоаналитик терапиянинг бошқа шакллари	86
Психоанализни қўллаш	91
Гуруҳли терапияда метод ва назариялар	95
Психологияда шахс типологиялари	101
Оплавий психотерапия қоидалари	114
Психологининг касб этикаси кодекси	121
Психоаналитик атамаларнинг изоҳли лугати	128
Адабиётлар	141

Отажонов М.

Психоанализ асослари: Олий ўқув юртлари талабалари учун ўқув қўлланма.— Т.: Ўзбекистон, 2004.—144 б.

ББК 88 я73

Тузувчи-муаллиф М. Отажонов

ПСИХОАНАЛИЗ АСОСЛАРИ

«Ўзбекистон» нашриёти — Тошкент — 2004

Муҳаррир *Г. Каримова*

Бадний муҳаррир *У. Солиҳов*

Тех.муҳаррир *У. Ким*

Мусаҳҳиҳ *Ш. Мақсудова*

Компьютерда тайёрловчи *Л. Абкеримова*

Босишга рухсат этилди 4.02.2004. Қоғоз формати 84x1081/32. Офсет босма усулида босилди. Шартли босма табоқ 7,56. Нашр табоғи 7,14.

Тиражи 1000. Буюртма 288. Баҳоси шартнома асосида.

«Ўзбекистон» нашриёти, 700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.
Нашр № 72-2003.

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг Тошкент китоб-журнал фабрикасида чоп этилди. 700194, Тошкент, Юнусобод даҳаси, Муродов кўчаси, 1.